

CZASOPISMO INDEKSWANE
NA LIŚCIE CZASOPISM
PUNKTOWANYCH MNiSW
(7 PKT., CZĘŚĆ B, NR 1667)

CZŁONKAMI REDAKCJI I
RADY NAUKOWEJ SiE SĄ
UZNANI BADACZE Z POLSKI
I ZAGRANICY

MIĘDZYNARODOWE
STUDIÁ HUMANISTYCZNE /
SOCIETY AND EDUCATION.
INTERNATIONAL STUDIES IN
HUMANITIES

SPOŁECZEŃSTWO I EDUKACJA

Instytut Studiów Międzynarodowych
i Edukacji w Warszawie

24 (1) / 2017

CZASOPISMO INDEKSOWANE
NA LIŚCIE CZASOPISM
PUNKTOWANYCH MNiSW
(7 PKT., CZĘŚĆ B, NR 1667)

CZŁONKAMI REDAKCJI I
RADY NAUKOWEJ SiE są
UZNANI BADACZE Z POLSKI
I ZAGRANICY

MIĘDZYNARODOWE
STUDIA HUMANISTYCZNE /
SOCIETY AND EDUCATION.
INTERNATIONAL STUDIES IN
HUMANITIES

SPOŁECZEŃSTWO I EDUKACJA

KOLEGIUM REDAKCYJNE | Editorial boards:

Paweł Stanisław Czarnecki –
Redaktor Naczelny / Chief Editor

Michał Cibere –
Sekretarz redakcji / Assistant editor

REDAKTOR NAUKOWY TEMATYCZNY | Section Editor:

Stanislav Szabo, Juraj Herdics, Wojciech Mądrzycki

RADA NAUKOWA | Scientific Council:

Henryk Bednarski – Przewodniczący / Chairman

Josef Polacko – wiceprzewodniczący / vice-chairman

Wojciech Słomski – wiceprzewodniczący / vice-chairman

Bazyli Nazaruk – sekretarz naukowy / scientific secretary

REDAKTORZY JĘZYKOWI | Language Editors:

Tamara Yakovuk – język rosyjski, tiyakovuk@yandex.ru

Jaroslava Kmecova – język czeski i słowacki,
jaroslava.kmecova@dare.sk

Ramiro Delio Borges de Meneses - język angielski,
hiszpański i portugalski, borges272@gmail.com

Marcin Szawiel – język polski, marcin.szawiel@wp.pl

Martin Laczek – język angielski, martin.laczek@yahoo.co.uk

Jurij Kariagin – język ukraiński, yurii.karyagin@gmail.com

REDAKTOR STATYSTYCZNY I TECHNICZNY | Statistical

Editor: Fedir Nazarchuk, fedornaz@gmail.com

CZŁONKOWIE / Members:

Jewgenij Babosov, Pavol Dancak, Kazimierz
Doktór, Anatolij Drabowski, Rudolf Dup-
kala, Sergiej Gawrow, Vasili Gricenko, Jurij
Kariagin, Natalia Kutuzowa, Ella Libanova,
Mariola Lemounier, Ramiro Delio Borges de
Meneses, František Mihina, Andrzej Misiołek,
Zdzisław Nowakowski, Walery Nowikow,
Michajło Popławskij, Olena Pierełomova,
Jurij Reznik, Kirił Rozłogow, Wanda Rusiec-
ka, Aleksandr Stiepanow, Stanislav Stolarik,
Marek Storoška, Ireneusz Światała, Maciej
Tanaś, Walentyn Wandyszew, Anna Wawr-
zonkiewicz Słomska, Nonna Zinowiewa, Josef
Suvada, Ivica Gulasova, Vladimir Krcmery,
Irena Piskorova, Daniel West, Nella Nyczka-
lo, Ivan Grischenko, Irina Ignatieva, Vasil
Kremen, Alexander Belohalvek, Peter Vojcik.

Wersja pierwotna (referencyjna)
czasopisma to wersja drukowana. /
*The original (reference) version of the
journal is printed.*

Lista recenzentów | List of reviewers:

Lista recenzentów
znajduje się na stronie
www.studiahumanistyczne.pl

Adres redakcji i wydawcy | Publisher: **Instytut Studiów Międzynarodowych i Edukacji Humanum**,
ul. Złota 61, lok. 101, 00-819 Warszawa www.humanum.org.pl / Printed in Poland

© Copyright by The authors of individual text

Wszystkie nadsyłane artykuły naukowe są recenzowane. Procedura recenzowania artykułów, zaporą ghostwriting
oraz zasady przygotowywania tekstów i instrukcje dla autorów znajdują się na stronie internetowej czasopisma
<http://humanum.org.pl> w zakładce Czasopisma / All articles are peer reviewed. The procedure for reviewing articles,
and the Guide for Authors can be found on the website of the journal (<http://humanum.org.pl>)

Korekta artykułów zamieszczanych w czasopiśmie
wykonywana jest przez Autorów periodyku / Proofreading by authors.

24 (1) / 2017

Spis treści

PAWEŁ CZARNECKI	Ethical aspects of a relationship between media and the politics power	11
AGATA FIJAŁKOWSKA-MROCZEK	Wypalenie zawodowe w pracy nauczyciela przedszkola	29
MARTA GLUCHMANOVA	Modern education studies	39
ŁUKASZ GOMUŁKA	Dlaczego trudno zdefiniować pojęcie „logosu”?	45
KONRAD HARASIM	Unia Europejska wobec zmian w ładzie międzynarodowym – polityka bezpieczeństwa wobec piractwa morskiego	53
FILIP HRMO	The progress of reforms in a financial regulation in the European Union	63
ANASTASIIA KARPEIEVA	The mechanism of peaceful resolution of disputes in the OSCE	71
MARTIN KLEMENT	Využívání moderných technologií při vyučování náboženstva	75
JULIANA LITECKA, JAROSLAV ŠOLTÉS	The modern teaching AIDS and resources in the technical education	85
ANNA MACIĄG	Obca praca, obce „ja”, obcy bóg – wybrane aspekty teorii alienacji w okresie od XVIII wieku do współczesności	91

EMILIA MIHOKOVÁ	Analysis of legislative background on the fight against human trafficking in the Slovak Republic	103
MARIA DE FÁTIMA PINTO RIBEIRO, RAMIRO DÉLIO BORGES MENESES	Homem – realidade expectante e projectiva em Pedro Laín Entralgo	115
MAGDALENA RUDNICKA	Kobiety terrorystki potencjalnym zagrożeniem bezpieczeństwa międzynarodowego	129
JAKUB SKWIERCZYŃSKI	Rola finansowania bankowego w zarządzaniu polskimi przedsiębiorstwami	139

Issue dedicated to

His Magnificence
Rector of Kyiv National University of Technology and Design

Ivan M. Hryshchenko

Full Professor, Doctor of Economic Sciences,
Full member of the National Academy of Pedagogical Sciences
of Ukraine, Honoured Worker of Education of Ukraine, Laureate
of the State prize in Science and Technology.

for

achievements in the field of management,
research and international cooperation

ГРИЩЕНКО ІВАН МИХАЙЛОВИЧ

Грищенко Іван Михайлович — учений у галузі економіки, має великий досвід наукової, навчально-організаторської та управлінської роботи. Доктор економічних наук, професор, дійсний член (академік) Національної академії педагогічних наук України. Народний депутат України 1 скликання (1990-1994 рр.). *Заслужений працівник освіти України, державний службовець 1 рангу*, Лауреат Державної премії у галузі науки і техніки. Ректор Київського національного університету технологій та дизайну (з 2010 р.).

Грищенко Іван Михайлович відомий фахівець у галузі професійної освіти і освіти дорослих. Будучи депутатом Верховної Ради України 1 скликання, брав активну участь у розробці і прийнятті Закону України «Про освіту» (1991 р.), Закону України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (1992 р.) та Декларації «Про загальні засади державної молодіжної політики в Україні» (1993 р.), у яких законодавчо створені гарантії для здобуття молоддю освіти та професійної підготовки. Досвідчений організатор професійної вищої освіти, здійснив вагомий внесок у розробку теоретичних основ економіки освіти та професійної підготовки кадрів.

Наукова школа Грищенко І.М. «Розробка теоретичних і прикладних основ економіки вищої освіти, професійної підготовки кадрів для управління бізнесом» включає такі наукові напрями: дослідження соціально-економічних процесів функціонування та інноваційного розвитку системи професійної вищої освіти; обґрунтування теоретичних та практичних засад функціонування професійної вищої освіти України та її економіки; розробка ефективних економіко-організаційних механізмів та фінансово-економічних моделей розвитку вищої школи.

Досягнуті результати: захищено 6 докторських дисертацій, 10 кандидатських, опубліковано понад 260 наукових праць, в т.ч. 2 одноосібних та 5 у співавторстві монографій (в т.ч. 1 довідник), 2 підручники та 3 навчальні посібники які широко використовуються у вищих навчальних закладах, зокрема при підготовці висококваліфікованих фахівців технічних та економічних спеціальностей.

Народився 11.11.1956 року в с. Камінь Крелевецького району Сумської області, в селянській родині, українець.

Трудову діяльність розпочав у 15 років різноробочим колгоспу ім. Жданова Крелевецького району, Сумської області. Закінчив Українську сільськогосподарську академію у Києві (нині — Національний університет біоресурсів та природокористування) за спеціальністю інженер-механік. та економіст -- організатор. Після закінчення академії з 1979 р. працював головним інженером колгоспу ім. Ковпака Крелевецького району, Сумської обл. У 24 роки обраний головою колгоспу ім. Жданова Крелевецького

району (с. Камінь). Упродовж 1986–1988 рр. — слухач Вищої партійної школи при ЦК КПУ.

У 1988 р. у Львівському сільгоспінституті І. М. Грищенко захистив кандидатську дисертацію з економіки. Докторську дисертацію на тему «Науково-методологічні засади комплексного управління комерційним посередництвом» захистив у 2008 р. У Науково-дослідному економічному інституті (НДЕІ).

У 1988 р. обраний другим, а через рік — першим секретарем Кролевецького райкому партії. У 1990 р. обраний головою Кролевецької районної Ради народних депутатів і виконкому. Обраний народним депутатом України по мажоритарному Кролевецькому виборчому округу № 350 (1990). З 1994 р. — начальник Главку з забезпечення нафтопродуктами АПК у Державному концерні «Украгротехсервіс» (Київ), директор фірми «Агроенерго», заступник Голови правління концерну. З 1999 р. працював на посадах в корпорації «Агротех» (Київ) Віце-президентом корпорації, директором фірми, заступником Голови правління корпорації. Обіймав посаду проректора з економічних питань та перспективного розвитку Київського національного університету технологій та дизайну (2003–2008). Працював заступником директора з науково-інноваційної роботи Інституту вищої освіти Національної академії педагогічних наук України (2008–2010).

Голова редколегії наукового журналу „Вісник КНУТД”, Голова редколегії наукового електронного журналу «Технології та дизайн», Голова редколегії наукового журналу «Менеджмент» та «Легка промисловість», член редакційної колегії фахового журналу «Економіка і управління», член редакційної колегії фахового журналу «Економіка і держава», член редакційної колегії фахового журналу «Ринок праці і зайнятість населення». З 2015 р. обраний членом виконкому Спортивної студентської спілки України, член президії товариства «Знання України».

Почесний громадянин Кролевецьчини. Нагороджений **орденом «За заслуги» III ступеня**, Почесною Грамотою Верховної Ради України, Почесною Грамотою Національної академії наук України, Знаками Міністерства освіти і науки України: «Відмінник освіти України» та «Петро Могила», Знаком «Ушинський К. Д.» НАПН України та ін.

IVAN M. HRYSHCHENKO

Ivan M. Hryshchenko is a Ukrainian scholar in the field of Economics, has broad experience in R&D, teaching, organizational and managerial activities. Doctor of Economic Sciences, Professor, full member (academician) of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine. People's Deputy of Ukraine 1st convocation (1990-1994). Honoured Worker of Education of Ukraine, civil servant of the 1st rank, Laureate of the State prize in Science and Technology. Rector of Kyiv National University of Technology and Design (2010).

Ivan Hryshchenko is a renowned specialist in the area of vocational and adult education. Being the Deputy of the Verkhovna Rada of Ukraine 1st convocation, he actively participated in the development and adoption of a number of normative documents, the most significant of which are the Law of Ukraine "On education" (1991), Law of Ukraine "On promoting social formation and development of youth in Ukraine" (1992) and the Declaration "On General principles of state youth policy in Ukraine" (1993), providing legal frameworks and government assurance for young people access to education and professional training. Top-level Executive in higher education who greatly contributed to the development of theoretical provisions of education economics and professional training.

Hryshchenko's scholar school "Development of theoretical and applied foundations of Economics of higher education, professional training for business management" covers the following research areas: the study of socioeconomic processes in the functioning and innovative development of professional higher education system; grounding of theoretical and practical bases of professional higher education and its economics functioning in Ukraine; building up effective institutional and economic mechanisms and financial models of enhancing higher education.

Results achieved: 6 doctoral theses and 10 PhDs defended, over 260 scholarly have been published, including 2 authored and 5 co-authored monographs (including 1 book), 2 textbooks and 3 study-guides, widely used in universities, particularly in the training of highly qualified specialists in technical and economic fields of study.

Born on 11 November 1956 in the village of Kamin, Krolevets district, Sumy region, in a peasant family, Ukrainian.

Ivan Hryshchenko began his career at the age of 15 years as a farm worker. Graduated from the Ukrainian Agricultural Academy in Kyiv (now National University of Life and Environmental Sciences), mechanical engineer and managing economist by degree qualification. From 1979 worked as chief engineer at the collective farm in Sumy region. At the age of 24 was elected as the Head of the collective farm. During 1986-1988 attended the Higher Party School under the Central Committee of the Communist party.

In 1988 at Lviv Agricultural Institute Ivan Hryshchenko defended his PhD in Economics. The doctoral thesis titled "Scientific and methodological basis for

integrated management of commercial mediation” defended in 2008 at the Economic Research Institute (ERI).

In 1988 he was elected a second, and a year later the first Secretary of Krolevets district Communist party Committee. In 1990 elected the Head of the Krolevets district Council of People’s Deputies and Executive Committee. Elected People’s Deputy of Ukraine through the majority Krolevets constituency # 350 (1990). Since 1994 had been the Head of Central Board on petroleum products for AIC in the State concern “Ukragrotechservice” (Kyiv), Director of the Agroenergo company, Deputy Chairman of the management Board of the group. Since 1999 he worked at the Agrotech Corporation (Kyiv) as Vice-President of the Corporation, company Director, Deputy Chairman of the Corporation. He held the position of Vice-rector for Economic Affairs and Development, Kyiv National University of Technology and Design (2003-2008), further as Deputy Director for Science and Innovation at the Institute of Higher Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (2008-2010).

Editor-in-chief of the journal “Bulletin of KNUTD”, Editor-in-chief of “Technology and Design” electronic journal, Editor-in-chief of the journal “Management” and “Light Industry”, member of the Editorial Board of a professional journal “Economics and Management”, member of the Editorial Board of a professional journal “Economics”, member of the Editorial Board of a professional journal “Labour Market and Employment”. In 2015 was elected a member of the Executive Committee of the Sports Student Union of Ukraine, a member of the Presidium of the Society “Knowledge of Ukraine”.

Honorary citizen of Krolevets district. Awarded the order “For merits” III degree, Diploma of Verkhovna Rada of Ukraine, Honorary Diploma of the National Academy of Sciences of Ukraine, awards by the Ministry of Education and Science of Ukraine “Excellence in Education of Ukraine” and “Petro Mohyla”, Badge “K. D. Ushynsky” of NAPS of Ukraine and others.

Paweł Czarnecki

ČVUT v Praze Fakulta dopravní stav letecké dopravy Prague,
Czech Republic

Ethical aspects of a relationship between media and the politics power

Abstract

It is particularly important for media to respect certain ethical norms related to politics due to the fact that they are for the vast majority of their own customers the only source of political information. In as much as media recipients are able to get to know many areas of their reality in a direct way so as to confront any media coverage with their own viewpoint, the politics as such does not allow for such an opportunity. The recipients cannot therefore act according to the principle (which admittedly belongs more to the field of rationality than morality) requiring them to favour only direct contact with their reality when it comes to particularly significant matters¹, with political decisions belonging to such a scope of issues. It also appears that the recipients are obliged to formulate clear expectations towards media, so that they provide, if possible, a comprehensive and impartial set of information and opinions on matters of the politics. This approach can be effective due to the functioning of certain media mechanisms requiring to adapt the content to the tastes and expectations of the widest possible audiences².

Keywords: media, ethics.

- 1 Compare with S. Van Calster, *Czy telewizja izoluje człowieka? Konsumpcja zamiast komunikacji*, „Cummunio” 1995, No. 6, p. 47 et seq.
- 2 Compare with J. Fiebig, *Nadawca i odbiorca w procesie komunikowania*, Szczytno 1995, p. 19.

It is particularly important for media to respect certain ethical norms related to politics due to the fact that they are for the vast majority of their own customers the only source of political information. In as much as media recipients are able to get to know many areas of their reality in a direct way so as to confront any media coverage with their own viewpoint, the politics as such does not allow for such an opportunity. The recipients cannot therefore act according to the principle (which admittedly belongs more to the field of rationality than morality) requiring them to favour only direct contact with their reality when it comes to particularly significant matters¹, with political decisions belonging to such a scope of issues. It

- 1 Compare with S. Van Calster, *Czy telewizja izoluje człowieka? Konsumpcja zamiast komunikacji*, „Cummunio” 1995, No. 6, p. 47 et seq.

also appears that the recipients are obliged to formulate clear expectations towards media, so that they provide, if possible, a comprehensive and impartial set of information and opinions on matters of the politics. This approach can be effective due to the functioning of certain media mechanisms requiring to adapt the content to the tastes and expectations of the widest possible audiences².

The literature often treats the relationship between media and the world of politics as a threat to the freedom of expression and a form of violation of the main principles of democracy. Meanwhile, in many countries with established democracies, media links with the world of politics are common; they take different forms and generally do not pose any threats to the functioning of a democratic state. This is because for a healthy democracy it is sufficient that certain media are associated with different political parties, including the opposition, and this generally provides for an effective control of the authorities. Besides, even if we assumed that the condition of a democracy is the existence of free media, that is media not in any way related to the world of politics, this would not suffice to guarantee that all media operating in a given country would stay away from any ties or political sympathies.

However, it is a fact that to subject all (or the vast majority of) media operating in a given country to the current incumbent government would pose a threat to the democratic stability. Apart from only a few exceptions (for example, a state of war), such a subordination to the political power deserves a negative moral judgment. However, in some democratic systems, in addition to those media which try to avoid all possible forms of dependence on the government, there are also those that attempt to support the ruling political option. Some media do not even try to hide this relationship, especially if a specific convergence between their 'programme line' and the political programme of a particular party or government occurs. Therefore, what should be considered is the question whether there are any forms of a relationship between media and the politics which can be considered as compatible with the principles of media ethics.

One should first note that there exists a certain form of convergence of the objectives of media and politicians. Both these entities attempt to attract the sympathy of the widest possible audiences. Therefore, what is common for both of these sides is their tendency to flatter the tastes of their consumers, declare what people want to hear and present only one-sided, simplified and 'beautified' visions of the world. The ethical evaluation of such a behaviour is in both cases negative: any purposeful exposition of certain elements of the reality and omitting the others is contrary to the principle of truth, being applicable both to media as well as to the political ethics.

One should also emphasise that the relationship between media and politics is a mutual form of dependence. It is not only the politicians who can influence the operation of media, but media can alike influence the course of political events.

2 Compare with J. Fiebig, *Nadawca i odbiorca w procesie komunikowania*, Szczytno 1995, p. 19.

Any such attempt to exert some impact by media should be considered contrary to their purpose of existence and functioning, and thus unethical. This ability to influence the political life can also contribute to the weakening of democracy, the essence of which is the possibility of the society to make a conscious choice with regard to its representatives in power. Meanwhile, due to the lack of journalistic diligence as well as objectivity and often because of ill will, careers of many politicians, especially at the local level, were laid in ruins.

Moral objections are also raised with regard to situations where media tend to acquire the mentality of political parties. This phenomenon occurs when editorial offices of media representing different political views fight against each other in the same way as politicians of the opposing parties do. This has the effect of reducing the quality control exercised by media over the politicians, and it also deteriorates the general level of public debate on the political issues. In its extreme, such an attitude takes the form of an overt hostility towards any idea presented by the competing editorial offices.

Certain attention should also be paid to some direct relationships between journalists and politicians. One can take two different assumptions here which will lead to two different ethical conclusions. Firstly, it can be assumed that a journalist is merely an intermediary between the politicians and their voters (consumers), and so therefore he should not interfere in the relationship between the politicians and the society. In other words, the role of a journalist (or, more broadly, the media in general) is to channel the flow of information between the realm of politics and the society, and any attempt to influence the content of information so channelled should be considered morally illegitimate.

According to the second assumption, a journalist acts as spokesman for the interests of the society versus the politics. His responsibilities include not only asking questions, but asking them in such a way as to prevent the politicians from concealing any information that is important to the public. Moreover, media are obliged to assess the statements made by the politicians in terms of their veracity, rationality, compliance with previous statements or any possible practical consequences that they may have, etc. The task of media is admittedly also to facilitate the communication between the politicians and the public, yet in relations with the the authority in power it is not a function of the biggest import.

When comparing both of these premises, it is straightforward to notice that the former is primarily characteristic of totalitarian systems where politicians do not wish anything to affect the way they communicate with the society. The second premise is typical of democratic systems where media are 'the fourth estate' and 'guardians of democracy'. However, the latter type of a relationship between media and the realm of politics is subject to several significant limitations which media sometimes seem to forget. First of all, media should be aware that the control function is in fact a function of service – both towards the public and the politicians. This means that media should not try to deliberately create political events, thus ceasing to be the fourth and becoming the first estate of authority. Similarly,

a journalist interviewing a politician cannot confuse the role of a reporter with the role of a prosecutor who does not ask but interrogates, waiting for every stumble of the panellist so that to use it against him.

I have mentioned above that one of the tasks of media in their relations with the world of politics should be to mediate in the transmission of information between the politicians and the public. However, the definition of media presented in Chapter I suggests that these entities should also provide for a place of social discussion, where not only the politicians and media people, but also various representatives of certain social groups might take the floor. When creating this forum for social discussion on political issues, media should also endeavour to ensure that no social group is deprived of their capacity to express valid comments and opinions. In addition, media should not participate in such discussions as a party to the dispute, as this would be contrary to the principle of objectivity. It is unacceptable, for example, to present the postulates of any professional group on strike as rightful and any refusal to meet them as a lack of social sensitivity on the part of the government.

Yet, it is not contradictory with media ethics to get involved in politics by certain journalists or individual media groups. The only condition that should be fulfilled in such a situation is the obligation to clearly inform the recipients that the political content so presented is not objective, because the medium in question is in favour of a particular party or political association³. It is also worthwhile distinguishing between the engagement on account of the political conviction of any given media management or its employees and engagement resulting from various types of ties with a political force in question (financial, personal, etc.). The first type of engagement can be found particularly often in left-wing media, which aim to present a 'leftist' system of values and vision of the world. The second type of engagement is in turn characteristic of public media, financed by the state, and local media. One should mention that the point here is about media being dependent on the political forces currently exercising power that results in the political involvement. Only the first kind of engagement can be morally justified but, as I have already mentioned, this is so on the assumption of the full transparency of one's political sympathy.

Of a particular relevance when it comes to the 'official' media-politics relationship is the principle that neither media nor politicians should step outside their roles. With regards to media, this means that they should not seek to influence voters' political sympathies, because then they become the very political power themselves. "Media, as J. Jastrzębski points out, that step onto the political scene and tend to pursue politics, instead of watching and commenting on it, lose their identity, leave their role and commit a form of usurpation"⁴. This is particularly important in cases of political journalism whose essence is to evaluate the actions

3 Compare with Z. Sareło, *Media w służbie osoby...*, p. 103.

4 J. Jastrzębski, *Misja, „czwarta władza” czy biznes? O potrójnej naturze mediów*, in: *Media a demokracja...*, p. 29.

of the politicians. The ethical evaluation of any journalistic material must therefore be subject to the prior journalists' intent.

The implementation of the 'programme line' should not therefore take the form of an uncritical support for concrete political programmes. In practice, situations where media take the side of certain political projects lead to populism and the weakening of public discussions that are limited to presenting only one point of view and only from one side. In order to persuade the public to support their own views, media often resort to a form of moralism, particularly evident in the younger generation of journalists. The recipient who wants to form his or her own opinion on a given issue is in fact forced to familiarise first with the opinions of competing media and 'centre' any extreme evaluations. While it may help to shape the audience's ability to formulate their own judgements on the basis of a wholly biased information, it certainly does not serve to build trust in media. A recipient who is less critical or simply has less free time is completely devoid of any careful and valuable analysis.

When evaluating the political involvement of individual media, the recipient should also remember to exercise certain caution in formulating opinions. The reporting about the political life raises many difficulties, which despite the good will might not allow media to produce reports fully in line with what the politicians actually do. This is because information about politics, and especially opinions, is largely concerned with intentions, plans, personal sympathies, weak and strong characteristics of the actors on the political scene, and so on – which philosophy usually refers to as mental phenomena. Any content that is absolutely definite and easily verifiable belongs in the political life to a sphere of rarity, whereas media are largely predestined for guessing and analysing based on intuition rather than reality. It is for this reason, therefore, that many accounts of political events may sometimes cause the impression of being biased. This does not, however, result from a deliberate promotion of any given political party, but rather from a specific way of perceiving the world of politics by journalists and columnists.

Moreover, the engagement in the political life is not the same as engaging in the public sphere, which includes the politics. As long as the purpose of any such engagement is the common good, and not individual benefits of media themselves, then it should be assessed positively. Such an involvement seems to be particularly needed in the context of political transformation. As Regulski points out, "through elections fundamental decisions are handed over to a large, unadorned and uninvolved majority. (...) The hitherto active people are then withdrawing from the public life, being tired and discouraged by difficulties. Particularly dangerous here is the refusal to participate by younger generations"⁵. One of the responsibilities of media should therefore be to 'activate' the society, that is to encourage its participation in the elections (what media in Poland actually do).

5 *Samorząd i demokracja lokalna. Osiągnięcia, zagrożenia i dylematy*, as edited by J. Regulskiego, Warszawa 2002, p. 4.

Another such duty should be to reduce public distrust in state institutions. However, the problem of trust towards the state seems to be more difficult, because in many cases such public distrust is considered justified, and media cannot deliberately refrain from criticising the abuse and incompetence. On the other hand, however, any criticism which is not accompanied by reflections on the possible ways to improve the functioning of the state may in the long run bring more damage than good. Politicians are well aware of this fact, although many attempts to make media and the society more aware of these negative effects of presenting state institutions in a negative light are attacked on the grounds of interfering with the principles of media independence. Therefore, any evaluation of critical statements, especially those formulated by the politicians, is only possible with regard to specific situations. This process in any way must be left to the intuition of the person in question, thus allowing to evaluate the intentions of the criticism in a way more or less consistent with the reality.

Despite many idealistic assurances of dialogue and mutual communication, many politicians continue to treat media as a tool that can be freely used to win the support of certain voters. The degree of effectiveness of using them in the political strife is a result of technical proficiency that can be mastered through training. A few years ago, one of the political parties ordered a pamphlet that described this phenomenon as follows: “the knowledge of the latest developments in the field of affective psychology and persuasion techniques allows to increase the effectiveness of every sentence a politician makes in a radical and controlled manner. Obviously, we cannot guarantee a million of additional votes, but these methods allow any politician to influence their voters, deal with public debates and maximize the profits of every appearance in media in a more effective way”⁶. The popularity that professional political marketing people enjoy among the politicians indicates that this position is by no means isolated.

Should media remain passive in face of certain attempts by the politicians to use them for skilful political games or should they try to counteract it, for example, by displaying the real intentions of those politicians while convincing the audience that they actually witness a well-prepared staging? If media remain passive, they will be accused of ‘complicity’ in the political spectacle. Yet, if they dare to expose this form of political marketing as an ethically suspicious activity, then politicians will accuse them of interfering with the politics. How should the principle of objectivity be understood in this situation?

First of all, it should be noted that the mere fact of using media for some ‘political’ purposes (and thus for the aims pursued by the politicians) is not reprehensible as long as both the purposes of such use and the means so utilised are morally justified. One such goal can be simply to convey information about the current or planned activities, while convincing the public of their rightfulness. Ethical dilem-

⁶ A. Batko, B. Messner, *Język perswazji w marketingu politycznym czyli dlaczego niektórzy politycy prawie zawsze zyskują poparcie większości wyborców*, Warszawa. Neither the publication date, nor the political party who had ordered the pamphlet was given.

mas arise when media become a tool of political fighting where the main purpose is the good of the politicians in question and not the welfare of the public.

Politicians are eager to use verbal means of communication to engage the imagination and emotions of their audiences. Persuasive statements are not characteristic of either a totalitarian or a democratic system. This is demonstrated, for example, by the fact that the amount of linguistic means impacting on emotions appears to be significant in statements made by the politicians both after 1989 and during the Polish People's Republic. According to a research conducted in the early sixties of the last century by M. Głowiński, when it comes to a political and journalistic discourse, irrational elements dominated over the rational ones. M. Głowiński distinguished six such elements: an arbitrary creation of values, striving for the ritualization of certain actions, the conviction of the great power of an effective language communication, describing the world with slogans, typical single direction of messages, treating oneself as an evaluator while not being subject to evaluation⁷. If we compare these observations with the situation in today's media, we might observe some basic similarities. First of all, all these phenomena can still be seen in media; only the 'evaluator' has changed: while in the period of the Polish People's Republic the quality of media was decided upon by the politicians, the same function today is fulfilled by the media themselves. As noted by I. Kamińska - Szmaj, the language of propaganda has ceased to be identical with the language of politics⁸, but it has not been yet eliminated from media discourse. We no longer pay attention to it, because there is no single political power with an exclusive right to use it. The propaganda language of the Polish People's Republic was similar to a monophonic transmission, while the language of modern propaganda has become significantly polyphonic⁹. The hidden persuasion message is not only contained within statements made by the politicians. Also informational coverages, whose purpose should only be to inform about certain events, are often inundated with hidden persuasion. It can therefore be said that together with democratisation of the country, the right to use various means of persuasion has become an egalitarian law.

Of course, not every statement of a politician or journalist whose goal is to influence the sphere of imagination and emotion of the recipient should be regarded as a form of propaganda. Although the concept of propaganda is quite blurred, it seems, however, that in the media discourse it signifies a form of persuasion the purpose of which is to convince the society as a whole to the correctness of certain endeavours on the part of the government in question. In the period of the Polish People's Republic, propaganda was morally reprehensible because of its connections with the promotion of a communist ideology, which for many reasons

7 Compare with M. Głowiński, *Nowomowa*. in: *Współczesny język polski. Encyklopedia kultury polskiej XX wieku*, as edited by J. Bartmińskiego, Wrocław 1993, V. II, p. 164 – 167.

8 I. Kamińska-Szmaj, *Słowa na wolności*, Wrocław 2001, p. 7.

9 Another reason may be that the language of political propaganda of the People's Republic of Poland was socially alienated, i.e. it began to be unequivocally recognized as a tool of the totalitarian system and was thus rejected. After 1989, the repertoire of a linguistic propaganda was changed. Compare with J. Bralczyk, *O języku polskiej polityki...*, p. 38. In order to avoid any associations with the totalitarian system, euphemisms such as 'political persuasion', 'political marketing', etc. are used instead of 'propaganda'.

was not accepted by the majority of the population (also because of moral reasons). Assuming, however, that the government's endeavours are rightful, could it be morally acceptable to convince the society of such rightfulness also through a form of persuasion and propaganda?

While some opinions on this issue are divided, any moral assessment of propaganda seems to be sometimes included in its very definition. In the common language, propaganda is usually associated with a form of manipulation, that is a morally reprehensible behaviour. According to some authors, however, such a view is not quite correct, as propaganda can also fulfil a positive purpose. Three Polish researchers, B. Dobek-Ostrowska, J. Fras and B. Ociepka, pointed out to five basic distinguishing features of propaganda: it integrates any given political system, it motivates individuals to act in accordance with certain intentions of the political authority, it interprets events, it misinforms (as it is typically used against one's political rivals) and it exposes fallacious information. No ethical dilemmas are evident when it comes to the very last feature, whereas any assessment of the four previous features is only possible with respect to a particular government, political system or specific intentions of propagandists in question, etc. If the intentions of the political power are, for example, to build civil society, then motivating people to certain civic activities does not seem to raise any objections¹⁰.

Another form of using media for political purposes is terrorism. "The phenomenon of terrorism, as J. C. Bertrand writes, could not exist without the involvement of media: terrorism needs publicity and it is trying to convert media into a propaganda tool"¹¹. In these situations media are faced with an ethical dilemma: on one hand, they are obliged to inform the public about different events, including terrorist attacks, but on the other, the very reason of there being such attacks is the fact that they are immediately reported by the media. Therefore, it can be even said that the relevant addressee of any terrorist attack are media. However, there is an important argument to support the act of informing about the terrorism. The fight against any form of organised violence is actually much easier and more effective when the public is well aware of the threats, when it agrees with the necessary restrictions of personal freedoms and when it cooperates with the law enforcement agencies. Hence, the achievement of such a state of social awareness is only possible when full information on the acts of terrorism are made available.

However, terrorist attacks are not the only events intended to draw the attention of media. Certain politicians alike, particularly in some situations concerning, for example, poor poll results or insufficient media presence, do tend to resort to the preparation of events in order to 'come out' in media and thus to reach their potential voters. This purpose is also served by some 'shrewd' speeches and press conferences where they do not have anything interesting or important to say, etc. Media are thus used as a tool for political infighting, and their situation is all the more difficult because any refusal to report of such political 'events' is confronted

10 It should be noted, however, that in everyday language the mere description of certain media content as propaganda connotes a negative ethical evaluation.

11 J. C. Bertrand, *Deontologia mediów...*, p. 112.

with accusations of being biased or favouring one political association and not the other. By transmitting such information, media are generally aware of themselves as victims of manipulation by the politicians, but on the other hand, they are unable to oppose this influence by a mere refusal. The politicians also tend to make use of the fact that media have the capacity to influence the society. In order to deny any responsibility for all sorts of negative phenomena, politicians resort to putting the blame on media for their own failures. The most frequent allegations concern the impact of media on crime levels, widespread demoralisation, school aggression, manipulation of people, etc. This type of behaviour should be reported by media with a suitable commentary.

Certain attempts to exert the influence on media may stem from the conviction that unintended media actions might bring about a number of serious social evils. According to some authors, media contribute to the rise of social inequalities, the upsurge in crime levels or the break-up of social ties in traditional communities, etc. In such a situation, politicians have to choose to respect the principle of media independence or to act for the good of the society.

This choice looks like an ethical dilemma but in fact it is not, as there are indirect ways of exerting the influence on the society by media and these are ethically unobjectionable. The most important of these is the promotion of 'media culture'¹², that is the initiation of educational actions aimed at increasing the level of competence of the recipients. What also does not really seem contradictory to media ethics is the open criticism of certain phenomena occurring in media, but on the condition that it only serves to shape a social climate of dissent to any ethical violations occurring in media, rather than forcing on the public one's own party or government.

On the other hand, it is a perturbing tendency that media look at any attempts to assess their work by politicians or anonymous recipients with apparent reluctance and sometimes even hostility, while retaining the exclusive right to make such judgments. Their opposition to a critique by the politicians is justified only in cases where there is a fear that the interests of the politicians, rather than the welfare of the public, are taken into account. In any case, however, it does not seem appropriate to give media the right to 'protest' to every critical statement about them for the sole reason that it was formulated by the politicians.

The temptation to introduce certain prohibitions and instructions for media to follow can also be attributed to the belief (which is quite apparent) that they form an integral part of the society, influencing how everything works. The politicians might either seek to limit media's harmful influence on the society (as it has been just mentioned) or they might treat media as a tool to shape the society in a way they see fit. When it comes to the second assumption, one important objection should be made. The very fact that media are an element of the society as an institution does not mean that politicians have the moral right to direct them as they wish. The governance of the state is not the same as the governance of the

12 P. Sorlin, *Mass media*, Warszawa 2001, p. 143.

society. And besides, the exercise of power should be about solving problems and not 'incapacitating' the society and managing all those who are subject to such governance. In other words, the politicians have no moral right to lead the society because this is not their constituent role. Of course, this logic applies to situations where we discuss the interference with media dealings.

It is clear that media compete with each other and in order to attract mass audiences, they limit their messages to sensation and entertainment. This phenomenon is referred to (also by media) as tabloidisation and it has had its impact also on the very way of conducting public debates. According to R. Skarżyński, media dominated by the art of words are long gone, and today we live in a media world where the image prevails. Analysing the author's reflections, one can draw the conclusion that he notices both positive and negative side of this state of affairs. A certainly negative occurrence is the levelling of public debate which is reduced to simple advertising slogans. While positive, according to the author, is the fact that it is now impossible to use media to promote certain ideologies.

Obviously, the inability to propagate ideological content¹³ through media does not in itself suffice to assume the tabloidisation of media as a positive phenomenon. In order to convince the society of the rightfulness of certain views, one needs to use the category of truth, because it is only through the truth that it is possible to create the impression that the presented content is in line with the reality. Meanwhile, any attempt to transform political debate into media show seems to exclude the category of truth beyond the range of content that can be presented in media. After all, there is some element of play or game, and a pretence inherent to the show, but this actually does not leave any room for the truth category. The tabloid media cannot be even claimed to convey a false image of the world, as such a statement assumes the possibility of referring the media image to the objective reality.

It is for this reason that many politicians tend to function in media not so much as the representatives of different political options, proposing different ways of problem solving, but as images aimed at building certain positive associations with given political parties¹⁴. This fact can be easily observed on the example of parties enjoying a somehow underwhelming support of the electorate, which try to attract the viewer's attention through various spectacular actions or scandalous speeches¹⁵. To replace the word with a picture might also lead to other disturbing effects. The range of matters that can be described through an image is much narrower and it is governed in its very own way. "We are mainly excited, as R. Kapuściński

13 Media are an important part of ideological propaganda and this is proved by Adolph Hitler's statement: "Without cars, sound movies and radio, there would be no victory for national socialism." As cited in R. Grunberger, *Historia społeczna Trzeciej Rzeszy*, Warszawa 1977, p. 288.

14 Compare with R. Skarżyński, *Koniec ideologii w demokracji medialnej*, in: *Doktryny polityczne i prawne u progu XXI wieku*, as edited by M. Maciejewski and M. Marszta, Kolonia 2002, p. 30 et seq.

15 In this way also ecological groups are active. Any attempts to cling to trees or hang banners on factory chimneys are in fact attempts to use 'tabloidized' media for one's own purposes. Compare with S. Czapiński, *Ugrupowania zielonych jako uczestnicy sfery komunikowania politycznego w Polsce w latach 1989 – 2004*, in: *Media masowe w demokratyzujących się...*, p. 186.

wrote, about what is happening in the narrowest political circles. They are the greatest fascination source for our media culture (...). Today, media tend to exploit the tertiary political games”¹⁶.

On the other hand, one should remember that describing the political life forms only a part of the content, and for many national newspapers, not to mention electronic media, this is merely a marginal content. As noted by Jan Wróbel in ‘Przegląd Powszechny’ magazine, the majority of political news does not attract the viewers because they turn out to be terribly boring. Media often tend to marginalise or omit certain events only because they seem to be too little entertaining. Yet, one should also note that many media entities, especially at the local level, play virtually no role in the political life of the country, and so it is difficult to require from them to report on all important political events.

The problem of tabloidisation will be further discussed in the next chapter, but it is worth mentioning here that it can (and probably must) be one of the forms of communication of the politicians with their electorate, yet it cannot be the only or dominant form. Furthermore, it does not seem to raise ethical objections as long as the politicians do not attempt to reduce their own image and activities to simple slogans and images. The politics is a difficult operation because it involves a general choice of the lesser evil, that is acting for the benefit of the general public at the expense of certain groups. Fearing to lose support from some part of the electorate, the politicians are often reluctant to admit to actions that bring measurable but usually unavoidable damage to some social groups, and the tabloidisation of media certainly makes it much easier to hide the essence of certain activities from the rest of society¹⁷.

A reverse phenomenon in turn can be observed on the side of media and it concerns the depicting of politics as inherently bad. The politicians are often presented as egoists interested only in their own careers and their own party interests. Journalists conducting interviews assume that the goal of any politician is to conceal the truth from the public, while the goal of a journalist is to unmask such hidden intentions. It is impossible to resist the impression that media consciously produce a sense of tension and distrust when dealing with the politicians, thus sending a clear message to the viewer that they represent his interests and in any ‘clash’ with the world of politics they are on his side¹⁸.

16 R. Kapuściński, *Zawód dziennikarz*, „Tygodnik Powszechny” 2001 – 06 – 03.

17 According to some theorists, the essence of any political activity in the modern world is to decide what should be displayed publicly and how. The argument is also about the ‘telegenic’ politicians, that is their ability to appear in media, and about the blurring of the border between the politics, ‘political marketing’ and public relations. Compare with Blumler, M. Gurevith, *The Crisis of Public Communication*, London 1995, p. 27 *et seq.*

18 J. L. Cury summarises the outcomes of such media attitudes in the post-communist countries as follows: “the media seemed to have convinced their audiences that their lives and the politicians were going in the wrong direction. Paradoxically, free media, being one of the goals and symbols of liberalisation, have become a symbol of ‘non-civilization’ of the new post-communist systems.” J. L. Cury, *Transformacja mediów w Europie Środkowo – Wschodniej*, in: *Media masowe w demokratyzujących się...*, p. 113.

Often therefore we actually have to deal with two types of situations: a genuine media-politics conflict and a sort of hidden alliance, whereby both parties agree to present the debate in a form of quasi-theatrical spectacle in which each actor has to play a specific role. This spectacle is also presented in such a way that the recipient is given the impression that he participates in an authentic political debate and not in a media stand-up which sole purpose is to attract the attention of the audience.

Another serious problem here is the process of politicisation of public media, especially radio and television. When the National Council on Radio and Television was established in 1990 in Poland, it was assumed that its members, who chose to resign from any political participation for the duration of their six-month term in office, would retain their apolitical status. Yet, this assumption proved to be wrong. The practice has shown that the Council's members are elected to act for the benefit of the political parties which nominated them. The very institution which was supposed to guard the independence of media against any political pressures has itself become a tool of political influence.

From the point of view of media ethics, this is obviously a reprehensible phenomenon, although the blame here is to be put primarily on the politicians and not the media. The dependent nature of public radio and television is not characteristic of Poland alone, and the reasons for this state of affairs should be analysed particularly diligently when investigating the very foundations of the functioning of democracy without blaming this or another political party. As noted by P. Gross, conflicts over public media do also arise within the individual political parties, between the party leaders and the government, between the government and the president, etc. These conflicts very often concern some core competencies over such issues as dismissing members of media councils, controlling budgets or simply deciding on the programme content control¹⁹.

The dependence of public media on the politicians is undoubtedly a serious challenge for democracy, but it is worthwhile to make some distinctions when looking at this issue from the point of view of ethics. Public media are subject to this form of dependence primarily through various formal and informal personal relationships. These connections do not, however, concern merely public media and commercial media are alike subjected to a certain form of political dependence. In addition, very often media and business careers of such people as Robert Hersant, the creator of the largest French news group, Leo Kirch, the owner of a few television stations in Germany, one of the major CDU sponsors and Chancellor Helmut Kohl's friend, or Robert Murdoch, the owner of News Corporation²⁰, prove the fact that media owners show a similar attitude to the world of politics as politicians show towards the media, namely they see this relation as an effective tool in achieving their own goals. In this case, there is a reverse dependence involving instrumental treatment of politics by the media.

19 Compare with P. Gross, *Entangled Evolution*, Baltimore 2002, p. 76 et seq.

20 Compare with K. Cira, *Otoczenie polityczne a kształtowanie strategii przedsiębiorstw medialnych*, in: *Media a demokracja...*, p. 237 et seq.

Yet, the principal discontentment here seems to be aroused by the 'ideological' dependence of media. If a public media journalist does not join the informal backbone of the ruling party, and even dares to criticise it openly, he puts himself at a serious risk of losing the job. The very fact that there is usually a form of staff substitution concerning a significant proportion of public media journalists after each election confirms the very necessity for an ideological submission to the victorious party. Any such staff replacement in public media might sometimes give the impression that these media are treated by the politicians as a constituent part of their government administration, thus being responsible for shaping the society in a way that the party in question considers appropriate.

In addition, even if the ruling party failed to dominate public media, this would not imply the independence of the latter, nor any lack of their political links with the opposition. D. Roszkowska inventories the following manifestations of the dependence of public media on the politicians: almost direct state control, making the highest public television and radio authorities dependant on the ruling party, ensuring a high level of 'integration' between media employees and the politicians as well as strong ideological and philosophical divisions among media employees²¹.

It is also important to emphasise the influence of journalists on the current political events, for example, by broadcasting various scandals. S. Mocek wonders whether media revealing such scandals are 'antidotes to politics,' whether they form a factor 'depoliticising it' or maybe a form 'remediating one of its burnt fields'²². It is worth noting that the author does not treat politics as a way of acting for the common good but as everything that politicians do (except their private life). In this way, even an obvious violation of law by a politician is to be defined as politics. It should be noted that such an understanding of the concept of politics seems to be characteristic for the majority of media in Poland.

A separate issue here concerns the actual and usually financial state aid afforded to public media. While any such assistance by the state through a variety of subsidies does not raise ethical controversies, some disagreements arise in cases of unofficial support. Some examples of this type of backing can be provided by financial grants to large news agencies such as Reuters, which during the Margaret Thatcher government was not only ensured some loan guarantees, but also an investor. A similar form of support is received by various other news agencies in other countries even though they openly declare that they are not state agencies²³.

It is worth noting that not all of these ways of limiting media freedoms deserve a negative ethical evaluation. For instance, those actions with the aim to protect the public against any unethical media conduct are desirable and certain legal regulations mentioned above can be included in this category. However, this inter-

21 D. Roszkowska, *Wyzwania demokracji medialnej, w Almanach 2002. Przyszłości mediów*, as edited by K. Doktorowicz. Katowice 2002, p. 141.

22 Compare with S. Mocek, *Dziennikarze po komunizmie...*, p. 14.

23 Compare with M. Komorowski, *Media za granicą*, in: *Dziennikarstwo a świat mediów...*, p. 113.

ference with the independence of media is not tantamount to media's dependence on the politicians. The argument that politicians have the moral right to subjugate media to their own goals as long as this serves the common good seems to be unsatisfactory anyway. It is also possible to plead here with the will of voters and argue that by casting a majority vote for a given political party, they have presumably opted to subjugate public media to that political party to carry out its electoral programme. Yet, this argument is based on a misunderstanding of the concept of common good. In democratic countries, one of the most important elements of the common good is the existence of the freedom of expression guaranteeing the right to information and so to free media. An action which is contrary to the principle of media independence is based on the assumption of higher and more important values than the freedom as such, but this assumption is actually incompatible with the system of values underlying the very democracy. Hence, this system recognises the freedom of expression as one of the fundamental values, the limitation of which might be sanctioned only in the name of protecting the good of an individual. It should be also stressed that an effective use of media in a democratic state is possible only through procuring lies, such as this that media are truly free and independent from the will of the politicians. Thus, by subjugating media to his own purposes, a politician is in breach of two principles: the principle of freedom and the principle of truth.

Another thing that should be observed here is that any public authority is a subject towards which media have certain privileges, the most crucial of which is the right to information. Although this law is not unlimited, because there is information whose disclosure would threaten the common good, any limits upon it cannot become an instrument of holding the power in the hands of the politicians. In addition, the duty of the public authority is not only to respond to media inquiries, but also to demonstrate a form of activity in the transmission of information. This point is not just about the sort of information that different government organs might arbitrarily consider important to the society, but above all about the information on the very authority itself²⁴. Hence, any underestimation or conscious circumvention of these obligations by the authorities can be regarded as an attempt to manipulate media and indirectly through them also the public.

The relationships and dependencies between media and the world of politics pose certain threats not only to media freedoms, but also to their overall ethical standing. In pursuing their own goals, politicians often resort to methods which are contrary to ethics and by engaging the media, they entangle them in these obnoxious actions. Media are not always able to defend themselves against their reliance on the politicians, especially since the existence of some of them (typically public media but not only) depends to a large extent on the politicians' decisions. It therefore seems appropriate to claim that the principle of media²⁵ ethics, according to which all forms of media dependence on the world of politics are unacceptable,

24 W. Adamczyk, *Prawo do informacji. Standardy europejskie a realia polskie*, in: *Media wobec integracji europejskiej. Wybrane problemy*, as edited by T. Wallasa, Poznań 2000, p. 31.

25 Within the ethics of the politics there should be a rule that it is unacceptable to exert any form of influence on media.

should be 'liberalised' by adding the phrase 'as far as it is possible'. The absolute nature should then have the rule with regard to the prohibition on any violations of the general ethical standards of media (the principle of objectivity, truthfulness, privacy, etc.) in the name of one's political interests²⁶.

One should also consider whether media should remain passive in face of a skilful manipulation by the politicians, or whether they should try to counteract any such attempts, for example by showing the real intentions of the politicians and convincing their audiences that they actually witness a well-prepared staging. In other words, this is about the right of media to intervene in the content of those messages that manifest violation of certain ethical principles (for example, if they are evidently untrue, they refer to stereotypes against certain minorities, they call on for illegal actions, etc.). If media remain passive, then they run the risk of being accused of 'complicity' in the political spectacle. But then, if they dare to unmask the 'political marketing' as an ethically suspicious activity, they might be accused by the politicians of getting involved in the politics and lacking the objectivity.

It seems that in the most obvious cases, media should have the right to refuse to convey certain statements or materials, hence they should be entitled to a form of censorship. In practice, however, this problem is more complicated, because any content that in an explicit and obvious manner fulfils the abovementioned conditions is fairly rare. In order to avoid the accusations of acting contrary to some generally accepted norms, politicians professing certain extreme doctrines do not tend to express such views overtly. Therefore, frequently the proper meaning of a given message is disguised in its content, although it is not too difficult for its intended audiences or for media employees to decipher the understanding. Every so often, the only way out from this situation is to provide a critical commentary, but it should be formulated in such a way that media will not be targeted with allegations of unequal treatment of certain political actors.

Furthermore, it is even more difficult to answer the question on the proper attitude of media to a phenomenon called black political PR. The term denotes a process of presenting a negative image of one's political opponents in media, often using methods that raise serious ethical concerns both in politics and in business²⁷. This form of PR is often supported by certain media or individual journalists, which in the long run contributes to a considerable loss of credibility by media as such. These actions are obviously contrary to the principle of truthfulness and so they should not occur.

Despite many idealistic assurances of dialogue and mutual communication, many politicians continue to treat media as a tool that can be freely used to win the support of certain voters. The degree of effectiveness of using them in the political strife is a result of technical proficiency that can be mastered through training. A few years ago, one of the political parties ordered a pamphlet that described this

26 This is necessary because of the fact that media do not have the impact on much of the political environment. Compare with G. Gierszewska and M. Romanowska. *op cit.* p. 78.

27 The reasons of a negative attitude to some PR endeavours are discussed by J. Olędzki. Compare with J. Olędzki, *Media, reklama i public relations w Polsce*, Warszawa 2005, p. 18.

phenomenon as follows: “the knowledge of the latest developments in the field of affective psychology and persuasion techniques allows to increase the effectiveness of every sentence a politician makes in a radical and controlled manner. Obviously, we cannot guarantee a million of additional votes, but these methods allow any politician to influence their voters, deal with public debates and maximize the profits of every appearance in media in a more effective way”²⁸. The popularity that professional political marketing people enjoy among the politicians indicates that this position is by no means isolated.

It is also worth emphasising that when dealing with the politicians, the duty of media is to take the utmost care of the quality of public debate rather than of one’s own interests. As noted by K. Cira, “many media entrepreneurs operating especially in the so-called young democracies were deluded by the assumption that because they bear the ‘fourth estate’ status, they can effectively control the other three pillars, thus neutralising any adverse legislative and structural measures”²⁹.

In non-democratic states, a means of limiting media freedoms is the preventive and repressive censorship. While in democratic countries politicians usually seek to adopt indirect and informal forms of media pressures. One of these is an open criticism of media (or some part of them) for the alleged lack of objectivity, where the underlying aim is to induce media to apply a form of self-censorship. Yet another way to limit media freedoms is to introduce certain legislation that either forces them to or prohibits them from broadcasting specific content. Special regulations may also limit the advertising time, specify how to mark the content that children should not watch, prohibit excessive consolidation, etc. In democracies, however, an exception here are the provisions regulating any contacts between the politicians and media (an example could be the rule prohibiting broadcasting election spots two days before the election or the rule requiring to present programmes prepared by the election committees of certain political parties)³⁰.

In general, the reason why media seem to be unable to retain full independence as against the world of politics is that it is virtually impossible to establish a healthy partnership between these two realms. The politicians treat media as a tool for achieving their political goals (with a general belief in the effectiveness of this tool) or they treat media as an adversary who needs to be fought against just as it happens with other rivals on the political scene. These two fundamental positions towards media can be termed as instrumental and authoritarian. The authoritarian stance consists of the desire to subordinate any entity which is considered to threaten one’s own existence and to include it in the realm directly under one’s own control. This stance is related to the problem of the attitude that political elites

28 A. Batko, B. Messner, *Język perswazji w marketingu politycznym czyli dlaczego niektórzy politycy prawie zawsze zyskują poparcie większości wyborców*, Warszawa. Neither the publication date, nor the political party who had ordered the pamphlet was given.

29 K. Cira, *Otoczenie polityczne a kształtowanie strategii...*, p. 235.

30 It is also worth adding that any attempts to regulate contacts of the politicians with media expose the former to certain allegations of violating the basic principles of a democratic order. Examples here could include the accusations against the Speaker of the Polish Parliament, Juliusz Dorn, who put forward a proposal to restrict journalists’ access to certain places in the Parliament.

show towards the concept of power as such, and its final result is often the actual 'appropriation' of media. The practical manifestations of both positions are similar: the desire to impose on media one's own rules of the game, hostile reactions to criticism, personal attacks on journalists, etc.

The role of the politicians should be to protect media, both public and private, from being possessed by individuals or narrow groups of people. The desire of the politicians to take control of media is contrary to this principle, and it furthermore gives the impression that media need some sort of shielding from those who have been in fact elected to guarantee this protection. On the other hand, it is quite difficult to make politicians take the full responsibility for this state of affairs, all the more because clear divisions as to various political sympathies are also visible among the very media employees. Legal regulations may, to a certain extent, improve the situation³¹, but they cannot guarantee the independence of media if they do not want to be impartial in the first place.

It is also difficult to assess the degree of media dependence on the politics in Poland, especially if it was to be the evaluation of all media, without dividing them into local and national, electronic and printed. As noted by W. Chorążki, what is particularly strong in local media is the phenomenon of 'silent interference', whereby politicians take the advantage of possessing certain goods (thus enforcing positive behaviours) and use technical means of repression such as withholding information, obstructing the work of editorial offices, resigning from subscriptions for state offices, etc.³² Any such assessment is difficult also on account of the need to consider various processes involved in the political transformation. "Ironically, as J. L. Cury notes, the reaction of many former oppositionists, journalists, communists, who did not deal with the politics but who changed into democrats, was an attempt to control mass media in ways other than through a formal censorship."³³ Among these limitations the author mentions the following: the aspiration of political parties to have their own press bodies (among other through the privatization of communist magazines), attempts to allocate airtime on radio and television to political parties, verbal aggression against journalists' criticism, using defamation laws or disclosure of state secrets regulations against the journalists or controlling the process of filling media posts. Similar attempts to restrain the freedom of media were also made by businessmen in the first phases of the transformation. These included, among others, holding press conferences where journalists were given sample of goods, expecting positive reports in return, or even handing out ready-made articles³⁴.

Any of the abovementioned relationships between media and the politics can be effective as long as the recipient is unaware of their existence, because only then can he be led to certain desired behaviours (voting on specific politicians and buy-

31 Such a function can be fulfilled by the ban on concentrating media in the hands of one owner. This prohibition applies to the press in Germany.

32 W. Chorążki, *Prasa regionalistyczna a okresie transformacji*, in: *Regionalizm, lokalizm, media*, as edited by E. Chudziński, Warszawa 2001, p. 122

33 J. L. Cury, *Transformacja mediów w Europie Środkowo – Wschodniej*, in: *Media masowe w demokratyzujących się...*, p. 101.

34 *Ibid*, p. 106.

ing media-advertised products). This means that the recipient can easily defend himself against the effects of media-political alliances simply by refusing to relate to those media which act unethically. And because in many cases it is the only way to counteract any ethical violation, it might be true to assume that media recipients are morally obliged to break their contact with such media or withdraw their support for those politicians who manipulate media to present a false but beneficial for them image of the reality.

Agata Fijałkowska-Mroczek

Instytut Edukacji Uniwersytetu Przyrodniczo-Humanistycznego
w Siedlcach, Poland
E-mail: agata04@onet.eu

Wypalenie zawodowe w pracy nauczyciela przedszkola / *Professional burnout in the work of a pre-school teacher*

Abstract

The article contains the definition of professional burn-out and introduces it levels. In the paper, there are presented pilot research results conducted among the pre-school teachers in Poland and Slovakia. Research results were analysed through a comparative analysis. In the paper there are identified the levels of the professional burn-out of the examined teachers, namely: emotional exhaustion, depersonalization, and the decreasing of the personal success satisfaction.

Keywords: burn-out syndrome, defines, introduces it levels, work, teacher, pre-school, profession.

WSTĘP

Zawód nauczyciela przedszkola niewątpliwie daje poczucie radości, satysfakcji zawodowej, umożliwia realizację aspiracji i osobistych dążeń. Jednocześnie pociąga za sobą obciążenia psychiczne: ciągle narażony jest na różnego rodzaju sytuacje będące źródłem stresu. Jest to zawód złożony i odpowiedzialny, w którym mamy do czynienia z trudnymi sytuacjami, gdyż praca nauczyciela nie jest wykonywana schematycznie i ściśle normowana. Wymaga ciągłych modyfikacji czynności, plastyczności umysłu, a także kultury osobistej i zawodowej (Kordaszewski, 1986). Można zwrócić uwagę na szkodliwość skutków wynikających z przeciążenia pracą osób, które odczuwają z niej niską satysfakcję (Terelak, 2007). Skutkiem jest zjawisko wypalenia zawodowego (Maslach, Leiter, 2010).

PROBLEMATYKA WYPALENIA ZAWODOWEGO

Jako pierwszy definicję „wypalenia zawodowego” podał amerykański analityk Herbert Freudenberger w 1974r. Podczas obserwacji wolontariuszy pracujących z młodymi narkomanami, stwierdził, że po roku pracy widać u nich stopniową utratę sił oraz zniechęcenie podjętą działalnością charytatywną. Objawy te nazwał

wypaleniem, które zdefiniował, jako spadek energii u pracownika, pojawiający się w skutek przytłoczenia problemami innych (Sęk, 2004, Tucholska, 2009).

Autorytetem w dziedzinie badań nad tym zjawiskiem jest Ch. Maslach, która zdefiniowała wypalenie zawodowe jako syndrom emocjonalnego wyczerpania, depersonalizacji i obniżenia zadowolenia z osiągnięć zawodowych. Zdaniem A. M. Pines i E. Aronsona wypalenie to stan fizycznego, emocjonalnego i psychicznego wyczerpania spowodowany przez długotrwałym zaangażowaniem w sytuacji obciążającej pod względem emocjonalnym (Sęk, 2004, Bérešová, 2006).

KOMPONENTY WYPALENIA ZAWODOWEGO

Trójfazowy model wypalenia podkreślili Ch. Maslach i S. E. Jackson. Wyróżnili oni: wyczerpanie emocjonalne, depersonalizację oraz obniżone poczucie dokonań osobistych. Obecnie jest to najbardziej popularne i stosowane nazewnictwo (Sęk, 2009).

Wyczerpanie emocjonalne można zaobserwować podczas uczucia nadmiernego zmęczenia, utraty sił, wyczerpania emocjonalnych zasobów. Do charakterystycznych symptomów możemy zaliczyć tutaj: zmęczenie, brak energii, niechęć do działania, pesymizm, impulsywność, drażliwość, nieustanne napięcie psychofizyczne. Mogą wystąpić również zmiany somatyczne tj.: ból głowy, ciągle zmęczenie, bezsenność, zaburzenia gastryczne lub częste przeziębienia (Bartkowiak, 2009).

Depersonalizacja (uprzedmiotowienie) określa stosunek jednostki do innych, który wyrażany jest negatywnym, cynicznym oraz nadmiernym dystansowaniem się wobec problemów innych. Depersonalizacja to pochodna nadmiernego wyczerpania emocjonalnego. Osoba staje się obojętna, mniej wrażliwa na potrzeby innych, posiada mniejszą zdolność empatii. Możemy zaobserwować przejawy depersonalizacji na co dzień np. w edukacji – nauczyciele mający dość dzieci i rodziców.

Obniżone poczucie dokonań osobistych (obniżone zadowolenie z osiągnięć zawodowych) czyli negatywna i umniejszona ocena własnych możliwości, poczucie spadku efektywności działania, przekonanie o braku kompetencji (Bartkowiak, 2009).

ZAGROŻENIA W ZAWODZIE NAUCZYCIELA PRZEDSZKOLA

Celem pedagogicznej działalności nauczyciela przedszkola jest prawidłowe kształtowanie osobowości dziecka. W związku z głównym celem pedagogiki przedszkolnej, jakim jest wszechstronny rozwój każdego wychowanka, nauczyciel pełni zadania opiekuńcze, wychowawcze, dydaktyczne, diagnostyczno-prognostyczne i kompensacyjno-usprawniające (Klim-Klimaszewska, 2010).

To nauczyciel przedszkola decyduje o kierunku i treści pracy wychowawczo-dydaktycznej, a także wybiera odpowiednie metody pracy, środki dydaktyczne, formy organizacyjne itp. Ma on bezpośredni kontakt z dziećmi w wieku przedszkolnym, ich rodzicami, współpracownikami, co niewątpliwie wymaga zaangażowania.

żowania emocjonalnego i psychofizycznego. Nauczyciel przedszkola ciągle rozwijający się, wzbogacający swój warsztat pracy, a także otwarty na innych, życzliwy, angażujący się w sprawy wychowanków staje się nadmiernie przeciążony swoją pracą. Codzienne przebywanie z dziećmi nie sprawia mu radości, jest zmęczony, niezadowolony z osiągnięć zawodowych, a nawet ignoruje sprawy dzieci i ich rodziców. Są to niepokojące symptomy, które mogą świadczyć o pojawiającym się syndromie wypalenia.

Według A. Brzezińskiej i H. Sęk w pracy każdego nauczyciela, także nauczyciela przedszkola występuje wiele czynników stresowych. Charakterystyczne dla tego zawodu są: konieczność przebywania w hałasie, tłoku, ciągły pośpiech, zmagania z grupą. Bardziej dokuczliwe są stresory związane z brakami w sferze ekonomicznej, z którymi boryka się system oświaty. Główne znaczenie mają tu: przepełnione grupy, zróżnicowany poziom dzieci, spadek prestiżu zawodowego, konflikty w zespołach nauczycielskich. Świadczy to o trudnych warunkach pracy, z jakimi ma do czynienia na co dzień nauczyciel przedszkola (Terelak, 2008, Sęk, 2009).

PRZEGLĄD BADAŃ NAD WYPALENIEM ZAWODOWYM NAUCZYCIELI PRZEDSZKOLI

Istnieje bardzo znikoma ilość badań dotyczących wypalenia zawodowego wśród nauczycieli przedszkoli w Polsce czy na Słowacji. Z obecnie najaktualniejszych badań w Polsce wynika, że problematyką tą aktualnie zajmowały się: J. Milczarek (2005), E. Jagiełło, J. Karbowniczek, A. Klim-Klimaszewska (2013) oraz K. Żuchelkowska (2014).

Z badań prowadzonych przez J. Milczarek na początku pierwszej dekady XXI wieku wynika, że 12,5% nauczycielek przedszkoli publicznych i niepublicznych było w wysokim stopniu zagrożonych wypaleniem zawodowym. Średni poziom wypalenie wykazywało 77,5% nauczycielek z przedszkoli, zaś niski 10% (Milczarek, 2005).

W badaniach przeprowadzonych w 2011r. przez E. Jagiełło, J. Karbowniczek, A. Klim-Klimaszewską wzięło udział 60 nauczycieli z przedszkoli z Siedlec. Posłużono się własnym narzędziem badawczym jakim był kwestionariusz ankiety skierowany do nauczycieli. Wyniki badań ukazały, że wśród nauczycieli przedszkoli raczej nie występuje zjawisko wypalenia zawodowego. Są oni jednak świadomi występowania tego syndromu. Respondenci wiedzą co to jest wypalenie zawodowe i znają metody, aby mu zapobiegać (Jagiełło, Karbowniczek, Klim-Klimaszewska, 2013).

Badania przeprowadziła również K. Żuchelkowska w 2012/13r. wśród 86 nauczycieli przedszkoli w Bydgoszczy, w których wykorzystywała własny kwestionariusz ankiety opracowany w oparciu o kwestionariusz MBI. Zawierał on 21 pytań, na które należało odpowiedzieć „tak” lub „nie”. Jak wskazują wyniki badań 14% nauczycielek z przedszkoli publicznych i 16,5% nauczycielek z przedszkoli niepublicznych wykazuje wysoki poziom wypalenia zawodowego. Średni zaś poziom wypalenia zawodowego ujawniono u 75,5% nauczycielek z przedszkoli publicznych i u 71,5%

z przedszkoli niepublicznych. Natomiast niski poziom wypalenia zawodowego ukazano u 10,5% nauczycielek przedszkoli publicznych i u 12% w przedszkolach niepublicznych (Żuchelkowska, 2014).

Analizując literaturę słowacką nie spotkałam osoby, która by zajmowała się wypaleniem zawodowym wśród nauczycieli przedszkoli na Słowacji. Oczywiście w bazach danych bibliotek można spotkać badania prowadzone przez studentów do prac licencjackich czy magisterskich. Pod hasłem wypalenia zawodowego wśród nauczycieli przedszkoli, można także spotkać badania dotyczące wypalenia wśród matek wychowujących małe dzieci (niemowlęta). Istnieją również badania prowadzone ogólnie wśród nauczycieli.

Dokonując analizy literatury przedmiotu można stwierdzić, że mało jest badań dotyczących wypalenia zawodowego wśród nauczycieli przedszkoli bądź ich w ogóle nie ma. W związku z powyższym uznałam za stosowne, aby zająć się tym problemem w szerszym zakresie. A mianowicie przeprowadzić badania wśród nauczycieli przedszkoli w Polsce i na Słowacji oraz porównać ich wyniki.

WSPÓŁCZESNE FILOZOFICZNE TEORIE EDUKACJI ZWIĄZANE Z PROBLEMATYKĄ PRZEDMIOTU

Podjmując problematykę wypalenia zawodowego wśród nauczycieli przedszkoli dokonałam analizy współczesnych filozoficznych teorii edukacji najbliższych podejmowanej tematyce. Uznałam za odpowiednie dwie teorie, a mianowicie progresywizmu i egzystencjonalizmu. Zgodnie z koncepcją progresywizmu w centrum kształcenia są zainteresowania i potrzeby dziecka. Szczególną uwagę zwraca się na uczenie czynnościowe, eksperymentalne. Tak też jest w przedszkolu. Zadaniem nauczyciela jest, aby rozwijać zainteresowania dziecka, jednak aby mógł on to robić dobrze nie może być wypalony zawodowo.

Druga koncepcja filozoficzna egzystencjonalizmu ma na celu znalezienie odpowiedzi na pytanie: kim jestem i po co żyje? Edukacja ma na celu nauczyć dzieci rozwiązywać sytuacje życiowe, każde z nich pracuje w indywidualnym tempie, nauczyciel jest ich partnerem. Takie podejście preferowane jest w zawodzie nauczyciela przedszkola. Gdzie jego zadaniem jest wspieranie dzieci i rozwijanie ich wiedzy wraz z ich wrodzonym potencjałem i możliwościami rozwojowymi. Jak już stwierdził J. Locke w „Myśli o wychowaniu” umysł noworodka jest „czystą kartą”, a pierwszym etapem edukacji jest przedszkole, gdzie ta owa karta zaczyna się zapisywać i to, co zostanie zapisane na tej karcie w głównej mierze zależy od nauczyciela i jego podejścia. Wskazuje to jak ważny i odpowiedzialny jest zawód nauczyciela przedszkola (Locke, 2002).

Filozoficzne teorie są podstawą w różnych teoriach edukacji i wychowania. Chcąc wskazać podłoże do podjęcia problematyki wypalenia zawodowego wśród nauczycieli przedszkoli posłużę się Y. Bertrandovską (1998) klasyfikacją teorii edukacji, a mianowicie teorią personalistyczną i kognitywno-psychologiczną. W teorii personalistycznej wychowanie ukierunkowane jest na rozwój osobowości, a edukacja ma za zadanie czuwać nad indywidualną osobowością. Zwraca się uwagę na part-

nerskie relacja między nauczycielem a dziećmi, prekursorem jest tutaj M. Montessorii, która umożliwiała dzieciom samodzielne dochodzenie do wiedzy. W teorii tej istnieją dwie tendencje, gdzie podejście pedagogiczne jest nie nakazowe bądź z bezpośrednią interwencją. W pierwszej nauczyciel jest moderatorem, w drugiej proces edukacji jest zorganizowany przez nauczyciela. Również w przedszkolu nauczyciel jest jednocześnie organizatorem procesu edukacji dzieci, w trakcie którego staje się moderatorem (Bertrand, 1998).

W drugiej teorii kognitywno-psychologicznej nauczyciel musi szanować zdobytą wcześniej przez dzieci wiedzę. Należy zwrócić uwagę na indywidualne różnice między dziećmi, jedni pracują w wolniejszym tempie, powoli dochodząc do celu oraz drudzy reagujący impulsywnie, mający potrzebę eksperymentowania. Teoria ta umożliwiała zwiększenie efektywności pracy przez nauczyciela w procesie edukacyjno-wychowawczym (Bertrand, 1998).

O szacunku do zdobytej wiedzy i ochroną dzieci przed wiedzą fałszywą mówił już Platon w „Sofiście”. Zwracał on uwagę, że autorytet nauczyciela (wychowawcy) powinien mieć poczucie moralnej odpowiedzialności. Sokrates zaś twierdzi, że nauczyciel posiada kwalifikacje do nauczania, gdy zdobędzie wiedzę. Sam jednak twierdzi „wiem, że nic nie wiem” czyli ciągle poszukuje wiedzy. Preferuje on metodę interaktywną, która oparta jest na bezpośrednim dialogu między nauczycielem a dzieckiem prowadzącym do odkrywania i zdobywania wiedzy. Tak też pracują nauczyciele przedszkola, którzy powinni się nieustannie doksztalać i doskonalić swój warsztat pracy. Pełnią oni główną rolę w procesie edukacji małego dziecka, dlatego też muszą mieć odpowiednią motywację do pracy. Niewątpliwie praca nauczyciela przedszkola jest bardzo ciężką i odpowiedzialną pracą. To na nauczycielu spoczywa misja realizowania wśród dzieci całego procesu wychowawczo-edukacyjnego. Aby ten proces mógł przebiegać prawidłowo i harmonijnie nauczyciel powinien odczuwać satysfakcję z wykonywanego zawodu i mieć przekonanie o jego słuszności. Dlatego też badania mają na celu stwierdzenie czy nauczyciele przedszkola absorbowani pracą nie doświadczają syndromu wypalenia zawodowego (Platon, 1956).

WYNIKI BADAŃ PILOTAŻOWYCH NAD WYPALENIEM ZAWODOWYM NAUCZYCIELI PRZEDSZKOLI W POLSCE I NA SŁOWACJI

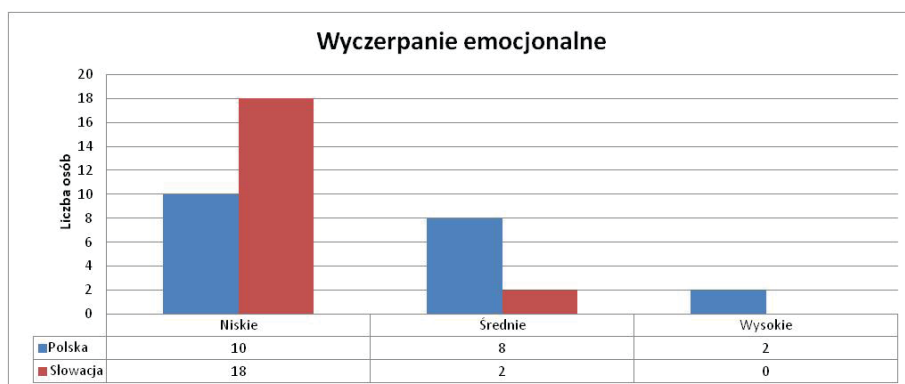
Przedmiotem badań pilotażowych, które podjęłam było wypalenie zawodowe wśród nauczycieli przedszkoli w Polsce i na Słowacji. Badania te prowadzono w celu stwierdzenia czy u nauczycieli przedszkoli występuje syndrom wypalenia zawodowego, jeśli tak to na jakim poziomie, aby można było rozszerzyć badania na większej grupie respondentów.

W 2014r. przeprowadzono niezwykle ważne badania pilotażowe mające na celu wstępną weryfikację wiedzy o środowisku oraz sprawdzenie trafności i funkcjonalności doboru narzędzi badawczych. W badaniach pilotażowych wzięło udział 40 nauczycielek przedszkola, 20 ze Słowacji i 20 z Polski. Do badań wykorzystano licencjonowany i standaryzowany kwestionariusz ankiety dla nauczycieli MBI-ES

(Maslach Burnout Inventory-Educators Survey) Christiny Maslach. Kwestionariusz ankiety składa się z 22 zdań twierdzących. W kwestionariuszu zawarte są trzy komponenty wypalenia zawodowego: emocjonalne wyczerpanie, depersonalizacja oraz obniżone poczucie zadowolenia z osiągnięć osobistych. Respondent stwierdza jak często występują u niego określone sytuacje, do każdego stwierdzenia użyta jest siedmiostopniowa skala (od 0 – nigdy, 1- kilka razy w roku lub rzadziej, 2- raz w miesiącu lub rzadziej, 3- kilka razy w miesiącu, 4- raz w tygodniu, 5- kilka razy w tygodniu, do 6 – codziennie). Aby określić stopień wypalenia zawodowego w poszczególnej fazie (emocjonalne wyczerpanie, depersonalizacja oraz obniżone poczucie zadowolenia z osiągnięć osobistych) czy jest wysoki, niski bądź średni należy zsumować punkty z poszczególnych itemów czyli zdań twierdzących. I tak emocjonalnemu wyczerpaniu odpowiada 9 itemów (1,2,3,6,8,13,14,16,20), depersonalizacji 5 itemów (5,10,11,15,22) i obniżeniu zadowolenia z osiągnięć osobistych 8 itemów (4,7,9,12,17,18,19,21).

Wyniki badań pilotażowych przedstawiają poniższe schematy słupkowe.

Graf 1. Poziom wyczerpania emocjonalnego wśród nauczycieli przedszkoli w Polsce i na Słowacji

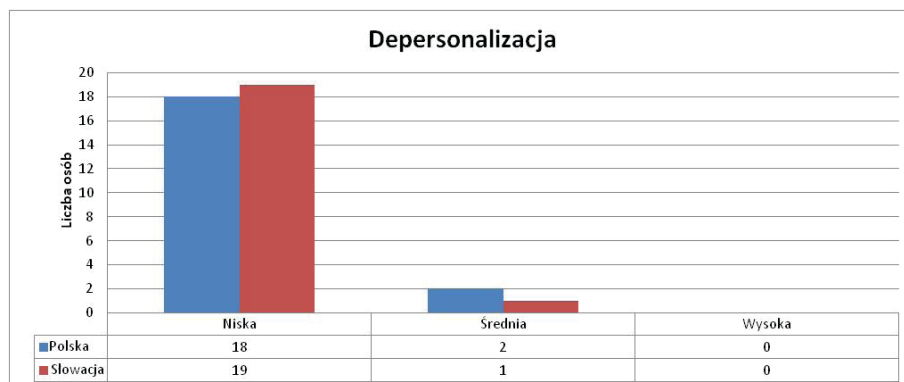
Dane przedstawione na grafie 1 wskazują poziom wyczerpania emocjonalnego wśród badanych respondentów w Polsce i na Słowacji. Aby uzyskać powyższe wyniki nauczycielki udzieliły odpowiedzi na 9 itemów, które mówiły o: emocjonalnym wyczerpaniu spowodowanym pracą, wycieńczeniu nauczycieli pod koniec dnia pracy, zmęczeniu, kiedy trzeba rano wstać i radzić sobie z kolejnym dniem pracy, całodzienną pracą z ludźmi, która może być dużym obciążeniem dla nauczycielek, poczuciu wypalenia w pracy, frustracji z powodu pracy i nadmiernym obciążeniem pracą, bezpośredniej pracy z ludźmi, która może być bardzo stresująca dla pedagoga oraz poczuciu skrajnego wyczerpania.

Najwięcej, bo aż 90% badanych nauczycielek ze Słowacji odczuwa niskie wyczerpanie emocjonalne, zaś w Polsce połowa badanych respondentek co stanowi 50%. Średnie wyczerpanie emocjonalne przejawia aż 40% nauczycielek w Polsce i tylko 10% ankietowanych na Słowacji. Wysoki stopień przejawiają tylko nauczycielki z Polski i jest to 10% badanej grupy.

Jak pokazują powyższe dane największą część całej badanej populacji nauczycielek w Polsce i na Słowacji stanowią osoby o niskim poczuciu wyczerpania emocjonalnego i jest to 70% wszystkich badanych. Średni poziom prezentuje aż 25% ankietowanych czyli jedna czwarta respondentek, zaś wysoki przejawia tylko 5% kobiet.

Drugim poziomem, który badany był przy wypaleniu zawodowym nauczycieli przedszkoli jest depersonalizacja.

Graf 2. Poziom depersonalizacji wśród nauczycieli przedszkoli w Polsce i na Słowacji

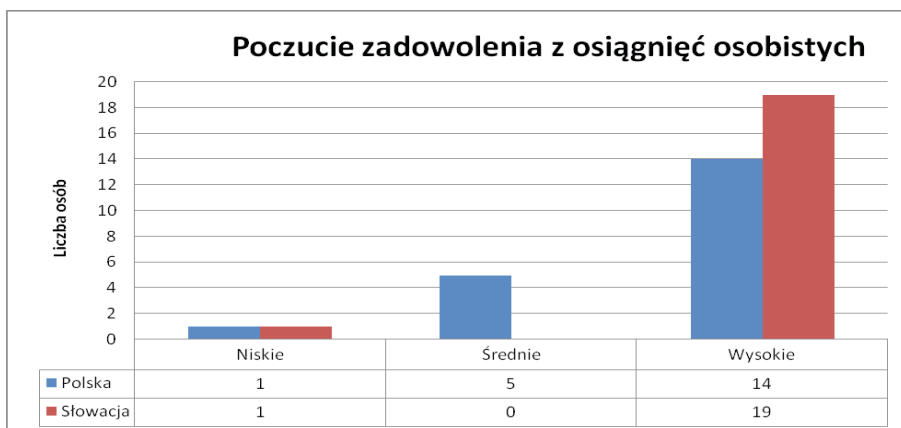
Graf 2 pokazuje poziom depersonalizacji wśród badanych nauczycielek. Aby dokonać obliczeń poziomu depersonalizacji nauczycieli, respondentki udzieliły odpowiedzi na 5 itemów, które dotyczyły między innymi: traktowania dzieci w sposób przedmiotowy, nieczułości w stosunku do innych ludzi, stanu zubożenia wywołanego pracą, braku zainteresowania co dzieje się z niektórymi dziećmi, poczucia, że dzieci obwiniają nauczyciela za niektóre swoje problemy.

Najniższy poziom depersonalizacji, bo aż w 95% wykazują nauczycielki ze Słowacji, z Polski 90% badanych. Średni poziom wykazuje 10% ankietowanych z Polski, zaś na Słowacji tylko 5% badanych. Wysokiego stopnia depersonalizacji nie wykazały żadne respondentki.

Powyższy graf przedstawia, że aż 92,5% wszystkich badanych nauczycielek w Polsce i na Słowacji nie przejawia depersonalizacji czyli cynizmu, nie traktuje swoich wychowanków w sposób przedmiotowy. Natomiast 7,5% ogółu ankietowanych wykazuje średni poziom depersonalizacji, co może świadczyć, że zdarzają się sytuacje zubożenia nauczycielek.

Badając wypalenie zawodowe nauczycieli przedszkoli należy się również skupić na poziomie obniżenia zadowolenia z osiągnięć osobistych.

Graf 3. Poziom obniżenia zadowolenia z osiągnięć osobistych wśród nauczycieli przedszkoli w Polsce i na Słowacji

Badając poziom poczucia zadowolenia z osiągnięć osobistych nauczycielki udzielały odpowiedzi na 8 itemów, które dotyczyły: łatwości zrozumienia, co wychowankowie czują w różnych sytuacjach, efektywności radzenia sobie z problemami wychowanków, poczucia, że poprzez swoje działania zawodowe nauczycielka pozytywnie wpływa na życie innych ludzi, czy czuje się energiczna, łatwości stwarzania odprężającej atmosfery w pracy z dziećmi, radości w kontaktach w pracy z dziećmi, osiągnięcia istotnych celów w pracy oraz radzenia sobie w pracy z problemami emocjonalnymi.

Analizując graf 3 należy stwierdzić, że najwięcej, bo aż 95% czyli prawie wszystkie badane nauczycielki ze Słowacji mają wysokie poczucie zadowolenia z osiągnięć osobistych. W porównaniu do Słowacji, w Polsce procent ankietowanych pod względem poziomu zadowolenia z osiągnięć osobistych jest niższy i stanowi 70%. Średnie poczucie wykazują tylko nauczycielki z Polski i jest to 25% badanych. Natomiast niskie zadowolenia z osiągnięć osobistych przejawia tyle samo respondentek w Polsce i na Słowacji czyli po 5%.

W skali całej badanej populacji z Polski i Słowacji znaczna większość 82,5% ma wysokie zadowolenia z osiągnięć osobistych, średnie wykazuje 12,5 % badanych, zaś niskie tylko 5%.

Jak wynika z badań pilotażowych problem wypalenia zawodowego wśród nauczycieli przedszkoli istnieje zarówno w Polsce, jak i na Słowacji, toteż należy podjąć szersze badania, aby zbadać skalę występowania tego zjawiska.

ZAKOŃCZENIE

Zawód nauczyciela przedszkola niewątpliwie daje poczucie radości, satysfakcji zawodowej, umożliwia realizację aspiracji i osobistych dążeń. Jest też bardzo odpowiedzialną pracą, ponieważ współuczestniczy on w wychowaniu, kształtowaniu osobowości małego dziecka. Przedszkole jest pierwszym etapem edukacji dziecka,

gdzie zdobywa ono podstawowe wiadomości i umiejętności przekazane przez nauczyciela.

Dlatego też zdaniem A. Klim-Klimaszewskiej dobry nauczyciel przedszkola powinien mieć określone cechy umysłu, które pozwolą mu właściwie ocenić sytuacje wychowawcze oraz zrozumieć każde dziecko indywidualnie. Powinien również posiadać właściwą motywację do zawodu oraz określone postawy, aby właściwie organizować proces wychowawczo-dydaktyczny (Klim-Klimaszewska, 2010).

Bardzo często pedagodzy przeciążeni pracą, niewłaściwym zachowaniem dzieci czy współpracownikami, złymi relacjami interpersonalnymi nieustannie doświadczają sytuacji stresujących, które w rezultacie mogą być przyczyną wypalenia się w zawodzie nauczyciela.

LITERATURA:

- BARTKOWIAK, G. 2009. *Człowiek w pracy. Od stresu do sukcesu w organizacji*. Warszawa: PWE. ISBN 978-83-208-1823-9.
- BÉREŠOVÁ, A. 2006. Burnout syndrome a depresia v profesii sociálních pracovníkov. In: *Zdravotnictvo a socialna práca*. č. 1, s. 18 – 22. ISSN 1336-9326.
- BERTRAND, Y. 1998. *Soudobé teorie vzdělávání*, Praha: Portál. ISBN 80-7178-216-5.
- JAGIEŁŁO, E., KARBOWNICZEK, J., KLIM-KLIMASZEWSKA, A. 2013. Wypalenie zawodowe nauczycieli przedszkola. In: JAGIEŁŁO, E., MATYSIUK R., TYLUS, U. ed. *Edukacja – wczoraj, dziś i jutro*. t. 4. Edukacja w perspektywie wyzwań społecznych. Siedlce: Anna Klim-Klimaszewska. ISBN 978-83-934036-6-0
- KLIM-KLIMASZEWSKA, A. 2010. *Pedagogika przedszkolna. Nowa podstawa programowa*. Warszawa: ERICA. ISBN 978-83-89700-23-0.
- KORDASZEWSKI J. 1986. Trudności pracy nauczyciela. In: SUCHODOLSKI, B. ed. *Nauczyciel i młodzież. Tradycje – sytuacje – perspektywy*. Warszawa: Ossolineum. ISBN 83-04-01484-X.
- LOCKE, J. 2002. *Myśli o wychowaniu*. Warszawa: Żak. ISBN 83-88149-70-9.
- MASLACH, C., LEITER, M. P. 2010. *Pokonać wypalenie zawodowe. Sześć strategii poprawienia relacji z pracą*. Warszawa: Wolters Kluwer Business. ISBN 978-83-264-0217-3.
- MILCZAREK, J. 2005. Poziom wypalenia zawodowego nauczycieli przedszkoli. In: *Ruch Pedagogiczny*. nr 3 – 4, s. 47 – 54. ISSN 0483-4992.
- PLATON. 1956. *Sofista. Polityk*. Warszawa: PWN [nie ma ISBN]
- SEK, H. 2004. *Wypalenie zawodowe: przyczyny i zapobieganie*. Warszawa: PWN. ISBN 83-01-14317-7.
- SEK, H. 2009. *Wypalenie zawodowe: przyczyny i zapobieganie*. Warszawa: PWN. ISBN 978-83-01-15884-2.
- TERELAK, J. F. 2007. *Stres zawodowy*. Warszawa: Uniwersytet Kardynała Stefana Wyszyńskiego. ISBN 978-83-7072-428-3.
- TERELAK, J. F. 2008. *Człowiek i stres*. Bydgoszcz-Warszawa: BRANTA. ISBN 978-83-60186-73-2.
- TUCHOLSKA, S. 2009. *Wypalenie zawodowe u nauczycieli. Psychologiczna analiza zjawiska i jego osobowościowych uwarunkowań*. Lublin: Katolicki Uniwersytet Lubelski. ISBN 978-83-7363-824-2.
- ŻUCHELKOWSKA, K. 2014. Wypalenie zawodowe u nauczycieli przedszkoli. In: *Roczniki Pedagogiczne*, t. 6 (42), nr 2. ISSN 2080-850X.

Marta Gluchmanova

Technical University in Kosice, Faculty of Manufacturing
Technologies with the seat in Presov,
Department of Humanities, Slovakia

Modern education studies

Abstract

The author focus on some of the most interesting papers and information which were presented during the international conference on modern education studies in Jeddah.

Keywords: education studies, ethics, philosophy, values.

The International Conference on Modern Education Studies was held on January 25-27, 2017 in Jeddah, Saudi Arabia. The organisers stressed that our world has been changing rapidly in the 21st century and the society and paradigms in education have also been changing. The previous paradigms in education have been losing their validity. In addition to the changes in paradigms of education, it has become mandatory to analyse the changes which will affect the future of education. Everybody believed that the International Conference on Modern Education Studies was a beginning to fulfil this function. New paradigms in education discovered new orientations in education-instruction practices. It also makes the institutions' being reconstructed mandatory. The conference aimed to enable findings of new developments to be discussed; sample applications of new trends in all the fields of education to be shared; restructuring trends of institutions to be discussed. At this point, it is hoped that the conference created opportunities for important sharing. International Conference on Modern Education Studies aimed to be on the platform where the developments coming fore front in the arena of new trends in education to be discussed by academicians, educational administrators, teachers, educational specialists and teacher candidates.

The topics of the conference were very various and included Educational Sciences, Mathematics Education, Science Education, Social Science Education, Instructional Technology, Fine Arts Education, History and Geography Education, Pre-school Education, Education Policies, Community Education, Higher Education, Primary Education, Religious Education, Theology & Education, Foreign Language Education, Special Education, Environmental Education, Democracy, Human

Rights, Values and Education, Health Education, Engineering Education, Astronomy Education, Geoscience Education, Vocational Education, Technical Education, Sport Education, Project Education, Guidance and Psychological Counselling Education, Educational Technologies, Teacher Training, Individual Learning, Educational Administration, Testing and Measurement in Education, Restructuring in Education, New Trends & Innovation in Education, Human Resources in Education, Intelligent & Interactive E-Learning Systems, Educational Technology & Globalization, Teaching/Learning Strategies, Private Sector and Education, Current Issues in Education, Education Accreditation System, as well as Lifelong Learning Education.

Measuring Values in Modern School System was presented by Zuria Mahmud, Amla Hj. Mohd Salleh, Toktam Namayandeh Joorabchi, Isa Hamzah, Salleh Amat. According to them teaching values in modern schools is a new phenomenon. Malaysian national curriculum at both primary and secondary school levels ensures that students develop desirable attitudes and behaviours based on human, religious, and spiritual values. The inculcation of the values is made possible through various subjects and non-academic subjects and students' activities. However, knowledge about values education remains limited because there is no measurement device to assess the extent of values teaching in school. To fill this gap, the present study was designed to develop and examine the psychometric properties of an instrument measuring values teaching schools. Using data from 400 high school students, the study developed and validated a measure called Malaysia School Values Scale (MSVS) tailored to high school students in Malaysia. The MSVS measures the values along eight dimensions. A robust analysis of Confirmatory Factor Analysis (CFA) in Structural Equation Modelling (SEM) provides a rigorous analysis of the model power in relation to construct and content validity, confirming the dimension and analysing the fitness of the data collected in the hypothesized model. Their paper provided insight construct and content analysis using the CFA approach to consider the 15 school values constructs. To achieve the intended research objective, the 15 school values were explored. The results provide evidence that the MSVS achieved sound psychometric properties. The overall reliability value of Cronbach's Alpha was acceptable. Results implied that MSVS is a valid measure to describe the school values among high school students. Moreover studies were recommended to further validate the scale.

Vasil Gluchman (Slovakia) presented *Ethics, Morality and Education: Their Roles in Cultivation of the Individual Character*. According to the author morality bears certain elements connected to genetic, or biological determination to the protection and sustenance of human life on the one hand; however, on the other hand, includes a social, cultural (including educational) superstructure regarding protection and sustenance of human life. Morality, virtuousness as well as education are predominantly social and cultural phenomena, since they are an outcome of social and cultural factors to a much larger extent than biological factors. Based on biological and social, or cultural factors (with a very significant role of education), free will and moral freedom have developed, and these can function as another source of forming the moral character of a person (Martha Nussbaum), especially

on an individual level, i.e. the level of virtue of an individual, with a certain impact on social and cultural aspects, including morality (depending on the level of moral maturity and the kind of moral agent). Moral freedom, on an individual level together with education, can become the most dynamic factor for forming the moral character of an individual, as the efforts of an individual for moral cultivation of his own character can be a decisive factor of moral maturity (Nussbaum). Free will and moral freedom are, in their ultimate form, manifested through (social) consequences resulting from our reasoning, decision making and actions, or behaviour. Hence, consequences (and especially social consequences) are the most significant factor characterising the state of morality and virtuousness. It means that ethics and education have a very significant role in cultivating our character (Nussbaum).

Selahattin Alan in his study *Analyses of Prospective Teachers' Thinking Styles* stressed that Turkish prospective teachers' thinking styles is examined in terms of branches and gender, class level. The sample consisted of 350 prospective teachers who are currently educated in the Faculty of Education in Necmettin Erbakan and Selcuk University. The Thinking Styles Inventory developed by Sünbül was used to measure the following dimensions: thinking styles. The findings showed that perceptions of prospective teachers in science and social sciences were significantly different from each other in all environmental consciousness dimensions. The findings revealed that all the sub-scales had reliability at high level. However, in different sub scales of the scale, significant differences were observed in terms of the variables of the prospective teachers' gender and their study field.

The Opinions of Teacher Candidates about Teacher Candidate Training Process was the topic of Fatih Mehmet Çiğerci, Mevlüt Aydoğmuş, Cihad Şentürk (Turkey). They explained "The Directive on Teacher Candidate Training Process", which became effective according to the confirmation numbered 2456947 on 02.03.2016 by the Ministry of National Education, specified the rules and regulations on the training of teacher candidates who were appointed to official education institutions. In the previous years, those who were appointed as teacher candidates used to start teaching. With the new directive by the Ministry, teacher candidates undergo a training process the details of which were designed by the Ministry. The training process took place in the schools which the teacher candidates have been appointed to for six months. Their study aims at determining the opinions of teacher candidates about the pre-service training they had for six months, revealing the results of the training and developing suggestions on the process depending on the opinions of the teacher candidates who participated in the study. They believed that this study will shed light to the effectiveness of this new pre-service training program and lead to new studies in the field. The qualitative method was used in the study. In order to collect data, a semi-structured interview form was used, too. The teacher candidates stated that they participated in various activities both in schools and outside the schools during the training period. The teacher candidates stated that the new teacher candidate training program was put into action without making a pilot study, and thus this situation led to some problems. By taking the opinions and suggestions of the teacher candidates into consideration, the

problems and uncertainties could be eliminated and the training program could gain more qualifications. They believed that this study will give important support to other studies, the field, the school administrators, advisors and policy makers.

Kamil COŞTU in his paper *Past, Present and Future of the Religious Education in Turkey* contributed to the role of the religion in the education system of Turkey. It has been frequently discussed from the foundation of Turkish Republic. One of the important aspects of these discussions is the religious education in public schools. In this regard, Turkey has rich experience. Different options from non-existence of religious education to compulsory one have been tried in public schools. Between 1930 and 1947 religious education was not taught in primary education. Theology Faculties which offer higher religious education had been closed in 1933 and then reopened in 1949. From 1950 till today, improvements in the field have been continued. According to him these experiences will contribute new perspectives to the religious education policies in case of fair analysis. Hence, this paper portrayed the past, present and future of religious education in Turkey and make suggestions about carrying out methods for the future.

Humanizing Engineering Education using Social Pedagogy and Critical Theories was presented by Mohammed Baaoum. He stressed that engineers have made tremendous efforts to make unimaginable dreams reality, yet their efforts at meeting basic human needs for disadvantaged communities are missing. According to Paul Polak, around 90% of world's designers focus all their efforts on developing products and service exclusively for the richest 10% of the world's customer while ignoring needs of the other 90%. Among the other 90%, there are 0.8 billion people who lack clean water, 2.4 billion individuals who lack adequate sanitation, 1.6 billion persons who have no access to electricity. Moreover, malnutrition kills 11 million children under the age of five every year. These global challenges relate directly to engineering. Water filtration, building sanitation and housing, designing nutrition supply chain and energy generation are mainly engineering work. However, general engineering education still does not equip engineers with appropriate skill-set to create affordable technical solutions for marginalized people. It mainly focused on preparing engineers to serve market needs and military purposes. As a result, engineers have historically been employed as hired guns, doing the bidding of both political rulers and wealthy corporations.

Monir Choudhury in his paper *Motivational Challenges in Using an E-learning System in Saudi Arabia* stated that blending E-learning in educational institutions equips the modern day students with online academic support systems in their infinite pursuit of knowledge and skills. Since it is a rather recent endeavour in Saudi Arabia, it has many challenges. In addition, there has been hardly any serious research done in the area to eliminate the difficulties the Saudi students are facing and improve their e-learning situations. He has addressed the motivational and technological impediments the Saudi students encountering in E-learning in their university studies. The objective was to empower the learners motivationally and improve their active participation in the learning process. This in depth study has discovered many first hand insights into the students' problems that impede their

motivations in e-learning. After analysing each problem, the paper has proposed some concrete, innovative tips and teaching strategies both for the teachers and the students to make a feasible and significant difference in the e-learning practice.

Youth Work Mobile 2.0 – Train (YOWOMO2.0-Train) is a European partnership developing education and training for youth work in the age of smartphones and social media, as stated in his presentation *Mevlüt Aydoğmuş*. The core idea of YOWOMO2.0-Train is according to the author to get youth work in shape for the 21st century. Main target group are both youth workers and youth work trainers and educators. Education and training for both will be developed to acquire competence and make use of up to date digital technology. This will enable professional youth work to become a player in the digitalisation of Europe increasing digital inclusion, community cohesion, digital citizenship, youth participation, while decreasing informational poverty among young people. The purpose of his presentation was to introduce the project “YOWOMO2.0-Train”, its aims and final products. Funded with support from the European Commission, YOWOMO2.0-Train is a 2-year Erasmus+ partnership project, which will end in July 2018. YOWOMO2.0-Train will develop and pilot three outputs: A course for youth work in the age of smartphones and social media. This course will enable youth work trainees and professionals to acquire the competences for youth work in the age of smartphones and social media

A preparatory course for trainers, educators, and lecturers to hold the courses for youth work in the age of smartphones and social media. The YOWOMO2.0-Train online platform will offer these courses in form of MOOCs and will serve as a repository of open educational resources for education and training.

Test the effect of Perceived Satisfaction, Motivation and Anxiety on Second Life Environment in Distance Learning Environment Structural Equation Modeling was the paper of El-Nour Omer, Azhari Drewsh, Abdomalik Ahmed. The main purpose of the their study was to predict the relationship between motivation, anxiety, perceived satisfaction and Second Life within asynchronous learning environment specifically in EFL program. Data of the present study were collected from undergraduate students from Sudan University of Technology and Science(SUST) in the Sudan. The Questionnaire was conducted manually. Structural Equation Modelling (SEM) Version 16 and SPSS Version 11.5 were used. A hypothesized model was tested for model fit in the present study. The convergent validity and discriminant validity were conducted. Therefore, the study was conducted in asynchronous learning environment, particularly in EFL course which offered to undergraduate students at Deanship of distance education - Sudan University of Technology and Science (SUST) in the Sudan.

Nur Belkayalı and Yavuz Güloğlu noted that urban historical environments are one of the most prominent and effective ones of some components to whom citizens can consubstantiate themselves to cities, and give identity to them and time memory, culture and even future. Therefore, the conservation of urban protected areas is not just a responsibility for local people living in these areas also a respon-

sibility for all society. Conserving and ensuring sustainability of these areas is just possible with a process on which area participants involve. perspective to living spaces of the cities. In order for the area shareholders to play an effective role in this process, they should be aware of the benefit of the area for them. It was continuously emphasized in their presentation *The Effect of Education on the Preservation of Historical Urban Environment: The sample of Kastamonu Urban Protected Area* that education is important in providing this awareness. It was considered that the perception that the increase in education level positively affect the life conditions of protected areas, and protecting these kinds of areas gain favour to all shareholders and become easier and more sustainable.

Łukasz Gomułka
Uniwersytet Opolski, Poland

Dlaczego trudno zdefiniować pojęcie „logosu”? / *Why is it difficult to define the term “logos”?*

Abstract

In the text: Why is it difficult to define the notion of „logos”? I propose and defend the following thesis: the notion of logos weighed in the context of scientific discoveries (in physics and mathematics) is difficult to explicate and thus difficult to understand. I introduce two perspectives of the logos: the objective one connected with the structure of the world itself and the subjective one connected with a language, which allows us to speak about the world itself (to learn). The analysis of this cognitive situation reveals a few interesting observations in epistemology and philosophical anthropology, which I present in the final part of the article.

Keywords: logos, philosophy.

1. WSTĘP

Koniec XIX wieku należy uznać za szczyt optymizmu poznawczego. Ówczesne teorie naukowe (z fizyką na czele, a socjologią na końcu) postrzegano jako niepodważalne teorie opisujące świat w sposób obiektywny i jednoznaczny. Co ciekawe, po nowych rewolucyjnych odkryciach z zakresu fizyki (Albert Einstein, Max Planck) ostrze optymizmu poznawczego nie stępiło się od razu, gdyż początkowo teorię względności uznano za obraz ostateczny, uznając jej skromne dylatacje za maksimum niespodzianki, jaką może zaserwować nam wszechświat.¹ Jednakże dalszy rozwój fizyki przyniósł wiele wątpliwości. Konkretnie zaś, odkrycia z zakresu mechaniki kwantowej poddały w wątpliwość jednoznaczność teorii fizycznej, a tym samym optymizm poznawczy, którego była ona gwarantem.

W związku z tym, że fizyka była i jest traktowana często jako ideał nauki, to jakiegokolwiek rysy na tej „idealnej” nauce, jakiegokolwiek trudności, na które uczeni ją uprawiający napotkali, nigdy nie pozostawały bez echa dla naukowców z innych

¹ J. Życiński, *Granice racjonalności*, Warszawa 1993, s. 109-110.

dziejzin (a również dla filozofów). Jednym słowem, nowa fizyka (fizyka relatywistyczna i fizyka mikroświata) ostatecznie zburzyła logos ludzkiego poznania.

W poniższym tekście stawiam i bronię tezy, że pojęcie logosu rozważane w kontekście odkryć naukowych, jest trudno eksplikowalne, a przez to trudno zrozumiałe. Analiza tej sytuacji ujawnia także kilka ciekawych spostrzeżeń z zakresu epistemologii i antropologii filozoficznej, które omawiam w ostatniej części artykułu.

2. LOGOS OBIEKTYWNY I LOGOS SUBIEKTYWNY

Dziewiętnastowieczny logos optymistycznego poznania miał dwa aspekty. Pierwszym było przeświadczenie, że świat jest w miarę łatwo poznawalny, a teoria naukowa będąca efektem poznania jest teorią ostateczną i jednoznaczną w opisie. Ostateczność oznaczała, że nie może być już teorii lepszej, jednoznaczność zaś, że w opisie nie ma żadnych luk czy rys, które prowadzić mogłyby nas do zadumy. Okazało się jednak, że świat wciąż nas zadziwia i pozostaje zagadką dla człowieka. Wciąż bowiem pozostaje otwarte pytanie: „Jak wzajemnie uzgodnić ze sobą matematyczny formalizm teorii, dostępne wyniki obserwacji, zasady filozofii określające ontyczną strukturę mikroświata?”² (więcej piszę na ten temat w dalszej części tego punktu). Drugi aspekt dotyczył samego języka służącego do opisu rzeczywistości. Pojawiło się pytanie, czy język teorii naukowej nie jest czymś analogicznym w stosunku do form naoczności z filozofii Immanuela Kanta tj. nie jest podstawą konstrukcji, czyli tworzenia pewnych bytów, które podświadomie traktujemy nie jako własne konstrukcje, ale jako obiektywny opis świata. Być może powinniśmy nawet idąc tropem biskupa Berkeley’a spłaszczyć świat obiektywny i jego opis w jedną całość świat odczuwany? Dwa aspekty tego, co nazwałem optymistycznym logosem poznawczym, chciałbym dookreślić odpowiednio (nawiązując do greckiego rozumienia słowa λόγος) jako „logos obiektywny” i „logos subiektywny”.³

Logos obiektywny polega na tym, że uznajemy, iż pomiędzy bytem a myślą zachodzi pewna odpowiedniość (w wersji wulgarnej: jednoznaczność). Za twórcę koncepcji logosu obiektywnego uznać należy Parmenidesa z Elei, który interpretował logiczną zasadę tożsamości ontologicznie, utożsamiając identyczność o której się mówi, z identycznością po stronie świata. Oczywiście poznanie logosu u Parmenidesa jest czymś innym niż poznanie w naukach empirycznych, gdyż u myśliciela tego mamy do czynienia z intuicją intelektualną dzięki, której człowiek może badać byt jako byt (tj. byt sam w sobie), a więc nie „byt mający postać wody, powietrza, ziemi, ognia czy czegoś bliżej nieokreślonego”⁴, czyli jakiś przejaw bytu jako bytu. W koncepcji takiej zagadkowe jest to jak ma się byt do jego przejawów, dlatego od czasów nowożytnych, czyli od momentu narodzin nauk realnych koncept, iż „byt sam w sobie” nie jest tożsamy z bytem zmysłowym został porzucony na rzecz poznania empirycznego, które charakteryzowało się pragmatyzmem, czyli pewną efektywnością. Nowożytny logos obiektywny zakładał pewnego rodzaju naiwną

2 Tamże, s. 110.

3 M. Osmański, *Logos*, w: Powszechna Encyklopedia Filozofii, www.ptta.pl/pef/pdf/l/logos.pdf (dostęp: 1.11.2015).

4 M. A. Krąpiec, A. Maryniarczyk, *Byt*, w: Powszechna Encyklopedia Filozofii, www.ptta.pl/pef/pdf/b/byt.pdf (dostęp: 1.11.2015).

teorię odbicia i rekonstrukcji, a mianowicie taką, że teoria opisuje rzeczywistość bezpośrednio taką, jaką ona jest. I w tym właśnie miejscu napotyamy pierwszą przeszkodę z eksplikacją pojęcia logosu (obiektywnego), bo czy świat jest w istocie poznawalny? A jeżeli nawet uznamy, że jest poznawalny chociaż częściowo, to chyba raczej będziemy skłonni przyznać, że nie jest on poznawalny ostatecznie.

Rozważmy następującą trójkę pojęć: teorię matematyczną rzeczywistości fizycznej (formalizm matematyczny), zebrane wyniki obserwacji (eksperymentów) oraz ontologię mikroświata. Jeżeli połączymy ze sobą dwa pierwsze z wymienionych pojęć tak, że otrzymamy matematyczny opis obserwacji mikroświata, to powstaje dziwna ontologia naruszająca nasze intuicje oraz jedno z praw logiki – zasadę niesprzeczności (jest to szczególnie widoczne w analizie eksperymentu myślowego tzw. kota Schrödingera). Z kolei, gdy zestawimy ze sobą nasze ontologiczne intuicje zdroworozsądkowe i wyniki obserwacji, to powstały opis matematyczny (np. nierówności Bella) będzie trudny, lub nawet niemożliwy do racjonalnego zinterpretowania.⁵ Specyficzność sytuacji, w jakiej się znaleźliśmy, polega zatem na tym, iż pomiędzy bytem a naszą myślą nie zachodzi odpowiedniość, ale raczej jakaś niewspółmierność. To z kolei prowadzi nas do stwierdzenia, że „logos obiektywny” jest raczej pewnym ideałem, marzeniem, a nie koncepcją trafnie opisującą rzeczywistość. Tak, jak każde marzenie, czy sen, ideał ten nie jest wyraźny, a poprzez to, gdy myślimy o nim na początku, wydaje się nam oczywisty i jasny. Gdy próbujemy jednak opisać go nieco dokładniej to natrafiamy na poważne problemy z eksplikacją tego pojęcia.

Jak zauważył Józef Życiński, sytuacja taka może prowadzić nawet do irracjonalizmu, w myśl którego uznajemy, że świat jest sam w sobie tajemniczy i niepoznawalny, co z kolei prowadzi nas do konstatacji, iż „najlepiej zanurzyć się w tajemniczym nurcie wrażeń i szukać ukojenia w *satori*, o którym zapomniała cywilizacja zachodnia, wychowana na Euklidesie i Newtonie”⁶. Niczego takiego jednak nie twierdzimy, potrafimy przecież skonstruować komputer oparty na zasadach działania uwzględniających efekty kwantowe, który działa tj. daje jednoznaczne wyniki. Sam pragmatyzm nie przybliży nas jednak w żaden sposób do rozwikłania trudności teoretycznych, na jakie napotyka nasze poznanie w tej materii.

Logos subiektywny związany jest z koncepcją języka naturalnego, za pomocą którego – z konieczności jako ludzie – wyrażamy poznanie. W ujęciu tym, język i rozum stają się jedynym narzędziem pozwalającym nam poznawać świat nas otaczający w sposób racjonalny.⁷ Innymi słowy, język jest w tym ujęciu gwarantem racjonalności poznania. Poprawić poznanie możemy tylko i wyłącznie reformując sam język. Zagadnienie roli języka w poznaniu, jak i jego reformy dostrzegł i postanowił rozwiązać Gottfried W. Leibniz już w XVII wieku.

5 J. Życiński, dz. cyt., s. 110-111.

6 Tamże, s. 111.

7 Przedstawione przeze mnie ujęcie logosu subiektywnego różni się zasadniczo od swojego odpowiednika źródłowego, z tego względu, że logos subiektywny był w starożytności często utożsamiany z mową sofistyczną mającą na celu przekonanie słuchaczy, a nie dotarcie do prawdy. Dodać jednak należy, że pojęcie logosu miało na przestrzeni wieków niezwykle rozmyte i zmienny charakter. Zob. M. Osmański, dz. cyt.

„Leibniz rozwijał program, w którym poszczególnym terminom można by przyporządkować ich odpowiedniki arytmetyczne. Gdyby założyć, na przykład, iż „istotę zwierzęcą” oznaczamy przez „3”, a „istotę racjonalną” przez „7”, wówczas, po zastosowaniu zwykłej operacji mnożenia, liczba „21” oznaczałaby racjonalną istotę zwierzęcą, spory zaś o naturę człowieczeństwa można by uwolnić od bagażu krasomówczych popisów”⁸.

Tego rodzaju arytmetyzacja języka miała uwolnić ludzi od nieścisłości języka naturalnego zarówno w aspekcie polisemii (semantycznej wieloznaczności słów), jak i przede wszystkim w aspekcie polimorfizmu (gramatycznej nieregularności języka naturalnego). Formalizacja języka miała doprowadzić do wzmocnienia siły umysłu (poznania) w sposób podobny do tego, w jaki mikroskop, czy luneta, doskonalili wzrok.

Do końca XIX wieku formalizacja języka napotykała jednak trudności w postaci istnienia zbyt słabych teorii matematycznych. Dopiero wraz z rozwojem aksjomatyzacji matematyki pojawiły się nowe nadzieje na urzeczywistnienie snu Leibniza. Ostatnią wielką próbę podjął na początku XX wieku niemiecki matematyk David Hilbert, który pragnął zaksjomatyzować i wyjaśnić w ten sposób wszystkie istniejące problemy matematyczne (np. paradoksy teorii mnogości, czy relacje różnych dyscyplin matematycznych do siebie). „Matematyka, w której przyjęty zbiór wyjściowych aksjomatów pozwalałaby na rozstrzygnięcie dowolnej kwestii, byłaby matematyką zupełną”, a stąd już tylko mały krok dzieliłby ją od aplikacji do problemów epistemologicznych.⁹ Tego zadania podjęło się grono filozofów określających siebie mianem Koła Wiedeńskiego, wydające słynne czasopismo „Erkenntnis” (następnie „The Journal of Unified Science”). Dwóch czołowych filozofów tego nurtu nadających mu ton tj. Mortiz Schlick i Rudolf Carnap w swoich pracach naskwicowało wizję nauki przyszłości jako zbioru pewnych i niepodważalnych teorii naukowych. Obaj ojcowie pozytywizmu logicznego „usiłowali szukać kryteriów zjednoczenia nauki w strukturze logicznej jej formalizowanych teorii oraz w odniesieniu poszczególnych terminów do danych doświadczenia”¹⁰.

Pierwszym problemem logosu subiektywnego były to, co zauważył wiele lat później Willard Van O. Quine, a mianowicie, że zasięg wszelkiego rodzaju sformalizowanych języków epistemologicznych był niewielki, a to oznacza, że w istocie niewiele dawało się w nich powiedzieć na temat świata. Dla przykładu Carnap postulował radykalny redukcjonizm, w którym traktując zdania jako podstawowe jednostki językowe próbował on podzielić je na jednostki opisujące język danych zmysłowych i pozostałe. Istotą radykalnego redukcjonizmu miały być reguły przekładu wyjaśniające i regulujące to, jak zdanie po zdaniu, jednostka po jednostce, przekładać pozostałe zdania na język danych zmysłowych, czyli na wypowiedzi sensowne. Jak zauważył Quine budowa najprostszych twierdzeń o świecie fizycznym tego języka nie wyszła poza stadium szkicu!¹¹

8 J. Życiński, dz. cyt., s. 59.

9 Tamże, s. 60.

10 J. Życiński, dz. cyt., s. 57.

11 W. V. O. Quine, *Z punktu widzenia logiki*, tłum. B. Stanosz, Warszawa 2000, s. 69.

Ponadto należy dodać, że u podstaw programu pozytywizmu logicznego leżał zasadniczy błąd polegający na tym, iż uznano, że każde wyizolowane od pozostałych zdań danego języka zdanie może zostać potwierdzone lub odrzucone. Tak jednak nie jest, gdyż przed trybunałem doświadczenia stają całe systemy zdań, co omawia Quinowski holizm. Terminy naukowe są ściśle powiązane z teoretycznymi koncepcjami nauki. Wydaje się (pozornie tylko), że poszczególne terminy są nazwami przedmiotów lub rzeczy np. kombinacyjne rozproszenie światła jest nazwą pewnego obserwowalnego zjawiska. Sens tego terminu możemy zrozumieć nie tyle poprzez wskazanie tego, co on oznacza i nie w oparciu o pewną definicję semantyczną, ile z rozumienia teorii tego zjawiska np. takie terminy jak „atom”, czy „elektron” mają inne znaczenie dla ucznia szkoły średniej, inne dla fizyka a jeszcze inne wiązali z „atorem” znaczenie starożytni Grecy, niż funkcjonowało w nauce na początku XX wieku.

W nauce mogą egzystować obok siebie kilka konkurencyjnych hipotez (teorii), w których używa się tych samych terminów, które mogą mieć inne znaczenie. Mamy również teorie usytuowane jedna nad drugą lub zawierające się w sobie np. teoria względności i mechanika klasyczna, teorie, posługujące się tymi samymi terminami, w odmiennym znaczeniu. Zarówno w mechanice klasycznej jak i teorii względności występują takie terminy jak: „masa”, „długość”, ale są one interpretowane zupełnie inaczej. Kiedy mówimy w fizyce o przestrzeni możemy mieć na uwadze zarówno euklidesową przestrzeń, jak i opisywaną w przestrzeniach nieeuklidesowych. Staje się to możliwe kiedy z danym słowem związana jest funkcja rozkładu znaczenia, określana w terminologii naukowej przez daną koncepcję naukową.

Jednak zasadniczym problemem stojącym na drodze do eksplikacji pojęcia logosu subiektywnego jest to, że język radykalnego redukcjonizmu nie był *sensu stricto* językiem danych zmysłowych, gdyż oprócz jednostek tego rodzaju zawierał także symbole logiczne, a „w rezultacie był w nim zawarty cały język czystej matematyki”.¹² Jak wykazał następnie Kurt Gödel, język ten nie może zostać uporządkowany zgodnie z wizją Hilberta.¹³

W 1931 roku austriacki matematyk i logik Kurt Gödel publikuje słynną pracę pt. „O formalnie nierozstrzygalnych zdaniach Principia Mathematica i systemów pokrewnych”, z której bezzasadność prób podejmowanych przez Hilberta. W niniejszym tekście nie będę rozpatrywać twierdzeń Gödla ze względu na jego złożoność. Dowód Gödla poprzedzony jest aż 46 definicjami i kilkoma lematami. Twierdzenie to posiada ogromne znaczenie epistemologiczne, ponieważ zakończyły epokę wiary w determinizm, wiary, której ostatnim wyrazem było pojawienie się pozytywizmu logicznego. Albert Einstein za sprawą Gödla miał zmienić stosunek do matematyki. Austriacki logik zwrócił uwagę wielkiego fizyka na ba-

12 Tamże, s. 69.

13 Należy wspomnieć, że na początku XX wieku wybitny niemiecki matematyk David Hilbert podjął próbę udowodnienia absolutnej niesprzeczności arytmetyki, uznając niewystarczalność dowodów względnych. Na przełomie lat dwudziestych i trzydziestych XX wieku Hilbert i jego szkoła publikują prace, z których wynikała (jak się wówczas wydawało) niesprzeczność arytmetyki i teorii mnogości.

dania matematyczno-logiczne, które zdaniem Gödla rzucają światło na ograniczenia ludzkiej wiedzy.¹⁴ Wyniki te były również szokujące dla całego środowiska naukowego (Karl Popper nazwał je „trzęsieniem ziemi”), gdyż zniszczyły za jednym zamachem dominującą w kręgach pozytywizmu logicznego empirycystyczną filozofię matematyki (głoszącą, że matematyka to wytwór umysłu ludzkiego) oraz sen Leibniza o ostatecznym rachunku poznawczym. Omawiając skrótowo wyniki Gödla rzecz należy, iż odkrył on, że w systemach logiki, w których można wyrazić działania arytmetyczne, takie jak dodawanie czy mnożenie, zawsze istnieją zdania nierozstrzygalne na gruncie przyjętych aksjomatów, co dowodzi niezupełności tych systemów.¹⁵

Innymi słowy, język naturalny poddany modyfikacjom przy użyciu najmocniejszych środków tj. zaawansowanej matematyki i tak będzie dziurawy i niepełny, tak samo, jak język potoczny. To oznacza m. in., że terminy naukowe nie będą posiadały w pełni ścisłych sensów, zaś rozumowania będą rozmyte. A przez to pojęcie logosu, jakkolwiek próbować by je ująć, również z uwagi na swój niejasny charakter, pozostanie nieuchwytnie znaczeniowo. W tym kontekście warto odwołać się do Stanisława Lema, który w takich słowach interpretuje filozoficzno-lingwistyczne znaczenie osiągnięć Kurta Gödla:

Prawdopodobnie największym we współczesności nieporozumieniem, które zrodziło zarówno angielską filozofię lingwistyczną, jak odmienną od niej jawnie filozofię fenomenologiczną, wraz z późnymi naroślami tej filozofii (Heidegger, Derrida, le Man, Lyotard et alii) była ukryta przyczyna przed rozumiejącym spojrzaniem tych myślicieli: mam na uwadze mianowicie, słynny dowód Gödla (...) dla naszych potrzeb wystarczy przywołać go na poły metaforycznie (...) żaden system dostatecznie bogaty, razem ze swoim alfabetem i swoją gramatyką (czyli ze swymi zbiorami skończonymi znaków i reguł ich przetwarzania) nie jest pełny. Znaczy to, że dla każdego takiego systemu można wykryć zdania (twierdzenia) prawdziwe, których prawdziwości nie da się dowieść wewnątrz owego systemu jego sposobami.¹⁶

Podsumowując dotychczasowe rozważania rzecz należy, iż pojęcie logosu, z uwagi na swoje podwójne znaczenie, jest trudno eksplikowalne w kontekście odkryć naukowych z zakresu fizyki i matematyki. To oznacza, że jest ono trudno zrozumiałe z uwagi na fakt, że albo wikła się w sprzeczności natury ontologicznej albo językowej. Koncept logosu obiektywnego jest trudno zrozumiały, gdyż struktura świata, która odbija się w naszym poznaniu zmienia się nieustannie na przestrzeni dziejów, aż do momentu, w którym dochodzimy do powstania mechaniki kwantowej, która nie jest dla nas w różnych swych aspektach jednoznacznie zrozumiała. Świat w pewnym sensie wydaje się... bezkształtny.

Z kolei pojęcie logosu subiektywnego jest trudno zrozumiałe, ze względu na polimorfizm gramatyczny i polisemię języka, które ujawniają się nawet w warunkach

14 K. Wójtowicz., *O nadużywaniu twierdzenia Gödla w sporach filozoficznych*. Por. http://www.opoka.org.pl/biblioteka/F/FL/ograniczenia_godla.html# [dostęp: 25.10.2015]

15 J. Życiński, dz. cyt., s. 62-63.

16 S. Lem. *Moloch*, Kraków 2003., s. 257.

najmocniejszej z możliwych rekonstrukcji języka naturalnego tj. rekonstrukcji przy pomocy matematyki.¹⁷ Rzutuje to z kolei na samo poznanie człowieka, które wydaje się być skażone swego rodzaju pierwotnym grzechem niezupełności i nieścisłości.

3. KONSEKWENCJE DOTYCHCZASOWYCH ROZWAŻAŃ DLA EPISTEMOLOGII I FILOZOFII CZŁOWIEKA

Epistemolodzy zwykli są za Arystotelesem rozróżniać dwa rodzaje wiedzy tj. *doxa* i *episteme*. Ten pierwszy rodzaj jest wiedzą pozorną, mniemaniem, podczas gdy drugi jest wiedzą prawdziwą i uzasadnioną, wiedzą racjonalną, konieczną i pewną. Poczynione analizy prowadzą nas jednak z konieczności do wniosku, że koncepcja wiedzy prawdziwej i uzasadnionej jest mitem. To, z czym mamy do czynienia zarówno w poznaniu codziennym, jak i naukowym to *doxa*, czyli mniemanie. Jak zauważył Józef Życiński sama nazwa „epistemologia” oznaczała źródłowo teorię wiedzy w sensie *episteme*.¹⁸ Jednak „w świetle wielu szczegółowych zagadnień nowej nauki okazało się, że ogólne zasady wypracowane przez Arystotelesa są zbyt ogólne”.¹⁹ Chociaż w każdej epoce można wskazać myślicieli, którzy wskazywali na rolę wiedzy w sensie *doxa* (np. sofisci w starożytności), to „dopiero odkrycia naszego stulecia oraz hipotetyzm Popperowski zadecydowały o zarzuceniu Arystotelesowskiej wiary w niekwestionowalne *episteme*”.²⁰ A zatem „*doxa* jest rzeczywistością naszej wiedzy”.²¹

Tym, co łączy epistemologię z filozofią człowieka, jest koncepcja podmiotu poznającego. W zasadzie rzecz należy, że epistemolog spogląda na człowieka jako na podmiot poznający, zaś antropolog zastanawia się nad kondycją człowieka jako takiego. Co natomiast do ujęcia antropologicznego wnosi rozważane wyżej ujęcie epistemologiczne? Otóż, osobliwość bytowa człowieka jawi się w tym kontekście niezbyt optymistycznie. Z jednej bowiem strony człowiek jest wrzucony w świat, który sam w sobie jest zagadką, z drugiej zaś strony władze poznawcze człowieka są tym, co łączy go z rzeczywistością fizyczną, ale i z innymi ludźmi. A władze te, jak się okazało w toku analizy, są słabe i zwodnicze. W ten sposób dochodzimy do sceptycyzmu i to zarówno w kwestii tego, czy możemy coś poznać, jak i w kwestii tego, czy możemy cokolwiek wiedzieć na temat tego, czy możemy coś poznać.²²

17 Polimorfizm języka naturalnego pojawia się z w języku nauki tak, jak w języku potocznym. Koncepcje naukowe bywają niekiedy bardzo rozmyte i wieloaspektowe. Takie terminy jak „informacja”, „statystyka” są zbiorem sądów na temat różnych aspektów tych złożonych koncepcji. W przypadku terminu „statystyka matematyczna”, „model” zakodowana jest nie jedna ogólna, lecz kilka pomniejszych krzyżujących się ze sobą koncepcji. Pojęcia występujące głównie w fizyce takie jak: „masa”, „siła”, należy traktować również jako pewnego rodzaju koncepcje. Pojęcia powyższe stanowią rezultat twórczej działalności myśli ludzkiej w toku jej pracy, skierowane na teoretyczne opanowanie świata, nie stanowią natomiast prostych bezpośrednich uogólnień danych obserwacyjnych. Koncepcji nie można zdefiniować, można je tylko wyjaśnić. Konceptualny charakter terminów wzmacnia polimorfizm języka nauki. Im bardziej złożona jest koncepcja zakodowana w danym terminie tym większy jest jego polimorfizm.

18 J. Życiński, dz. cyt., s. 46.

19 Tamże.

20 Tamże, s. 54.

21 J. Woleński, *Epistemologia Tom II. Wiedza i Poznanie*, Kraków 2001, s. 45.

22 R. Chisholm, *Teoria poznania*, Lublin 1994, s. 12.

Możemy wszakże coś wiedzieć (czego dowodził nam przytoczony wcześniej przykład komputera kwantowego), ale raczej w aspekcie pragmatycznym, a nie teoretycznym. Innymi słowy, teoria jest tym, co oddala nas od świata, a człowieka od człowieka. Z punktu widzenia antropologii filozoficznej powinniśmy zwrócić się w kierunku Pascalowskiej „władzy serca”, która jest swoistą intuicją (czyli czymś podobnym do poznania Parmenidesowskiego) pozwalającą nam uchwycić poczucie ludzkie pojęte ogólnie. Mówiąc prosto, intuicja ta pozwala nam poczuć co to znaczy być człowiekiem. Żeby jednak tego dokonać musimy odrzucić pozór wiedzy, czyli niejako otworzyć się na drugiego człowieka. Pascal wskazuje także, obok drogi serca, na rolę wyobraźni, którą to przeciwstawia rozumowi stwierdzając, iż „rozum nie pokona wyobraźni, gdyż wyobraźnia wyważa nieraz rozum z jego osi”.²³ Wyobraźnia zaś jest taką władzą, która pozwala uzupełniać obraz świata częściowo odtworzony przez człowieka, jest ona zatem w jakiejś mierze probierzem fałszu. Tym samym stwierdzić należy, że prawda i fałsz są w człowieku pomieszane, a jeżeli jest tak z prawdą i fałszem, to musi tym samym być człowiekowi trudno odróżniać dobro od zła.

LITERATURA

- Chisholm R., *Teoria poznania*, Lublin 1994.
- Krąpiec M. A., Maryniarczyk A., *Byt*, w: Powszechna Encyklopedia Filozofii, www.ptta.pl/pef/pdf/b/byt.pdf [dostęp: 1.11.2015].
- Lem S., *Moloch.*, Kraków 2003.
- Osmański M., *Logos*, w: Powszechna Encyklopedia Filozofii, www.ptta.pl/pef/pdf/l/logos.pdf [dostęp: 1.11.2015].
- Pascal B., *Myśli*, Warszawa 1962.
- Quine W. V. O., *Z punktu widzenia logiki*, tłum. B. Stanosz, Warszawa 2000.
- Woleński J., *Epistemologia Tom II. Wiedza i Poznanie*, Kraków 2001.
- Wójtowicz K., *O nadużywaniu twierdzenia Gödla w sporach filozoficznych*. Por. http://www.opoka.org.pl/biblioteka/F/FL/ograniczenia_godla.html# [dostęp: 25.10.2015]
- Życiński J., *Granice racjonalności*, Warszawa 1993.

23 B. Pascal, *Myśli*, Warszawa 1962, s. 69.

Konrad Harasim

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach, Instytut
Nauk Społecznych i Bezpieczeństwa, Poland
E-mail: konrad.harasim@uph.edu.pl

Unia Europejska wobec zmian
w ładu międzynarodowym – polityka
bezpieczeństwa wobec piractwa
morskiego / *European Union in the face of
changes in international order - security policy
against maritime piracy*

Abstract

The article analyzes the provisions of the EU security strategy, with particular regard to the identified threats and proposed actions to reduce their negative impact. An attempt was also made to analyze the maritime safety strategy.

The exploration allows us to conclude that the documents are much more complementary than the previous ones, which gives hope for an effective security policy.

Keywords: EU, security policy, maritime piracy.

Celem niniejszego artykułu, jest nakreślenie głównych kierunków polityki bezpieczeństwa UE, konstruowanej w obliczu reinterpretacji ładu międzynarodowego. Przybliżę, zdefiniowane na nowo przez UE, zagrożenia ładu międzynarodowego i ich konsekwencje oraz opiszę dedykowane im strategię działania.

Zmiany w układzie sił, toczące się konflikty a także pęknięcia wewnątrz Unii były implikatorem dla stworzenia nowej strategii bezpieczeństwa: *Wspólna wizja, wspólne działanie: Silniejsza Europa. Globalna strategia na rzecz polityki zagranicznej bezpieczeństwa Unii Europejskiej (EEAS)*. W Przedmowie Federika Mogherini podnosi, iż *Cały nasz region stał się mniej stabilny i mniej bezpieczny. Kryzysy w naszych granicach i poza nimi mają bezpośredni wpływ na życie naszych obywateli. Ma to jeszcze większe znaczenie po referendum w Zjednoczonym Królestwie¹.*

Zagrożenia ładu międzynarodowego podniesione w EEAS to, te zjawiska i procesy, które zdaniem Unii Europejskiej, wpływają szczególnie destrukcyjnie na ład międzynarodowy, wyliczając: konflikt na Ukrainie, niepokoje społeczne nękające Afrykę Północną, konflikt na Bliskim Wschodzie, napięcia w Azji oraz zagrożenie ze strony terrorystów w Europie. Podkreślając zmiany w układzie sił politycznych czy idących za nim perturbacji we współpracy gospodarczej, sygnalizowane są najważniejsze zagrożenia: od kryzysu egzystencjalnego wewnątrz i zewnątrz UE począwszy, poprzez deprecjonowanie znaczenia projektu europejskiego na zmianach klimatycznych skończywszy.²

Wskazano także źródła zagrożeń dla owych żywotnych interesów Unii (bezpieczeństwo obywateli i terytorium, dobrobyt, demokracja oparte na zasadach ładu światowy są zagrożone poprzez) identyfikując: *terroryzm, zagrożenia hybrydowe, niestabilność gospodarcza, zmiana klimatu i brak bezpieczeństwa energetycznego zagrażają naszym obywatelom i naszemu terytorium.*

Konsekwencją wspomnianych zagrożeń, jest zachwianie promowanych przez Unię wartości nadrzędnych: dobrobytu obywateli, państwowości opartej na demokracji oraz ładu opartego na zasadach – zdefiniowane czynniki są bezpośrednim zagrożeniem tych wartości. Podkreślono, że wzrost gospodarczy nie koresponduje ze zmianami demograficznymi, co jest przyczyną głównych napięć społecznych, nie tylko w Europie.

Wskazano zasady, na jakich UE będzie opierać swoje działania zewnętrzne. Źródłem zaproponowanych reguł są fundamenty powstania i trwania UE, dlatego mają charakter wertykalny – nie podlegają rang. Pierwszą z nich jest jedność („Nasze wspólne interesy mogą zostać zaspokojone wyłącznie wtedy, gdy będziemy zjednoczeni i będziemy działać razem”³) – odwołanie do tej zasady wydaje się być o tyle istotnie, że struktura UE nie jest jednolita a podatna na tworzenie się frakcji. Kolejną zasada to zaangażowanie („W świetle globalnych łańcuchów wartości, galopującego postępu technologicznego i rosnącej migracji UE będzie w pełni uczestniczyć w światowym rynku i współkształtować zasady, jakie nim rządzą”⁴) – ma na celu tak szukanie wsparcia wśród państw nienależących do UE, jak i rozproszeniu odpowiedzialności za nieudane działania. W dalszej kolejności, UE odwołuje się do partnerstwa („Współodpowiedzialność będzie naszą zasadą przewodnią przy promowaniu ładu światowego opartego na zasadach. Realizując nasze cele, dotrzemy do państw, organów regionalnych i organizacji międzynarodowych.”⁵) – polegać ma na uświadamianiu instytucji międzynarodowych a także pojedynczych obywateli, iż cele wyznaczane przez UE są też celami wspomnianych partnerów. Następnie UE odwołuje się do odpowiedzialności („Będziemy, zatem działać bezzwłocznie, aby zapobiegać konfliktom siłowym, być zdolnym i gotowym do odpowiedzialnego, acz zdecydowanego reagowania na kryzysy, ułatwiać lokalne porozumienia i podejmować długoterminowe zobowiązania”⁶) – czyli realizacji podstawowych założeń UE: likwidacji ubóstwa i ochrony praw człowieka.

W określaniu misji, jaką założyła sobie UE współtworząc ład międzynarodowy, EEAS realizuje dwa podejścia: realizmu i liberalizmu (interesów i wartości). Wy-

rażnie to zaznaczono w następującym stwierdzeniu: *Nasze interesy i wartości idą ręką w rękę. Mamy interes w promowaniu naszych wartości w świecie. Jednocześnie nasze fundamentalne wartości są wmontowane w nasze interesy. Pokój i bezpieczeństwo, dobrobyt, demokracja i oparty na poszanowaniu zasad ład światowy są żywotnymi interesami determinującymi nasze zewnętrzne działania*⁷.

Reakcją UE na zmieniający się ład międzynarodowy, było opracowanie Strategii EASS, która zawiera wskazania na poziome meta koncepcyjnym jak i konkretne propozycje działań w poszczególnych aspektach. Opracowano podstawowe wskazania i zalecenia w sytuacjach zagrożeń, które mają chronić interesy UE. Całość oddziaływań podzielono na 4 sektory – stworzone na podstawie monitorowania sytuacji geopolitycznej jak i bieżącemu definiowaniu i reagowaniu na zagrożenia.

Bezpieczeństwo naszej Unii⁸ – gdzie szczególne miejsce poświęcono: gotowości do działań w ramach współpracy z Sojuszem Północnoatlantyckim, jako największym partnerem UE w dziedzinie bezpieczeństwa i obronności; zwalczaniu terroryzmu – monitorowanie jakichkolwiek sytuacji związanych z terroryzmem; rozwijanie współpracy antyterrorystycznej m.in. z Afryką Północną, Bliskim Wschodem, Bałkanami Zachodnimi i Turcją oraz partnerami z całego świata w celu wymiany najlepszych praktyk i opracowania wspólnych programów w zakresie przeciwdziałania brutalnemu ekstremizmowi i radykalizacji postaw; bezpieczeństwu cybernetycznemu – *UE będzie dążyć do dywersyfikacji swoich źródeł energii, dróg dostaw oraz dostawców energii, szczególnie w dziedzinie gazu, a także do promowania najwyższych standardów bezpieczeństwa jądrowego w krajach trzecich*⁹.

Odporność państw i społeczeństw na wschód i na południe od UE¹⁰ – zaznaczono, że bezpieczeństwo obywateli UE i efektywność jej gospodarki jest bezpośrednio skorelowana ze stabilnością poza granicami UE – na wschód, aż po Azję Środkową a na południe po Afrykę Środkową. Wiąże się to ze wsparciem kolejnych państw w budowaniu społeczeństwa obywatelskiego o ugruntowanej tożsamości. Zaznaczono, że dynamiczna i wiarygodna polityka rozszerzeniowa jest najlepsza inwestycja strategiczną w bezpieczeństwo Europy¹¹.

Duży nacisk położono na skuteczniejszą politykę migracyjną, którą skoncentrowano na zintensyfikowanych działaniach humanitarnych w krajach pochodzenia uchodźców.

Łady regionalne oparte na współpracy – zdefiniowany wewnętrzny **Europejski ład bezpieczeństwa**, którego podstawami są *suwerenność, niezależność i integralność terytorialna państw, nienaruszalność granic oraz pokojowe rozstrzygnięcie sporów*¹². Zaznaczono jednocześnie, że pokój i stabilizacja nie są dane raz na zawsze, czego egzemplifikacją jest destabilizacja Ukrainy. UE zwraca uwagę na znaczenie współpracy z OBWE, która jako *organizacja o działaniach obejmujących całą Europę i sięgających aż po Azję Środkową oraz mająca powiązania transatlantyckie stanowi zasadniczy element europejskiego ładu bezpieczeństwa*¹³. W materii ładu poza UE, priorytetem jest **Pokój i dobrobyt w basenie Morza Śródziemnego, na Bliskim Wschodzie i w Afryce**¹⁴, gdzie wypracowano pięć kierunków działań: wsparcie praktycznej współpracy, w kwestiach takich jak bezpieczeństwo granic, nielegalny

*handel, zwalczanie terroryzmu, nieprolifercja, bezpieczeństwo wodne i żywnościowe, energia i klimat, a także zarządzanie infrastrukturą i łańcuchami żywnościowymi*¹⁵ założono też zaangażowanie w rozwiązanie konfliktów w Syrii i Libii oraz konfliktu palestyńsko-izraelskiego; zacieśnianie współpracy z Turcją; zaangażowania w regionie Zatoki Perskiej – rozwój współpracy z Iranem; wspieranie stosunków trójstronnych min między Europą, Rogiem Afryki i Zatoką Perską czy z Unią Afrykańską, Wspólnotą Gospodarczą Państw Afryki Zachodniej (ECOWAS) i Grupą Pięciu na rzecz Sahelu; zwiększyć wysiłki, na rzecz wzrostu gospodarczego i tworzenie miejsc pracy w Afryce¹⁶. Drugim strategicznym elementem polityki UE w ramach ładu międzynarodowego jest tzw. Połączona Azja: *istnieje bezpośredni związek między dobrobytem Europy a bezpieczeństwem Azji. W świetle znaczenia gospodarczego Azji dla UE i vice versa, pokój i stabilność w Azji są warunkiem naszego dobrobytu. Będziemy pogłębiać dyplomację gospodarczą i zwiększać naszą rolę w zakresie bezpieczeństwa w Azji*¹⁷.

Europa musi wziąć większą odpowiedzialność za swoje bezpieczeństwo i obronę. Większy wkład do europejskiego bezpieczeństwa wyrażać się powinien w pięciu rodzajach działań: bezpieczeństwo i obrona, antyterroryzm, cyberbezpieczeństwo, bezpieczeństwo energetyczne oraz komunikacja strategiczna (bezpieczeństwo informacyjne). „W kwestii obrony kolektywnej to dla większości krajów główną instytucją pozostaje NATO. Jednocześnie UE musi pogłębiać swoją współpracę z NATO, z zachowaniem autonomii decyzyjnej obu organizacji. Co do pozostałych dziedzin to wszystkie pozostają istotne: w krótszej perspektywie najpilniejsze są działania antyterrorystyczne, w dłuższej cyberbezpieczeństwo. W zakresie bezpieczeństwa energetycznego UE mogłaby być bardzo skutecznym podmiotem strategicznym, ale w praktyce wciąż jeszcze takiej roli nie odgrywa. Przykładem jest podejście do rozbudowy Nord Stream i wynikających z tego ryzyk dla wschodnich krajów UE. W kwestii bezpieczeństwa informacyjnego UE i cały Zachód przegrywają konfrontację z Rosją w ramach nowej, hybrydowej zimnej wojny. Rosja ma dobrze opracowaną doktrynę bezpieczeństwa informacyjnego i sprawnie realizuje ją w praktyce. UE jest dopiero na początku budowania systemu bezpieczeństwa informacyjnego”¹⁸.

Powyżej pokrótce przedstawiono stanowisko UE wobec ładu międzynarodowego. Na zdefiniowany w Strategii katalog zagrożeń, przedstawiono środki zaradcze, skierowane tak na politykę wewnętrzną jak i zewnętrzną. Warty podkreślenia jest fakt, że strategia zakłada zintegrowaną współpracę nie tylko w ramach państw członkowskich czy swoich instytucji ale także z innymi podmiotami. Założenia strategii, nie sprowadzają się do niwelowania skutków ale do wygaszania przyczyn zagrożeń w ładzie międzynarodowym.

POLITYKA UE WOBEC PIRACTWA MORSKIEGO

Przez wieki piractwo morskie było traktowane, jako problem państwa, którego interesom najbardziej szkodziło. Podejście to zmieniło się wraz z narastającymi procesami globalizacji i powstawaniem międzynarodowych organizacji stowarzyszeniowych państw.

W dniu 24 stycznia 2013, Biuro Prasowe Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego (EKES), wydało komunikat¹⁹ „UE potrzebuje nowej strategii zwalczania piractwa morskiego”. Tym samym, data staje się pierwszym krokiem do przeciwdziałania temu zjawisku, podjętym przez Unię Europejską, w sposób w pełni skoordynowany. Piractwo już w 1958 w Genewie zostało wpisane do katalogu zbrodni prawa międzynarodowego publicznego²⁰, natomiast brukselscy dysydenci pojęli ten problem z dwóch powodów. Pierwszym jest fakt, że piractwo degenerująco wpływa na gospodarkę i wpływy polityczne UE a przez to staje się ekonomicznym problemem globalnym, dotyczącym konsumentów na całym świecie. Zaznaczono również, że piractwo jest problemem humanitarnym (porwania, okupy, morderstwa). Wtórnią, wobec tych konkluzji, stała się inicjatywa zaniechania cząstkowych działań – jakie prowadził EKES – na rzecz kompleksowej strategii. W przeddzień przyjęcia nowej strategii, UE realizowała celowe działania zwalczające piractwo wobec konkretnych i aktualnych zagrożeń, przede wszystkim: ustabilizowanie sytuacji w Somalii (*European Union Training Mission Somalia*, EUTM) i zwalczanie piractwa skupionego wokół Rogu Afryki (*European Union Naval Force Atalanta*, EUNAVFOR Atalanta) czy wzmacnianiu regionalnego potencjału morskiego (*European Union Maritime Capacity Building Mission In the Horn of Africa*, EUCAP Nestor).

Koncepcja kompleksowej strategii jest wynikiem nieefektywnych działań podejmowanych przez pojedyncze agendy. Eksperti EKESu zauważyli, że dla kontrolującej 40% światowego transportu morskiego Unii, eskalacja zagrożeń na tym polu jest poważnym zagrożeniem dla gospodarki. Tym bardziej, że w 2012 roku, koszty piractwa szacowane były na kwotę 7-12 mld dolarów. Szczególną uwagę zwrócono na Ocean Indyjski, przez którego wody przepływa 3mld baryłek ropy na dobę. Komitet wezwał państwa członkowskie i unijne agendy do wypracowania wielopłaszczyznowej strategii przeciwdziałania piractwu. Wielokrotnie podkreślano, że bezpieczeństwo morza to strategiczny interes UE, z wyszczególnieniem, iż sprawa nie zamyka się wyłącznie w bezpieczeństwie morskim (*maritime safety*) ale przede wszystkim bezpieczeństwie na morzu (*maritime security*)²¹. Eksperti podnosili, że nie jest możliwe przeciwdziałanie zagrożeniu bezpieczeństwa na morzu poprzez nieskoordynowane aktywności poszczególnych podmiotów. Zwrócono uwagę, że międzysektorowe działania należy skierować nie tylko w celu zapobiegania konfliktom (o różnym podłożu) czy zapewnieniu ochrony łańcuchowi dostaw ale też na wspieraniu ponadnarodowej współpracy morskiej; zabezpieczeniu infrastruktury portowej; zapewnieniu bezpieczeństwa powadzeniu badań morskich; zapobieganiu kłusownictwu oraz zagwarantowaniu bezpieczeństwa marynarzom i pasażerom.

Europejska Strategia Bezpieczeństwa Morskiego Unii Europejskiej (*European Union Maritime Security Strategy– EUMSS*)²² została przyjęta przez Radę Europejską 7 kwietnia 2014 roku. Treść dokumentu odnosi się nie tylko do piractwa morskiego, zawiera też wskazania dotyczące zwalczania min. przestępczości transgranicznej; terroryzmowi, zagrożeniom dla środowiska naturalnego czy rozprzestrzenianiu broni masowego rażenia²³.

Wyraźnie zaznaczono, na jakich zasadach opierać się ma realizacja strategii, wyodrębniając: *Podjęcie międzysektorowe*: wszystkie zaangażowane w tę kwestie podmioty cywilne i wojskowe na szczeblu krajowym i międzynarodowym są zobligowane ze sobą współpracować; *Integralność operacyjną*: strategia nie narusza praw i jurysdykcji poszczególnych państw oraz przyjęty paktów międzynarodowych w tym UNCLOS²⁴, *Poszanowanie przepisów i zasad* oraz *Multilateralizm polityki morskiej*: podjęcie współpracy z innymi organizacjami międzynarodowym i ponadregionalnymi²⁵.

Główne cele strategii to: określanie strategicznych interesów morskich UE; definiowanie zagrożeń dla tych strategicznych interesów oraz podejmowanie działań przeciwdziałających tym zagrożeniom na drodze współdziałania poszczególnych sektorów.

Określono również szereg celów szczegółowych, jakie stoją przed sygnatariuszami dokumentu, min:

- „zbliżenie zarówno wewnętrznych, jak i zewnętrznych aspektów unijnego bezpieczeństwa morskiego i propagowanie szerokiego podejścia w radzeniu sobie z wyzwaniami związanymi z bezpieczeństwem morskim i z interesami morskimi;
- propagowanie opartych na przepisach dobrych rządów na morzu, na wodach podlegających zwierzchnictwu, suwerennym prawom i jurysdykcji państw członkowskich UE oraz na pełnym morzu;
- ustanowienie lepszej i trwałej koordynacji projektów i działań wszystkich odpowiednich podmiotów na szczeblu europejskim, regionalnym i krajowym (...);
- propagowanie międzynarodowych równych warunków działania i konkurencyjności państw członkowskich;
- zwiększenie potencjału mórz w zakresie wzrostu gospodarczego i miejsc pracy zgodnie z unijną strategią wzrostu „Europa 2020”;
- przyczynienie się do bezpieczeństwa na morzu i pomoc w zabezpieczeniu unijnych morskich granic zewnętrznych;
- propagowanie bezpieczeństwa regionalnego w każdym basenie morskim na granicach zewnętrznych UE w sposób spójny ze specyfiką każdego z regionów;
- propagowanie współpracy i rozwoju dalszych synergii z państwami (...)²⁶.

Plan wdrożenia strategii²⁷ przyjęto w grudniu 2014 roku. Autorzy dedykują 130 działań przypisanych pięciu obszarom:

Działania zewnętrzne – zasady współpracy nad skoordynowanym podejściem do współpracy w zakresie bezpieczeństwa morskiego; wyeksponowanie znaczenia UE na polu gracza o bezpieczeństwo morskie; wdrażanie efektywniejszej polityki w zakresie bezpieczeństwa morskiego – na drodze czerpania z Europejskiej Strategii Bezpieczeństwa i Zintegrowanej Polityki Morskiej; rozbudowanie potencjału morskiego poprzez współpracę z krajami trzecimi; Włączenie kwestii bezpieczeń-

stwa morskiego do systemu Wspólnej Polityki Zagranicznej i Bezpieczeństwa; rozstrzyganie sporów w ramach mechanizmów zgodnych z UNCLOS oraz Międzynarodowym Trybunałem Prawa Morza (ITLOS); promowanie adekwatnej polityki kadrowej – wsparcie personelu;

Wiedzy o sytuacji na morzu, nadzorze i wymianie informacji poprzez zastosowanie systemu CISE²⁸ skupionego wokół transgranicznych systemów sektorowych: SafeSeaNet²⁹ (system monitorowania i informacji o ruchu statków); **EUROSUR**³⁰ (**Europejski System Nadzorowania Granic**); E-customs³¹ (dane związane z cłem); CECIS – Copernicus³² (Unijny Mechanizm Ochrony Ludności); FLUX (System danych dotyczących rybołówstwa); MARSUR (Nadzór Morski); SIENA³³ (System Bezpiecznej Wymiany Informacji Sieciowych).

Rozwój zdolności – monitorowanie technologii i zasobów, jakie można wykorzystać dla zwiększenia interoperacyjności;

Zarządzanie ryzykiem, ochrona morskiej infrastruktury krytycznej i reagowanie kryzysowe – skoordynowane działania związane z identyfikacją i niwelowaniem ryzyka;

Badania naukowe i innowacje oraz edukacja i szkolenia w zakresie bezpieczeństwa morskiego.

Przyjęcie strategii wiązało się z jej wdrożeniem przez poszczególne państwa członkowskie. Na podstawie przesłanych przez nie informacji, w czerwcu 2016 roku opublikowano dokument podsumowujący realizację dyrektyw. Raport nie napawa optymizmem – poszczególne kraje z różnym zaangażowaniem przystąpiły do realizacji zaleceń – miało to zapewne związek ze skierowaniem uwagi na inne sektory bezpieczeństwa.

Piractwo morskie jest problemem osadzonym w ekonomicznych, politycznych i społecznych realiach poszczególnych regionów a fenomenem polega na tym, że to zjawisko wpływa, tak na regionalną jak i na globalną gospodarkę. Piractwa nie da się zlikwidować – sukcesem jest jego ograniczenie. Rozpatrując poszczególne działania skierowane na przeciwdziałanie piractwu, daje się zauważyć, że ich sukces uwarunkowany był aktywnością lokalnych podmiotów. Uzasadnionym wydaje się wniosek, że zwalczanie piractwa powinno odbywać się nie tylko na morzu ale i na lądzie. Analizując treść Komunikatu EKES i Wprowadzenie do EUMMS, jasnym jest, że taka właśnie myśl przyswieceła powstaniu strategii. Głębsza analiza treści dokumentu dowodzi, że przeciwdziałanie piractwu to nie jedyne zagrożenie któremu na morzu ma zamiar przeciwdziałać UE. Kwestia piractwa morskiego, niejako rozmywa się w gąszczu proponowanych działań i sposobów ich realizacji. Powstał dokument z którego założeniami nie sposób się nie zgodzić a szerokie spektrum jest imponujące. Lektura EUMMS, wywołuje jednak przypomnienie bezskutecznych Europejskich Strategii Przeciwdziałania Bezrobociu, struktura dokumentów jest w zasadzie analogiczna. Obszernie zakrojone plany poruszające wieloaspektowość zjawiska okazują się być za mało skanalizowane. Piractwo morskie przestało być tematem strategii i dołączonego do niej planu działania

(pojawia się dwa razy w tekście). Nie umniejszam wagi innym wymienionym zagrożeniom. Zastanawia mnie jedynie fakt, czy nie efektywniejsze jest planowanie działań skierowanych na konkretny problem? Na uwagę zasługuje natomiast to, że w Unii Europejskiej daje się zauważyć trend wykorzystywania modelu sektorowego celem planowania zintegrowanych systemów reagowania.

Nie można, nie wspomnieć, że w lutym 2017, ogłoszono Strategiczną Koncepcję Bezpieczeństwa Morskiego RP³⁴. W Podzielonej na cztery rozdziały treści dokumentu, szczególnie nacisk położono na odbudowę Marynarki Wojennej. Zagadnienie piractwa znajdujemy pięć razy a w kontekście przeciwdziałania zjawisku tylko raz (udział w misjach NATO). Powstaje pytanie jak unijni urzędnicy stworzyli raport informujący o etapie realizacji strategii przez poszczególne państwa członkowskie? Czy realizacja strategii nie zakończy się tak, jak się zaczęła – na papierze

PRZYPISY

1. *Wspólna wizja, wspólne działanie: Silniejsza Europa. Globalna strategia na rzecz polityki zagranicznej bezpieczeństwa Unii Europejskiej (EEAS)*; Bruksela 28/6/2016, s.2;
2. EEAS, s.5;
3. EEAS, s. 14;
4. EEAS, s.14 ;
5. Ibidem, s. 15;
6. Ibidem, s. 15;
7. EEAS, s. 11;
8. Ibidem, s.16-19;
9. Ibidem, s. 19;
10. Ibidem, s.20;
11. Ibidem, s. 21;
12. EASS, s. 31;
13. Ibidem, s. 32;
14. Ibidem, s. 33;
15. Ibidem;
16. EASS, s.43;
17. EASS, s.45
18. <https://pulaski.pl/analiza-strategia-globalna-ue-szanse-i-dalsze-wyzwania-wdrozeniowe/>;
19. http://europa.eu/rapid/press-release_CES-13-6_pl.htm (data dostępu 09/062017)
20. Konwencja w sprawie mórz pełnych z 29 IX 1958 podpisana w Genewie
21. J. Kraska, R. Pedrozo, *International Maritime Security Law*, Martinus Nijhoff Publishers 2013.
22. Council of the European Union, *European Union Maritime Security Strategy*, Bruksela 11205/14, 24.06.2014
23. EUMSS, s 7-8.
24. Konwencja Narodów Zjednoczonych o prawie morza (*United Nations Convention on the Law of the Sea, UNCLOS*), podpisana w Montego Bay 10 grudnia 1982 roku
25. EUMSS, s. 4-6.
26. EUMMS, s 6-7.

27. Council of the European Union, European Union Maritime Security Strategy (EU-MSS) - Action Plan, Brussels 17002/14 16 December 2014 (dokument nie przetłumaczony na język polski)
28. Common Information Sharing Environment
29. <http://www.emsa.europa.eu/ssn-main.html> (data dostępu 09/062017)
30. <http://frontex.europa.eu/intelligence/eurosur/> (data dostępu 09/062017)
31. http://ec.europa.eu/taxation_customs/general-information-customs/electronic-customs_en(data dostępu 09/062017)
32. http://www.eca.europa.eu/Lists/ECADocuments/SR16_33/SR_DISASTER_RESPONSE_PL.pdf (data dostępu 09/062017)
33. <https://www.europol.europa.eu/activities-services/services-support/information-exchange/secure-information-exchange-network-application-siena> (data dostępu 09/062017)
34. www.bbn.gov.pl/ftp/dok/SKBM_RP.pdf (data dostępu 09/062017)

BIBLIOGRAFIA

- Elleman A.B., Forbes A., Rosenberg D. (ed.), *Piracy and Maritime Crime. Historical and Modern Case Study*, Newport 2010.
- Kubiak K., *Piractwo i terroryzm morski. Nowe wyzwania dla bezpieczeństwa międzynarodowego*, Dolnośląska Szkoła Wyższej Edukacji, Wrocław 2006.
- Mąka H., *Piraci ery atomowej*, Warszawa 2003.
- Szubrycht T. *Bezpieczeństwo Morskie Państwa – zarys problemu*, AMW, Gdynia 2011
- Kraska J., Pedrozo R., *International Maritime Security Law*, Martinus Nijhoff Publishers 2013
- *Piracy and Armed Robbery Against Ships Annual Report 2011*, London 2012.
- Porada J., *Współczesne piractwo morskie. Środki obrony biernej i czynnej statków*, Szczecin 2007.

ŹRÓDŁA INTERNETOWE:

- www.bbn.gov.pl/ftp/dok/SKBM_RP.pdf
- <http://www.emsa.europa.eu>
- <http://frontex.europa.eu>
- <http://www.eca.europa.eu>
- <https://www.europol.europa.eu>

Filip Hrmo

Faculty of Law at the University of Matej Bel in Banská Bystrica
Slovakia

The progress of reforms in a financial regulation in the European Union

Abstract

The regulation at the European level is very important for the European Commission and the member states. The Commission has a particularly important role. It has the right to initiate draft directives, which will be codified by the Council and the European Parliament. There are extensive consulting mechanisms that dominate the financial sector, especially from the consumer groups or non-governmental organizations. Also, ECOFIN sessions are very important meetings, as they ultimately decide to adopt directives that can contribute to better reforms of the financial regulation. These reform processes also include the establishment of new directives on financial markets dealing with the elimination of inadequate regulation of credit rating agencies and very low capital requirements.

In context of this, the civil society should evaluate where its own resources are to be invested within the European Community. It needs to be constantly monitored and, in particular, mobilized towards solving inefficient and fragmented mechanisms resulting from the financial regulation. The focus on the discovery of lobbies in the financial sector and on specific financial issues can be considered as an inevitable interest of developing countries in order to create more sustainable and equitable financial system at all levels.

Keywords: law, EU.

The consequences of the financial crisis have highlighted the need for a debate on European Union action, whose main task is to mitigate the consequences and introduce procedures to prevent it from recurrence. It can be noted that across the whole range of areas devoted by the European Union, this issue is the main reason for the broadest possible involvement of the European Union's debating member states.

In a view of different solutions to the financial crisis in some member states, the question arises as to how far it is possible to intervene through the relevant legal regulation in the financial area of the individual member states. One of the regulative examples promoted on the European Union's soil was the nationalization of some major Belgian and Dutch banking institutions.

Some member states and their governments are pushing for strong liberalization and deregulation of financial markets at European and international level in order to strengthen European economic and monetary policies. For this reason, there is a deficiency of coordination between the European financial market supervisors and the individual regulatory authorities of the member states. As was the case for Ireland, which has promptly and unequivocally supported its financial sector, it is possible to see competition of member states within the European Union for the best possible financial system to ensure the promotion of public interest and the economy at the expense of a single European common financial system. The unification of EU member states procedures has not been strongly resolved, despite a large number of meetings initiated by the French presidency.

The complexity of the financial environment, the decision-making processes in the financial markets and the actual decision of the supervision and regulation have pointed to the uncertainty of financial regulation in the European Union. In particular, the fundamental deficiency of democracy, accountability and transparency in European decision-making processes in the financial market. The insufficiency and subjectiveness of the mandate of the European Central Bank has been reflected in an increasing number of institutionalized and informal organizations dealing with financial market issues and seeking to change formal decision-making processes in order to achieve financial regulation of the market. This is the main instrument to contribute to an unified European governance system that strengthens democracy, accountability, transparency and the participation of the broader European public. The financial crisis and its consequences have created a unique opportunity to re-evaluate and adopt the European financial regulatory review procedures that will contribute to the better integration of the member states within a European Union.

All changes must be made on the principles of the preservation of the interests and rights of the citizens of the European Union, but also with placing the emphasis on solidarity with people from developing countries who are also affected by the financial crisis. Member states have to commit to greater responsibility in promoting a common European route(direction). As this does not endanger only the concept of a European establishment itself, but it can also have an indirect negative impact on developing countries and their economic situation and citizens' rights. As a result of the reform of financial regulation in the European Union will be the transformation of the current European financial system into a social and economic policy instrument contributing to the integration of the european community.

The regulation of European Union law in the area of financial market supervision and financial service providers is disunited. The EU member states have different regulatory and control mechanisms in which the status and tasks of the state are stipulated and the authorities of the national parliaments, the banks and the financial control authorities. The disunity of financial regulation and supervision contrasts with the expansion of financial markets within the European Union and financial service providers. At the same time, the fact is some banking institutions

are represented in several member states in order to secure cross-border capital transfers better and eliminate danger of risky financial services. Liberalizing the financial services of providers, the European Union is seeking to contribute to facilitating the situation, as confirmed by the Treaty of Nice and the Treaty of Lisbon. Through this process, the European Union has focused on strengthening the financial sector's competitiveness on world markets in order to reduce the cost of financing and to improve the allocation of financial resources. European competition has an important contribution to global geopolitics, mainly to the US financial sector, which has been dominant for long in some financial sectors, such as Investment banking.

The European Commission, not always as a decision-making power, has an important role as a receiver of legal action in the area of liberalization of financial services to promote competitiveness. The European Commission for the Internal Market and Services is the chief coordinator for improving the regulation and supervision of financial services in the European Union. The complex decision-making process called „The „Lamfalussy procedure” has been introduced on an European field to improve cooperation, unity, supervision and standardization of financial regulation. The procedure mainly deals with the capital adequacy of banks, transparency in the issue and sale of shares, etc. This very important legal form is sometimes covered by the work of member states' committees which influence the development and implementation of EU directives in the area of financial services and financial markets. Following putting forward the proposal of a directive by the European Commission, the ECOFIN Council, the European Parliament, the Committee on Economic and Monetary Affairs have collective decision-making power to adopt the directive. After its passing, the European Commission supervises implementation of the directive by member states.

During this difficult decision-making process, the financial sector has a strong influence through informal tools, the official consultant established by DG Internal Market and the European Parliament. Conversely, other stakeholders such as consumers have apparently less influence. Certain academic and professional public groups dealing with the financial markets have warned that it is important to ignore political decisions, however it is also important to observe the higher interests of the European grouping. The European Central Bank (ECB) does not have a legal mandate for regulation, the supervision of banks and financial operations in the financial markets. The main function of the ECB is to ensure the financial stability and to provide liquidity on the financial markets of the European Union on the basis of its power.

The European Central Bank is involved in the structure of the financial institutions of the European Union. It has an advisory role and is legally mandated to provide information to support the measures at the financial stability. The reasons for the slow, erroneous and heterogeneous implementation and application of European Union legislation lie especially at the high risk of the competitiveness of the member states' financial sectors and the costs of their regulation and the supervision. Certain member states of the European Union have on their territo-

ries headquarters of cross-border financial service providers. Those member states which don't have, but host them in their territory are concerned about the loss of control over their own financial sectors and also the loss of the ability to protect their interests against large European financial corporations. The national supervisory authorities of the member states can not sufficiently deal with cross-border banks, only supervise voluntarily from cooperation agreements within the European Union. Majority of member states have followed according their national measures and have not followed the guidelines resulting from the coordination of the ECOFIN Council meeting of 7 October 2008. Important agreed principles have not been respected such as management of cross-border financial operations. The financial crisis has contributed to the different interests of other countries, sharing potential fiscal loads and coordinating of public communication. In addition, the appropriate instruments for solving the financial crisis such as definite legislation on cross-border financial operations for the European Union did not exist.

It can be concluded that the existing tools did not work properly to avoid a financial crisis. The main trends of the European Union's financial policy was the increase in liberalization, which contributed to the deepening and widening of the financial crisis' impact. Its consequences are serious both in the European Union and beyond. In particular, developing countries suffer from economic changes such as credit scarcity and an exports' reduction. The European banks active in developing countries pose a risk in the area of stability. Within the framework of bilateral and multilateral free trade negotiations, the European Union has exerted an initiative towards developing countries to open up their financial sectors to the European financial sector. Although, there is no clear guarantee of effective regulation and the supervision. The financial and economic crisis has provided space for an important public debate on changes in financial policy and its institutional set-up within the European Union.

The process of reforms of financial regulation in the European Union was launched by the European Commission. The EC has proposed more than 40 legislative and non-legislative measures to create new rules for its unified financial system in order to create secure, responsible and growth-enhancing financial sector in Europe. Also in order to protect and strengthen the euro. The Commission has adopted an action plan to build capital markets in the European Union and improve the access of businesses to capital, thus fostering growth and job creation in the European Economic Area. The Action Plan for the Union's capital markets has made progress in the form of a provision of 33 program actions aimed at creating the basic pillars of the European Union's integrated capital market by 2019.

The European Commission has approved measures in finance innovation, business start-ups and non-listed companies from two standpoints, according to the support of venture capital and equity financing. The specific measures are in the form of establishment of the Pan-european Venture Capital Fund (November 2016 - call to the establishment of a pan-European venture capital fund amounting to at least EUR 800 million euros as a contribution from the EU budget), the revision of legislation (December 2016 - The European Parliament and the Council amend-

ing Regulation (EU) 345/2013 on European venture capital funds and Regulation (EU) 346/2013 on European Social Entrepreneurship Funds) and introducing the tax incentives for venture capital.

Other measures are designed to overcome information barriers in investing into small and medium-sized businesses. In this area, it is important to strengthen the bank's feedback on reducing SME credit claims, also to map existing EU-wide local and national aid and advisory capacity to promote good practice and last but not least to explore how to develop and support pan-european information systems. Concerning the support of innovative forms of enterprise financing, a crowdfunding report was drafted in May 2016 indicating that crowdfunding is currently relatively under-represented in the European Union, but is rapidly developing. It has potential to become a key source of financing for SMEs in the long-term horizon. Therefore efforts must be made to maintain regular dialogue between member states, through the biannual meetings with the European supervisory authorities, the member states and the crowdfunding sector. In order to support convergence, to share proven procedures and monitor ongoing development. The development of cross-border trade will be assessed and aspects related to investor protection will be considered. This will ensure that the Commission would be able to respond in time. It is also necessary to develop a coordinated approach towards the credit creation and to assess the future framework of the European Union in this area (April 2016, the European Securities and Markets Authority (ESMA) published statement appointed to the European Parliament, the Council and the Commission on the components needed for a common european framework, which relates to the creation of a loan from the investment funds.

A further reform of financial regulation in the European Union has been taken to facilitate entry and capital gains for companies in the public market. Strengthening access to public markets and aid towards capital financing resulted in a proposal for upgrade the routing prospectus approved by the co-legislators in December 2016. A survey of regulatory barriers for entry of SMEs into public markets and the survey of EU corporate bond markets should be carried out with a focus on market liquidity (expert opinion is to be published in September 2017). The Commission also proposed the implementation of corporation tax on the share-based contribution under the common consolidated tax base. The common consolidated tax base is an unified set of rules for calculating taxable profits in the European Union. Cross-border companies will have to meet only one, the only EU system for calculating taxable income, and not a number of different national laws. The companies can file one tax declaration for all their activities within the European Union and offset losses in one member state versus profits in another. Consolidated taxable profit will be distributed among the member states in which the company operates by applying a special formula. Subsequently, each member state will tax only own share of the profits at its own national tax rate.

Reformation also took place in terms of investing long-term infrastructure and sustainable investments by changing the „Solvency II” regulation for infrastructure of insurers' investments. Including enterprise infrastructure and the european

long-term investment fund, which came into force in April 2016. The Commission proposed to reduce capital requirements of credit risk for exposures infrastructure of bank as part of a review in November 2016.

Other reforms included ensuring compliance of financial services with the European Union code through a call for evidence of the cumulative impact of the financial reforms. In March 2017, the Commission of the European Union adopted a report in which set itself the objective of eliminating these barriers and thus to support the cross-border flow of investment within the European Union.

Despite all the aforementioned reforms of financial regulation in the European Union and their impact on the legal framework, there are still some weaknesses in financial regulation, such as obstacles to the free movement of capital. According to the action plan, the European Union intends to build its single capital market by 2019, thereby removing the remaining national obstacles to the free movement of capital.

THE CONCLUSION

The regulation at the European level is very important for the European Commission and the member states. The Commission has a particularly important role. It has the right to initiate draft directives, which will be codified by the Council and the European Parliament. There are extensive consulting mechanisms that dominate the financial sector, especially from the consumer groups or non-governmental organizations. Also, ECOFIN sessions are very important meetings, as they ultimately decide to adopt directives that can contribute to better reforms of the financial regulation. These reform processes also include the establishment of new directives on financial markets dealing with the elimination of inadequate regulation of credit rating agencies and very low capital requirements.

In context of this, the civil society should evaluate where its own resources are to be invested within the European Community. It needs to be constantly monitored and, in particular, mobilized towards solving inefficient and fragmented mechanisms resulting from the financial regulation. The focus on the discovery of lobbies in the financial sector and on specific financial issues can be considered as an inevitable interest of developing countries in order to create more sustainable and equitable financial system at all levels.

THE LIST OF LITERATURE

- European Commission. 2017. „Financial reform: list of actions“ *Ec.europa.eu*. European Commission. Financial reforms a their progress. Web. 20. April 2017. https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/banking-and-finance/financial-reforms-and-their-progress/progress-financial-reforms_en#financial-reform-list-of-actions
- European Commission. 2017. „Common consolidated corporate tax base“ *Ec.europa.eu*. European Commission. Taxation and Customs Union. Web. 20. April 2017. http://ec.europa.eu/taxation_customs/business/company-tax/common-consolidated-corporate-tax-base-ccctb_en
- European Commission. 2017. „Report from the commission to the council and the European parliament (Brussels, 24.3.2017, COM 2017, 147 final)- Accelerating the capital markets union: addressing national barriers to capital flows“. Web.20.

April 2017. https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/170227-report-capital-barriers_en.pdf

- European Commission. 2007. „Review of the Lamfalussy process - Strengthening supervisory convergence - Communication from the Commission” (Brussels, 20.11.2007, COM 2007, 727 final). Web.20. April 2017
- <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A52007DC0727>
- Quaglia, L. 2008. „Explaining the Reform of Banking Supervision in Europe: An Integrative Approach.” *Governance, : An international journal of policy, administration and institutions*, 21: 439–463. doi:10.1111/j.1468-0491.2008.00407.x
- Quaglia, L. 2007. „The politics of financial services regulation and supervision reform in the European Union.” *European Journal of Political Research*, 46: 269–290. doi:10.1111/j.1475-6765.2006.00695.x

Anastasiia Karpeieva

University of Opole, Poland
E-mail: anastasiia.karpeieva@gmail.com

The mechanism of peaceful resolution of disputes in the OSCE

Abstract

The article describes the actual state of mediation in solving international disputes, the role and mechanism in resolving local disputes.

Keywords: mediation, mediator, UN Secretary General, OSCE, international disputes, regional international organizations, resolve the conflict.

Mediation as international legal means of peaceful settlement of disputes was first enshrined in the Hague Conventions of 1899 and 1907 for the Pacific Settlement of International Disputes and then Art. 33 of the UN Charter. Now does not cease to be in demand in the course of solving various disputes.

This is confirmed by the UN Secretary General, who noted that “from those options offered by the Charter the most promising turned out to be mediation” [1]. Politicians, leaders the international community have repeatedly stressed the effectiveness of mediation in practice “over the past fifteen years thanks to the mediation ended more civil wars than in the previous two centuries” [2].

Enhancing the role of mediation in solving international disputes in recent years due to the influence of a number of circumstances. One of the key factors was the end of the Cold War, during which almost all armed conflicts and liberation movements were seen through the prism of global ideological rivalry. Termination of this confrontation has improved the efficiency of the mediation efforts of the UN and contributed to the strengthening of the mediation capacity of regional organizations.

In terms of increasing the number global problems and challenges, the lack of the necessary resources or political will of the contending parties themselves, there

is a need for intervention by impartial parties to ensure a timely resolution. Mediation as a flexible political and diplomatic tools best meets these conditions. Because a mediator is a person who is trusted by all parties involved in the conflict, that establishes a dialog and directs the process towards the adoption of fair decisions in which all parties would be interested. Admittedly participants of the high-level meeting of the Security Council on 23 September 2008, “the official negotiations and mediation, in which the state must take a full-scale and comprehensive participation and which should be added the real political efforts are often the most effective means of addressing the most serious international disputes” [3].

Active use of mediation has contributed not only to the development of this institution, but its adaptation to changing conditions. This is due primarily to the fact that modern conflicts are mostly the result of geopolitical changes, the formation of new states, which require the international community to use the most innovative and creative mediation strategy.

Another explanation for the increasing role of political mediation is the formulation of the international community regarding the use of mediation as part of a comprehensive prevention strategy at the stage of resolving disputes before they become acute forms of armed clashes and post-conflict peacebuilding during and performance achieved through mediation of peace agreements. According to the UN Secretary General, “it is useful and necessary to resort to mediation external actors to address the sources of tension in society, ideally before the conflict escalates into violence” [3]. It should be added that mediation as a preventive tool of dispute resolution is very effective from an economic point of view as opposed to the more expensive types of activities related to ways of solving the most difficult tasks of restore normal life.

On the European continent and the territory of former Soviet Union a leading regional organization in the resolving of local disputes is the Organization for Security and Co-operation in Europe (OSCE).

It should be noted that the OSCE is not in the full sense of regional international organizations. Because, first, the circle of its participants “from Vancouver to Vladivostok” allows us to consider the OSCE to Euro-Atlantic organization rather than regional, and secondly, in the OSCE framework there is no single founding act, which would be the basis for its creation. However, the international community gives it such status since the scope of the activities of the OSCE is mainly within the European continent and the former Soviet Union and its constituent documents can be considered a Final Act adopted in Helsinki in 1975 [4], the Charter for New Europe, adopted in Paris in 1990, the Declaration “Challenge of Change” and a package of decisions on the structure and main activities of the Conference on Security and Cooperation in Europe (CSCE) adopted in Helsinki in 1992, and the decision Budapest Summit of Heads of State and Government in 1994. In addition, the Helsinki document of 1992 recognized CSCE as a regional agreement on the content of Chapter VIII of the UN Charter, which paved the

way for direct cooperation with the UN in the field of conflict prevention and resolution. One of the main goals of the OSCE is to ensure peace and security, preventing and resolving conflicts in Europe.

In the Charter for European Security adopted at the Istanbul meeting of the OSCE summit in 1999 and determined the foundations of European interaction at the beginning of the XXI century was confirmed that the OSCE is the primary organization for the peaceful settlement of disputes in the region, the OSCE and the main tool in preventing conflict and crisis management.

Member States of the OSCE recognize mediation as one of the possible procedures which they can use to resolve disputes [5]. Mediators in the OSCE can be official and specially created mechanisms for conflict resolution. The legislative bodies of the OSCE give the appropriate mandate of mediators, support the mediation efforts of the OSCE and reinforce the guiding principles of conflict resolution. The foundation considers the institutions and mechanisms of the CSCE / OSCE was envisaged in the decisions of Heads of State and Government adopted within the Helsinki Conference in 1992 and the Budapest meeting of 1994 [6, 7].

The OSCE can create temporary mechanisms to resolve certain crises in the form of special task forces or missions in the conflict zone. The OSCE missions is one of means of conflict prevention and crisis management. The Mission's mandates are based on the specific situation and usually involve close contacts with representatives of the parties to the dispute on the ground and strengthening the dialogue between the parties involved in the conflict.

In the Charter for European Security in 1999 is noted that the mandate of the mission, among others, may include: assisting and making recommendations in areas to be agreed between the OSCE and the host; preparation of recommendations for improving the implementation of the commitments made in the framework of the OSCE; assist in creating the conditions for negotiation or other measures that could contribute to the peaceful settlement of conflicts; verification and (or) in the performance of agreements on the peaceful settlement of conflicts. As part of the mandate given to them mediation is often one of the major functions of missions operating in the zone of conflict [8].

Basically, the OSCE mediation practice analysis shows that such a mediation mechanism actually coincides with the activities of the United Nations and for the practical effectiveness of the OSCE mediation institutions characterized by the same problems and the UN.

The realities of today make it possible to conclude that mediation has a development move to a more active and effective instruments of influence on the conflicting parties and international organizations should raise its credibility as an effective mediator.

REFERENCES:

- The report of the Secretary-General on enhancing mediation and its support activities // Doc. UN, S/2009/189, 08.04.2009 // <http://www.ipu.org/splz-e/unbrief11/SGreport.pdf>
- The report of UN Secretary General. // Doc. UN, A/59/2005, 21.03.2005 // <http://www.un.org/russian/basic/sg/reports.htm>
- Maintenance of international peace and security. Mediation and settlement of disputes. Letter dated 3 September 2008 from the Permanent Representative of Burkina Faso to the United Nations addressed to the Secretary-General (S/2008/590), Doc. UN, S/PV.5979, 23.09.2008// <http://daccess-ddsny.un.org/doc/UNDOC/PRO/N08/515/64/PDF/N0851564.pdf?OpenElement>
- Conference on security and co-operation in Europe Final Act, Helsinki 1995 // <http://www.osce.org/mc/39501?download=true>;
- Declaration "Challenge of Change" 1992 – <http://www.evolutio.info/content/view/154/38/>
- Итоговый документ Будапештской встречи глав государств и правительств 1994 <http://www.osce.org/mc/13017.html>
- Принципы урегулирования споров и положения процедуры СБСЕ по мирному урегулированию споров от 08.02.1991 г. <http://www.oscc.org/documents/html/Ddftohml/29158ni.pdf.html>
- Архилюк В.Н. Некоторые аспекты превентивной дипломатии в Европе // Московский журнал международного права. -2004.-№3.- С. 138.
- Mitchell C.R., The Motives for Mediation// *New Approaches to International Mediation* /Eds. C.R. Mitchell, K.Webb. 1988, NY: Greenwood Press p. 29 - 51
- Touval S., Zartman I.W., *Mediation in International Conflicts* // *Mediation Research: The Process and Effectiveness of Third-Party Intervention.*/ Eds. Kressel K., Pruitt D., San Francisco, CA: Jossey-Bass, 1989, p. 115- 137.

Martin Klement

St. Elizabeth University College of Health and Social Work
Bratislava, Slovakia
E-mail: martin.klement@gmail.com

Využívanie moderných technológií pri vyučovaní náboženstva / *Using modern technology in teaching Religious*

Abstract

The pedagogical practice shows that the subject of Catholic religious education is not very interesting for pupils. However we are convinced that religious education can enrich the life of the human through Information and Communications Technology in the school. The curiosity of pupils tends to the enhancement of the interest in this subject. The experiences show that only talented teacher is able to mediate knowledge and to initiate and to educate within one lesson of religious per weekly at Slovak state school. For this reason, using modern technology helps teacher and pupil in teaching religious education.

Keywords: religious, teacher, school, technology, pupil.

ÚVOD

História i súčasnosť nám ukazujú, že doménou cirkvi a jej predstaviteľov bolo už od jej počiatkov vyučovať ľudí, a to nielen vo veciach náboženských, ale aj poskytovaním všeobecného vzdelania. Cirkev preto zriaďovala školy pri duchovných a kultúrnych centrách tej doby, farách, kapitulách a kláštoroch, kde sa vyučovali základy čítania, písania, počtov, latinčiny, spevu a náboženstva. Cirkvi i jej predstaviteľom vždy ležalo na srdci odovzdávanie hodnôt, vzdelanosti a náboženského citenia.

Avšak vyučovanie náboženskej výchovy v mnohých prípadoch sklízne do predstavenia právd viery a morálky a pre žiaka je to často len nezáživné počúvanie a čítanie textu, ktorý sa nachádza v učebniciach náboženskej výchovy. Takto orientované hodiny sú pre žiaka nezaujímavé, a preto nemá chuť a priestor vytvoriť si k náboženstvu vzťah. Predkladanou témou chceme aspoň čiastočne prispieť k zatraktívneniu náboženskej výchovy s využitím potenciálu, ktorý sa nachádza v žiakoch. Želáme si, aby učiteľ ukázal žiakovi cestu poznania krás náboženstva,

ale zároveň si kladieme za úlohu vytvoriť priestor žiakom pre využitie spolupráce a tvorivosti pri tomto poznávaní.

NÁBOŽENSKÁ VÝCHOVA

Človek je z psychologického a sociologického hľadiska prirodzene bytosť náboženská, má prirodzenú potrebu smerovať k tomu, čo ho presahuje. Vyučovací predmet náboženská výchova má preto opodstatnenú úlohu v celistvom ponímaní výchovy na škole. Predmet umožňuje žiakom formulovať otázky týkajúce sa základných životných hodnôt, postojov a konania, konfrontovať ich s vedecky a nábožensky - kresťansky formulovanými pohľadmi na svet, hľadať svoju vlastnú životnú hodnotovú orientáciu. Vyučovací predmet náboženská výchova formuje v človeku náboženské myslenie, svedomie, náboženské vyznanie a osobnú vieru ako osobný prejav náboženského myslenia a integrálnej súčasti identity človeka. Ponúka prístup k biblickému posolstvu, k učeniu cirkvi a k jej tradícii, otvára pre neho možnosť života s cirkvou.

Náboženská výchova predstavuje takú výchovu, ktorá uvádza človeka do vzťahu k Bohu, poukazuje na konkrétny zmysel života, predstavuje najvyššie morálne hodnoty, vytvára duševné spoločenstvo s inými, podobne zmyšľajúcimi ľuďmi.

Predmet náboženská výchova má v našej spoločnosti zvláštne postavenie. O jej dôležitosti svedčí fakt, že väčšina obyvateľstva Slovenskej republiky je kresťanského vierovyznania. Podľa sčítania ľudu sa ku kresťanskej viere prihlásilo 76 % obyvateľstva Slovenskej republiky, 21 % populácie bolo bez vyznania, 3 % obyvateľstva sa prihlásilo k iným náboženstvám (ŠÚSR, 2015). Z tohto pohľadu je školská náboženská výchova spoločensky významnou potrebou.

Na základe zmluvy medzi Slovenskou republikou, registrovanými cirkvami a náboženskými spoločnosťami môže každá registrovaná cirkev alebo náboženská spoločnosť na Slovensku vyučovať náboženskú výchovu. Výučba katolíckej náboženskej výchovy sa realizuje na základe schváleného kurikula (2015), ktoré bolo predložené katolíckou cirkvou v súlade s listinou ľudských práv, s Ústavou SR a na základe zmluvy medzi Slovenskou republikou a Svätou stolicou o katolíckej výchove a vzdelávaní.

DIDAKTICKÉ ZÁSADY

Didaktika ako pedagogická disciplína skúma zákonitosti vyučovacieho procesu, ako premyslene a systematicky postupovať pri vyučovanom procese. Didaktika má svoje didaktické zásady. Sú to pokyny, požiadavky, zákonitosti, ktoré musí akceptovať učiteľ, aby dosiahol didaktický cieľ. Sú to teda všeobecné požiadavky, ktoré ovplyvňujú priebeh a výsledok vyučovacieho procesu.

Charakteristika najpoužívanejších didaktických zásad:

- Uvedomelosť – Učiteľ pôsobí na rozumovú i citovú stránku žiakovej osobnosti. Táto zásada sa uplatňuje pri osvojovaní si nových poznatkov a pri ich

uplatňovaní v praktickom živote. Dôležité pre túto zásadu je pochopenie učiva žiakmi.

- Vedeckosť – Obsah vyučovania musí rešpektovať najnovší stav poznatkov v príslušnom vednom odbore.
- Postupnosť – Obsah učiva je dôležité žiakom odovzdávať na základe ich vekových osobitostí a individuálnych zvláštností. Vo vyučovacom procese sa táto zásada uplatňuje prostredníctvom vytvárania názoru a využívaním individuálnych skúseností žiakov. Zásada postupnosti sa uplatňuje rešpektovaním nasledovných pravidiel:
 - „od konkrétneho k abstraktnému“,
 - „od blízkeho k vzdialenému“,
 - „od jednoduchého k zložitému“,
 - „od známeho k neznámemu“.
- Aktivita – Uplatňuje sa vyvolávaním a udržiavaním aktívneho prístupu žiakov k vyučovaniu.
- Názornosť – Lepšie pochopenie nového učiva umožňuje žiakom priblíženie učiva prostredníctvom učebných pomôcok.
- Primeranosť – Uplatňuje sa v individuálnom prístupe učiteľa k žiakom a analýze učiva.
- Sústavnosť – Uplatňuje sa v logickom usporiadaní učiva, ktoré umožňuje postupné utváranie predstáv, pojmov a zákonitostí začleňujúcich sa do vedomostnej sústavy žiakov.
- Trvácnosť – Uplatňuje sa rešpektovaním všetkých predchádzajúcich zásad. Trvácnosť sa dosahuje správnou motiváciou žiakov, názorným vyučovaním, aktívnym prístupom žiakov a logickým usporiadaním učiva.

VYUŽÍVANIE INFORMAČNO-KOMUNIKAČNÝCH TECHNOLOGIÍ VO VYUČOVANÍ

„Modernizácia je prispôsobenie sa novším, moderným vymoženostiam a požiadavkám“ (Petlák, 2004, s. 212). V 21. storočí však bezpodmienečne musíme k pojmu modernizácia vzdelávacieho procesu pridať i nemenej dôležitú súčasť vyučovania, ktorou sú informačno-komunikačné technológie.

Širšie vymedzenie didaktickej techniky uvádza vo svojej práci aj Zounek a Šedová, ktorí technológiám vo vzdelávaní venujú celú publikáciu. Didaktická technika je v nej vymedzená pod pojmom informačno-komunikačné technológie a následne uvádzajú, že „pod pojem informačné a komunikačné technológie zahrňame prostriedky modernej didaktickej audiovizuálnej techniky (napr. video, televízia, CD prehrávač, dátový projektor) a digitálne technológie, ktoré sú založené na počítačoch a na telekomunikačných službách, umožňujúcich ich užívateľom v maximálnej možnej miere sprístupniť informácie a ďalej s nimi pracovať (napríklad internet, interaktívne tabule, digitálna kamera a iné), ale taktiež rôznymi formami a prostriedkami komunikovať (e-mail). Spôsob využívania informačných technológií v školskom prostredí sa odvíja od potrieb a možností aktérov výučby, vzdelávacích cieľov a obsahu,

ale taktiež od charakteru edukačného prostredia, pričom základným princípom je efektívna organizácia vyučovania a učenia“ (Zounek - Šedová, 2009, s. 15).

Slovom technológie označujeme technické prostriedky, postupy a zručnosti, ktoré sa používajú s určitým cieľom a ktoré prinášajú praktické výsledky. Spojením výrazov informačné a komunikačné technológie označujeme výpočtové a komunikačné prostriedky, ktoré rôznymi spôsobmi podporujú výučbu, štúdium a ďalšie aktivity v oblasti vzdelávania. Sú to technológie, ktoré súvisia so zberom, zaznamenávaním a výmenou informácií. Informačno-komunikačné technológie sú v dnešnej modernej dobe neoddeliteľnou súčasťou nášho každodenného života. Informačné technológie sú metódy, postupy a rôzne spôsoby zberu, uchovávanía a spracovania, vyhodnocovania a súčasne doručenia potrebných informácií v požadovanej forme a kvalite. Ide o informačné zdroje ako sú počítače, počítačová sieť, internet, aplikácie a rôzne multimediálne prvky. Výdobytky modernej doby a techniky je preto nutné zaradiť do vyučovacieho procesu, pretože len to je cesta, vďaka ktorej môžeme mladých ľudí pripraviť na realitu ich budúceho života. Úlohou učiteľa je vybrať si z množstva informačno-komunikačných technológií tie najvhodnejšie a použiť ich vo vyučovacom procese.

NÁBOŽENSKÁ VÝCHOVA NA ŠKOLÁCH

Všeobecné direktorium pre katechizáciu VDK (1999) dôsledne rozlišuje medzi školským vyučovaním náboženstva a katechézou. Katechézu chápe ako celostnú formáciu, ktorá zahŕňa celý kresťanský život od iniciácie po integrovanie do spoločenstva miestnej cirkvi a schopnosť vydávať svedectvo. Školské vyučovanie náboženstva na rozdiel od katechézy sleduje partikulárne, avšak dôležité ciele; odlišuje sa od katechézy a dopĺňa ju. Preto existuje *„neoddeliteľné spojenie a zároveň jasná odlišnosť medzi vyučovaním náboženstva a katechézou“* (VDK, 1999, b. 73). Vyučovanie náboženstva má vzdelávací charakter a jeho úlohou je *„sprítomňovať evanjelium v osobnom procese systematickej a kritickej asimilácie kultúry“* (VDK, 1999, b. 73). Cieľom školského vyučovania náboženstva je osvojenie kultúry danej spoločnosti. Školské vyučovanie náboženstva sa stará o to, aby sa toto osvojenie uskutočnilo kriticky, teda aby žiak vedel rozlišovať medzi prvkami súčasnej kultúry, ktoré sú v súlade s evanjeliom a medzi prvkami, ktoré mu protirečia. Školské vyučovanie náboženstva vkladá dynamický kvas evanjelia do systému školských predmetov, aby *„evanjelium vniklo do mentality žiakov a zharmonizovalo ich kultúru vo svetle viery“* (VDK, 1999, b. 73). Takto vzniká harmonický celok preniknutý duchom evanjelia, kde viera a veda, umenie a spiritualita sú v súlade (Lencz, 2004).

VDK stanovuje nevyhnutné predpoklady:

- školské vyučovanie náboženstva má predkladať kresťanské poslanstvo systematicky, *„tou istou serióznosťou a hĺbkou, ako iné disciplíny predkladajú svoje poznatky“* (VDK, 1999, b. 73),
- jeho vzťah k ostatným predmetom má byť interdisciplinárnym dialógom, ktorý sa týka najmä oblastí, v ktorých tieto predmety formujú osobnosť žiakov,

- výučba náboženstva má ovplyvňovať „*chápanie pôvodu sveta, zmyslu dejín, základu etických hodnôt*“ (VDK, 1999, b. 73),
- ako aj „*posilňuje, rozvíja a dopĺňa výchovné pôsobenie školy*“ (VDK, 1999, b. 73).

CHARAKTERISTIKA PREDMETU

Všeobecná charakteristika predmetu náboženská výchova rozvíja a podporuje základné predpoklady kresťanských životných postojov a konania žiaka. Ponúka mu pomoc pri orientácii v súčasnom svete, ponúka prístup k biblickému posolstvu, kresťanskej tradícii a ku kresťanskému životnému štýlu. Keďže človek je z psychologického a sociologického hľadiska prirodzene bytosť náboženská, má potrebu smerovať k tomu, čo ho presahuje. Vyučovaci predmet náboženská výchova má preto opodstatnenú úlohu v celistvom ponímaní výchovy v škole. Vyučovaci predmet náboženská výchova formuje v človeku náboženské myslenie, svedomie, náboženské vyznanie a osobnú vieru ako osobný prejav náboženského myslenia a integrálnej súčasti identity človeka. Ponúka prístup k biblickému posolstvu, k učeniu cirkvi a jej tradíciám, otvára mu možnosť života s cirkvou. Náboženská výchova sa však okrem uvedeného nevzdáva vodcovských motívov a smerov, ktoré nehovoria len formou definícií, ale naznačujú určitú perspektívu (Muchová, 2009, s. 59). Výučba predmetu zároveň nadväzuje na ďalšie spoločenskovedné predmety, umožňuje žiakom ozrejmiť si morálny pohľad na mnohé témy otvorenej spoločenskej diskusie. Učí žiakov rozlišovať medzi tým, čo je akceptované spoločnosťou, a tým, čo je skutočne morálnym dobrom pre jednotlivca i pre celú spoločnosť.

Predmet náboženská výchova v nižšom strednom vzdelávaní podľa inovovaného rámcového vzdelávacieho programu odovzdáva základné náukové predpoklady kresťanských životných postojov a konania žiakov. Ponúka im pomoc pri orientácii v súčasnom svete z biblického hľadiska, kresťanskej tradície a vedie k oboznámeniu a ponuke kresťanského štýlu života. Umožňuje konfrontovať sa s veľkými existenčnými otázkami človeka a hľadať na ne odpovede. Zároveň je aj službou spoločnosti, kde napomáha výchove detí a mladých ľudí najmä svojím preventívnym systémom. Ovplyvňuje hodnotovú orientáciu žiakov, ktorá im pomáha byť prospešnými rodine, spoločnosti a cirkvi. Je výchovou k zodpovednosti za vlastné konanie, učí žiakov kriticky myslieť, nenechať sa manipulovať, ani nebyť manipulátormi, chápať vlastné konanie i konanie druhých ľudí v kontexte rôznych životných situácií.

KURIKULÁRNA REFORMA

Kurikulárna reforma predmetu náboženská výchova priniesla iný pohľad na spôsob výučby uvedeného predmetu. Zmenila sa nielen štruktúra učebných osnov z lineárneho typu na špirálovitý, ale dôležité je aj to, že do učebných osnov sa dostávajú nové obsahy jednotlivých vyučovacích hodín, s ktorými sa pracuje vo viacerých ročníkoch vždy s narastajúcou náročnosťou.

Lineárne oblasti sa prehľbujú v špirále, ktorú tvorí trinásť úrovní. Lineárne oblasti sa opakujú v celej špirále, výsledkom čoho je postupné rozširovanie učiva a jeho prehľbovanie primerane veku žiakov. Obsah učiva predstavuje dejiny spásy, je za-

meraný na osobné dejiny spásy vychovávaného. Dejiny spásy sú rozvíjané v špirále cez postojovú orientáciu, ktorú zviditeľňuje ročníková téma. Predkladaný výber a usporiadanie ročníkových tém predstavuje cieľenú výchovu k čnostiam. Poznávaním lásky, ktorá nás presahuje, môže vychovávaný rásť k plnej zrelosti osobnosti. Schody sú ilustračným zobrazením osobnostného rastu žiaka. Narastanie špirály začína od uvedomenia si žiaka, že je milovaný (1. ročník ZŠ), po objavenie poslania žiť život v láske – stotožniť sa so životným štýlom kresťana (4. ročník ZŠ). 9. ročník ZŠ sa venuje téme slobody človeka, uvedomenia si ľudskej hodnoty, schopnosti a ochoty niesť zodpovednosť nielen za seba, ale aj za iných.

Kurikulárna reforma má slúžiť na decentralizáciu školského systému, ktorá sa prejaví prenesením značnej časti rozhodovacích právomocí a zodpovednosti za úroveň a kvalitu vzdelávania zo štátnej úrovne do prostredia konkrétnej školy. Na štátnej, centrálnej úrovni je vymedzený záväzný rámec vzdelávania – štátny vzdelávací program (ŠVP), z ktorého vychádzajú školy pri tvorbe vlastných vzdelávacích programov. Predstavuje prvú, rámcovú úroveň dvojúrovňového participatívneho modelu riadenia škôl. Kurikulárna reforma vzdelávania na Slovensku sa v súčasnosti realizuje na základe zákona č. 245/2008 Z. z. o výchove a vzdelávaní (školský zákon) a o zmene a doplnení niektorých zákonov, ktorý schválila NR SR 22. 5. 2008 (Furman, 2013, s. 5).

Všetky kurikulárne materiály predmetu Náboženská výchova spracoval tím pedagógov pod gesciou Katolíckeho pedagogického a katechetického centra, n. o., (KPKC) založeného Konferenciou biskupov Slovenska (KBS), ktoré môžu učiteľom poslúžiť pri vytváraní predmetových výstupov do školských vzdelávacích programov, tematických výchovno-vzdelávacích plánov, hodnotení žiakov a tiež pri príprave na konkrétnu vyučovaciu hodinu. KBS schválila kurikulum predmetu Náboženská výchova, na základe ktorého sa realizuje výučba uvedeného predmetu.

VYUŽITIE IKT NA HODINÁCH NÁBOŽENSKEJ VÝCHOVY

Médiá sa stali takou dôležitou skutočnosťou, že pre mnohých ľudí sú hlavným prostriedkom informácie a formácie; vedú a inšpirujú individuálne, rodinné a sociálne postoje. Poukazujúc na túto skutočnosť sv. pápež Ján Pavol II. (1920 – 2005) v encyklike *Redemptoris missio* zo 7. decembra 1990 upresňuje, že tento rozvoj masmédií musí zaujímať pastoráciu, a teda zvlášť katechézu, a to preto, že ide o „novú reč“ a „novú kultúru“ (Ján Pavol II., 1997, *Redemptoris missio*). Okrem iného, audiovizuálna reč je reč, ktorej deti dobre rozumejú, pretože je ich prvou rečou. Na základe týchto skutočností sa učitelia náboženskej výchovy nachádzajú v situácii misionárov, ktorí, aby mohli komunikovať v misionárskom území, musia sa naučiť reč krajiny, do ktorej sú poslaní. Ide teda o čin priekopnícky, o stretnutie kultúr. Ide o možnosť komunikácie evanjelia a jeho hodnovernosti. V audiovizuálnej reči nepôjde len o to, aby bol obraz použitý ako pomoc nášmu rečnaniu, ide o oveľa viac. Zapojenie masmédií nemá za cieľ len sprístupniť posolstvo evanjelia mnohým. Ide o mnoho vážnejšiu záležitosť, lebo evanjelizácia modernej kultúry z veľkej časti závisí od ich vplyvu. Nestačí ich len používať pre šírenie kresťanského

posolstwa a nauky cirkvi, ale posolstvo samo musí byť integrované do tejto modernej komunikáciou vytvorenej „novej kultúry”.

Náboženská výchova sa tak stáva predmetom, ktorý má u žiakov vzbudiť záujem o náboženstvo, obohacovať ich, zvyšovať sociálne cítenie, fantáziu a vyjadriť svoje pocity i myšlienky. Je úlohou pedagóga dopomôcť žiakom, aby boli schopní všetky spomínané skutočnosti v sebe objaviť. To môže dosiahnuť pomocou svojich pedagogických zručností i rôznych edukačných pomôcok. Ak chce pedagóg vzbudiť u žiakov záujem o náboženstvo, je viac ako nutné, aby využil informačno-komunikačné technológie, ktoré sú pre dnešnú mládež veľmi pútavé a tvoria neoddeliteľnú súčasť ich každodenného života. Učiteľ má možnosť na hodinách náboženskej výchovy využiť veľké množstvo technológií: interaktívna tabuľa, rôzne vyučovacie programy, videoprojekcia, práca s internetom, interaktívne učebnice, hlasovacie zariadenia a mnohé iné.

Využitie informačno-komunikačných technológií má za úlohu zapojiť žiakov čo najviac do vyučovacieho procesu, a to aj vďaka využitiu zmyslových vnemov. Vonkajší svet poznávame zmyslami. Poznávanie zmyslami však nie je rovnomerné.

PREZENTÁCIA V POWERPOINTE

Microsoft PowerPoint je program slúžiaci na vytváranie prezentácií. Zhotovený bol spoločnosťou Microsoft Office v osemdesiatych rokoch minulého storočia. Služí na tvorbu prezentácií a je možné ho spustiť pod operačným systémom Microsoft Windows a Mac OS. PowerPoint je súčasťou balíka Microsoft Office a je tak bežne dostupný nielen pre pedagóga, ale i pre samotného žiaka.

Prezentácia v programe PowerPoint umožňuje jednoducho a rýchlo vytvoriť prehľadnú, zaujímavú a pútavú audiovizuálnu prezentáciu. Prostredníctvom nej máme možnosť zvýšiť zrozumiteľnosť prednášanej problematiky či nakresliť aj zložitejšie grafické objekty. Pre predvádzanie prezentácie väčšej skupine žiakov však veľkosť bežného počítačového monitora nepostačuje, a preto sa používa zobrazovacie zariadenie - projektor, ktoré sa pripojí k počítaču a premieta zobrazovaný obraz priamo na plátno. Predvádzané snímky sa súčasne zobrazujú na monitore a v niekoľkonásobnom zväčšení na plátne. Momentálne je využívanie prezentácií jeden z najrozšírejších spôsobov využitia informačno-komunikačných technológií vo vyučovacom procese.

PowerPoint je využívaný ako prostriedok, ktorý slúži na priblíženie preberanej problematiky. Mnoho učiteľov využíva práve tento program na spretrenie vyučovacieho procesu, pomocou neho vzbudzujú záujem a motivujú k lepšej práci samotných žiakov. Pomocou prezentácie v PowerPointe sa i sami študenti pripravujú na vyučovací proces a vytvárajú si prostredníctvom nej referáty, ktoré následne prezentujú pred učiteľom i spolužiakmi.

Audiovizuálne prezentácie tvoria zvláštny druh zrakových – vizuálnych prostriedkov. Niekedy počúvame názor, že premietanie prezentácii nie je vhodné pre deti, lebo ich stavia do úlohy pasívnych divákov. Ale nie je to tak. Deti veľmi intenzívne

vnímajú prezentáciu a sú aktívne zapojené do deja, stávajú sa priamymi účastníkmi a o pasivite nemôže byť ani reči.

Prezentácia má výhodu v porovnaní s filmom, pretože pôsobí hlbšie:

- obraz je statický, žiak má dlhší čas na čítanie a asimiláciu obrazu,
- zrakový vnem je trvalejší a pre pamäť pôsobivejší ako sluchový,
- svetelný obraz vytvára vhodnú atmosféru pre zapamätanie,
- jedinou nevýhodou prezentácie je, že je náročná na zmyslovú aktivitu diváka.

Zásady pri premietaní prezentácie:

1. v projekcii je lepšie používať menšie množstvo obrazov,
2. vytvorenie priestoru počas projekcie
 - aby sa žiaci mohli slobodne vyjadriť, čo ich oslovilo, zaujalo,
 - žiakom sa tak ponúka možnosť aktivity,
3. pri premietaní prezentácie môžeme veľmi vhodne použiť aj hudobné efekty
 - veľmi pôsobivo účinkuje premietanie podfarbené hudbou.

VIDEOPROJEKCIA

Videoprojekcia je taktiež jednou z možností, ako v pedagogickej praxi môžeme využiť pútavým spôsobom informačno-komunikačné technológie. Pomocou nej zabezpečujeme prehrávanie, prenos a obnovu pohyblivých obrázkov. Na tento prenos používa videoprojekcia elektronické signály alebo digitálne médiá. Projekcia videí slúži na premietanie videonahrávok rôzneho druhu. Jedným z mnohých súčasných spôsobov vzdelávania je aj vzdelávanie pomocou výučbového videa. Daný spôsob pomáha žiakovi bližšie si predstaviť a následne aj pochopiť učiteľom predkladaný problém. Výučbové video si však pedagóg často musí vytvárať sám, čo je však veľmi náročné na čas a samotnú prípravu. Na obohatenie vzdelávacieho procesu ale mnohokrát slúži i prehrávanie rôznych filmov a televíznych inscenácií na DVD nosičoch, ktoré súvisia s preberanou tematikou vyučovacej hodiny.

Na prehrávanie výučbových programov, filmov, dokumentov z DVD nosičov môžeme využiť okrem mechaniky v počítači i samostatný DVD prehrávač. Toto zariadenie pripájame k televíznemu prijímaču alebo priamo k dataprojektoru. Obraz premietaný dataprojektorom môžeme diaľkovým ovládačom zastaviť, priblížiť či zobrazovať v režime *obraz v obraze*. Priestorový zvuk v podmienkach triedy môžeme zabezpečiť systémom domáce kino.

FORMULÁR GOOGLE

Dotazník je výskumný, vývojový a vyhodnocovací nástroj na rýchle zisťovanie informácií o znalostiach, názoroch alebo postojoch opytovaných osôb k určitej skutočnosti prostredníctvom písomného dopytovania sa. V dnešnej dobe pri svojej práci pedagóg často využíva dotazník na overenie si vedomostí žiakov. Príchodom informačno-komunikačných technológií do vyučovacieho procesu sa klasický dotazník mohol zmeniť do modernejších podôb, ako je e-hlasovanie.

E-hlasovanie patrí momentálne k najmodernejším metódam zisťovania spätnej väzby pre učiteľa, ale aj žiaka. V súčasnosti pozostáva každý elektronický hlasovací systém z troch základných častí – hlasovacie zariadenie pre žiakov, USB prijímač, špeciálny obslužný softvér, ktorý spracuje, resp. vyhodnotí prenos informácií medzi prijímačom a hlasovacím zariadením. Veľmi zaujímavou je webová služba PollEverywhere, ale i Formulár Google. V oboch prípadoch nie je vôbec potrebné inštalovať žiaden softvér a nie sú potrebné žiadne hlasovacie zariadenia či USB prijímače. Postačujúcou je skutočnosť, že žiaci majú k dispozícii počítače s pripojením na internet. Obe vyššie spomenuté formy e-hlasovania sú úplne bezplatné. Hlavnými výhodami e-hlasovania z pohľadu učiteľa sú napríklad: okamžitá spätná väzba, priebežné hodnotenie žiaka, zapojenie každého žiaka do výučby, časovo menej náročné hodnotenie. E-hlasovanie prináša mnoho výhod nielen pre pedagóga, ale i samotného žiaka. Medzi výhody e-hlasovania z pohľadu žiaka patria: okamžité rešpektovanie jeho potrieb, názorov a postojov, výrazné zníženie stresu a pocitu neúspechu, zníženie nepozornosti, nedorozumení, nudnosti a nezaujímavosti výučby, uvoľnená atmosféra, príjemné napätie a zábava.

Formulár Google alebo Google dokumenty je nástroj, pomocou ktorého môžeme vytvárať dotazníky, zostavovať rôzne prieskumy, vytvárať krátke testy a mnoho ďalšieho. Pri ich vytváraní máme možnosť výberu z množstva nových a neustále sa rozširujúcich motívov alebo použiť vlastné fotografie, firemné alebo školské logá a farebné palety na vytvorenie vlastného jedinečného formulára. Odpovede na naše prieskumy sú úhľadne a automaticky zhromažďované do tabuliek Google. Informácie o odpovediach sú zobrazené v reálnom čase a grafy máme k dispozícii priamo vo formulároch. Ďalšími výhodami sú napríklad export dát do Excelu, spoľahlivosť, možnosť vytvárania a publikovania formulárov, možnosť zvoliť pri ich vytváraní rôzne typy odpovedí. Po ukončení zberu odpovedí máme možnosť automaticky vyhodnotiť výsledky dotazníka v podobe tabuliek alebo grafov.

ZÁVER

Zámerom využívania moderných technológií pri vyučovaní náboženskej výchovy je nielen uľahčiť prácu učiteľovi, ale predovšetkým spestriť vyučovací proces a s využitím informačno-komunikačných technológií motivovať žiakov k učeniu sa a k túžbe oboznamovať sa s novými technológiami. Verím, že i vďaka tomuto krátkemu príspevku si uvedomíme, že i náboženská výchova môže byť zaujímavým predmetom, ktorý môže využívať súčasné prostriedky modernej techniky a obohacovať tak dnešného mladého človeka.

ZOZNAM POUŽITEJ LITERATÚRY

- BRESTENSKÁ, B. a kol. 2010. *Premena školy s využitím informačných a komunikačných technológií*. Využitie IKT v danom predmete: spoločná časť. 1. vyd. Košice: elfa, s.r.o. pre Ústav informácií a prognóz školstva, 2010, 163 s. ISBN 978-80-8086-143-8.
- FURMAN, J. 2013. *Náboženstvo/náboženská výchova v školskom vzdelávacom programe*. Bratislava : Metodicko-pedagogické centrum v Bratislave, 2013. S. 64. ISBN 978-80-8052-481-4
- JÁN PAVOL II.. 1997. *Redemptoris missio*. Trnava : SSV, 1997. ISBN 80-71621-204-4.

- KAŠČÁK, O. – PUPALA, B. 2011. Školy v prúde reforiem. Bratislava: Renesans, spol. s r.o., 2011, 293 s. ISBN 80-89402-44-1.
- *Katechizmus Katolíckej cirkvi*. Trnava : Spolok svätého Vojtecha, 1999, 918 s. ISBN 80-7162-259-1.
- *Kódex kánonického práva*. Trnava : Spolok svätého Vojtecha, 1996, 937 s. ISBN 80-7162-061-0.
- KONGREGÁCIA PRE KLERIKOV. 1999. *Všeobecné direktórium pre katechizáciu*. Trnava : SSV, 1999, ISBN 80-7162-264-8.
- *Kresťania v spoločnosti*. Základné otázky Sociálnej náuky Cirkvi. 3 DVD. 9 dokumentárnych filmov po 30 min. Slovenský jazyk. © Goya producciones, Španielsko
- LENCZ, L. 2004. *Všeobecné direktórium pre katechizáciu a situácia katechizácie v SR*. [online]. [cit. 2015-04-19]. Dostupné na internete: <<http://www.communio.sk/citaj.php?id=117&issue=14>>.
- *Moderná didaktická technika v práci učiteľa*. Košice: UIPŠ v súčinnosti s elfa, s. r. o., 2010. ISBN 978-80-8086-135-3.
- MUCHOVÁ, L. 2009. *Náboženská edukace v současné společnosti*. Ružomberok : Katolícka univerzita, edičné stredisko Pedagogickej fakulty, 2009. ISBN 978-80-8084-425-7.
- OLÁH, M., SCHAVEL, M., ONDRUŠOVÁ, Z., NAVRÁTIL, P. 2009. *Sociálna práca – vybrané kapitoly z dejín, teórie a metód sociálnej práce*. Bratislava : Vysoká škola zdravotníctva a sociálnej práce sv. Alžbety, katedra sociálnej práce, 2009, 228 s. ISBN 80-969449-6-7.
- PETLÁK, E. 1997. *Všeobecná didaktika*. Bratislava : IRIS, 1997. 270 s. ISBN 80-88778-49-2.
- PETLÁK, E. 1997. *Všeobecná didaktika*. Bratislava: IRIS, 1997. 270 s. ISBN 80-88778-49-2.
- POKORNÝ, M. 2008. *Digitální technologie ve výuce 1. díl*. Computer Media, Praha. 2008. 80 s. ISBN 978-80-7402-0.
- POKORNÝ, M. 2009. *Digitální technologie ve výuce 2. díl*. Computer Media, Praha. 2009. 80 s. ISBN 978-80-7402-0.
- *Premena školy s využitím informačných a komunikačných technológií*. Využitie IKT v danom predmete: spoločná časť. Košice: UIPŠ v súčinnosti s elfa, s. r. o., 2010. 163 s. ISBN 978-80-8086-143-8.
- PRŮCHA, J. – WALTEROVÁ, E. – MAREŠ, J. 2009. *Pedagogický slovník*. Praha : Portál s.r.o., 2009. 400 s. ISBN 978–80-7367-647-6.
- *Sväté písmo Starého i Nového zákona*. Rím : Slovenský ústav svätého Cyrila a Metoda, 1995. 2623 s.
- Štatistický úrad slovenskej republiky. [online]. [cit. 2016-06-20]. Dostupné na internete: <https://slovak.statistics.sk/wps/portal/ext/home!/ut/p/b1/04_Sj-9CPykssy0xPLMnMz0vMafGjz0IDzT0tnJwMHQ0s_IJcDTxDHAPcg7xMDA1M-TIEKIoEKDHAARwNC-sP1o8BKnN0dPUzMfQwMLHzcTQ08HT1CgywDjY0N-HI2hCvBY4eeRn5uqX5AbYZBI4qglAL9TbiU!/dl4/d5/L2dBISEvZ0FBIS9nQSEh/>.
- ZOUNEK, J. – ŠEĎOVÁ, K. 2009. *Učitelé a technologie: Mezi tradičním a moderním pojetím*. Brno : Paido, 2009. 174 s. ISBN 978-80-7315-187-4.
- ZOUNEK, J. – ŠEĎOVÁ, K. 2009. *Učitelé a technologie: Mezi tradičním a moderním pojetím*. Brno : Paido, 2009. 174 s. ISBN 978-80-7315-187-4.

Juliana Litecka

Department physics, mathematics and techniques, Faculty of
Humanities and Natural Sciences, University of Presov, Slovakia
E-mail: juliana.litecka@unipo.sk

Jaroslav Šoltés

Department physics, mathematics and techniques, Faculty of
Humanities and Natural Sciences, University of Presov, Slovakia
E-mail: jaroslav.soltes@unipo.sk

The modern teaching AIDS and resources in the technical education

Abstract

At present a technical area records a very fast progress. Capture it in the school premises is very difficult. There should put high demands for training of teachers. However, the technical development of the human personality is the most important in the school premises. There currently has human opportunity to obtain an overview of the possibilities of technical specialization. Pupil can get an overview, in which it arouses interest in the technical area. And that pupils' interest there plays an important role in the further development of technical areas. It is certain that this area will require in the future more and more qualified professionals. Therefore there is most important not to discourage young people already at this age from the technical area. This requires the use of all educational resources and tools. The article deals with an overview of modern teaching aids.

Keywords: education, teaching.

INTRODUCTION

The current learning process in primary schools in Slovakia is oriented to the educational area Person and the World of Work, which includes wide range of work activities and technologies, leading students to get basic user skills in various fields of human activity and contribute to the creation of life and professional orientation of pupils.

The educational area Person and World of Work is based on specific life situations in which students come into direct contact with human activity and technology.

The educational area Person and World of Work focuses on practical work habits and complements all of basic education about the important elements, which is needed for individual success in life and society. This differs from other education-

al areas and there are some counterbalance. It is based on the creative collaboration of students. Educational content is divided into three thematic units:

1. Person in the Technical World
2. Graphic Communication
3. Materials and Technologies

PERSON IN THE TECHNICAL WORD

Pupils in this thematic unit acquainted with the terminology about technology, get to know about the relationship between technology and nature, technology and society using personal experiences. They obtain basic information about Slovak history of inventions and technology in general and Slovakia. This thematic unit is mainly theoretical knowledge that is needed to present for students in the most interesting and most attractive form, so in order to understand and remember the lesson. The main guarantee of the quality of the knowledge are also educators. So that teachers can devote to preparing quality content, and especially education itself there is usually determined by them time and simplify the work of appropriate educational resources.

Interactive whiteboards. In the current school conditions, the most of the modern teaching resources is an interactive whiteboard (Fig. 1a), which consist of a touch screen and a projector connected to a PC. On the world there are many interactive whiteboard. They differ in particular the use of technology and software options. Some are controlled by interactive pen other finger. They may be used at the same time two people other just one. Some software are easier to control, that still covering requirements concerning the use boards, but use is rather intuitive other software offers a huge range of possibilities of work that there is preferable to have a more advanced user - the possibilities are many.

Interactive portable systems. In cases where the costs are high on interactive whiteboard there is possible to use cheaper alternatives to the use of interactive portable systems, which transform each traditional whiteboard into an interactive (Fig. 1b). The big advantage is the ability portability and install a single device in different classrooms. This will easily arrange a engaging education for more students. Teachers can prepare interesting and teaching presentations that include interactive elements.

Interactive voting systems. Another possibility of interactivity and participation of students in the learning process is the voting systems that can immediately evaluate whether the students understand the substance with a maximum class participation (Fig. 1c). The advantage of voting systems is the ability to download results to a spreadsheet curriculum and curriculum evaluation with the possibility of an end time.

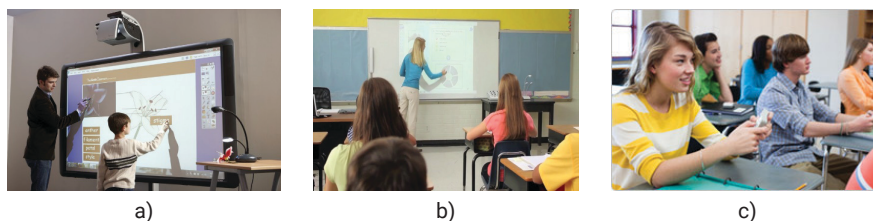

Fig. 1 Teaching resources for theoretical education: a) Interactive whiteboard, b) Interactive portable system, c) Interactive voting system

GRAPHIC EDUCATION

The contents of this thematic unit there are basics proposer activities with the development of creative technical thinking of student. Fundamentals of technical communication, through which students will learn to view, read and draw technical sketches and technical drawings. It includes the use of computers and software for the creation of technical drawings and construction activities.

Graphical tablets. The modern educational resources useful in this thematic unit are wireless tablets (Fig. 2a). With wireless tablet a teacher can control board and draw to it from anywhere in the classroom, and there is no masking the board itself. There is also possible link multiple tablets to one computer.

Visualizers. Another resource might be available for education there is a graphic visualizer that allows you to easily transfer pictures or live video directly on the board (Fig. 2b). Visualizers in teaching graphic simplifies image capture and presentation during teaching. A teacher can scan three-dimensional objects or paper documents. It may bring a subject and capture images at an angle using a camera with adjustable arm. Students can thus get a better idea of projecting objects.

Electronic marker pens. For teaching graphics there is an essential part of the creation of freehand sketches. Traditional dry markers on any whiteboard can be replaced by modern electronic marker pens, which allow the teacher to store all the student writes or draws on a whiteboard to a computer and then again to come back (Fig. 2c). The advantage is that the teacher can switch between traditional dry-erase markers and electronic system will automatically recognize which method is used. Handwritten notes or drawings are stored in different formats (e.g. PDF, JPEG, and HTML). The teacher can share these notes without pupils having to be redrawn. Missing students can easily add missed lesson.

Fig. 2 Teaching resources for graphical education: a) Graphical tablet, b) Visualizer, c) Electronic marker pens

MATERIALS AND TECHNOLOGIES

The contents of the themes is focused on the main types of technical materials, their basic characteristics and the use. Basic technological procedures in the processing of engineering materials, tools and equipment corresponding to the manual machining. Basic technical materials - wood, metal, plastics - semi-finished products. Fundamentals of simple - manual and mechanical machining of technical materials. Rules of conduct in the school classroom workshop and technical environment. Principles of operation of machinery and equipment. Although this area is varied when the full-fledged fulfillment would require a large amount of funds to be sufficiently covered facilities, schools can choose a few specific aids.

Material testers. For the area of materials, there is the amount of teaching aids designed to measure the individual material properties such as strength, flexibility, elasticity, hardness, etc., with the evaluation software. There are very suitable material testers. This material tester is a benchtop unit for training purposes. Simple operation and robust construction make the unit suitable for student experiments. The test spectrum for the basis unit covers tensile tests, and also Brinell hardness testing. Using the accessories that are also available, additional bending, shear, cupping and compressive tests can be performed. PC data acquisition and evaluation is also possible.

Production modular systems. To show for the pupils how things are formed around us is not easy. For this there is necessary to know the production machines. Teachers also may be available appropriate teaching aids that allow them to show how are produced the simple products by means the production of modular systems. In one system, it is possible to assemble up to 6 different production machines on which pupils can safely try production. These include tools: Lathe, Drill Press, Miller Horizontal, Vertical Miller, Handle drill, Grinder. They are also on the market and CNC (Computer Numerical Control) modular systems with fully controlled by computer automation (Fig. 3b).

Cutaway models. Ability to explain the principles of how to operate various equipment at a simple example usable in practice, the effort of most teachers. Cutaway models there are most appropriate method retained with the surface. Cutaway models are traditional equipment adapted to individual principles they were visible. There are many types of such models, for example Ceiling Air Cooler (Fig. 3c), Gears, Valves, Pumps, and others.

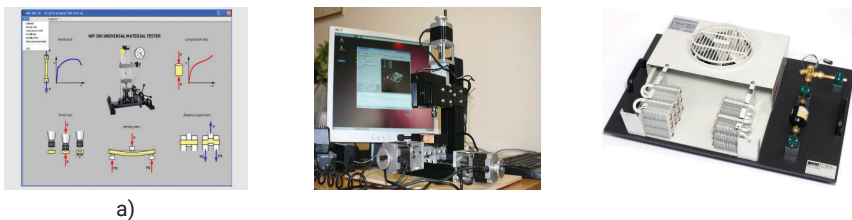

Fig. 3 Teaching resources for material and technologies: a) Material tester, b) CNC milling machine, c) Cutaway model of Ceiling Air Cooler

CONCLUSION

The technical education at present is sufficiently supported a number of teaching aids and resources to increase its quality. In the article, we introduced what are the options currently on the market for school. We recognize that achieving quality education through such teaching aids and resources is very expensive. Is only up to managers to what extent will be ready to support such projects. We believe that in the future the school will be able to provide their students with at least a portion of these educational tools that improved the quality of technical education and promote the development of technically skilled professional society.

REFERENCES

- Turek, Ivan.: Ako sa naučiť učiť?, Prešov: Metodicko-pedagogické centrum, 2003.
- Kožuchová, Mária, Pomšár Zoltán, Kožuch Igor.: Fenomén techniky vo výchove a vzdelávaní v základnej škole, Bratislava: Univerzita Komenského, 1997.
- Hrmo Roman, et al.: Didaktika technických predmetov, Bratislava: Slovenská technická univerzita, 2005.
- Blaško, Milan.: Úvod do modernej didaktiky, Košice: Technická univerzita, 2008.
- Jacques Catherine, Potemski Amy.: 21st Century Educators Developing and Supporting Great Career and Technical Education Teachers, Washington: AIR, 2014
- <http://www.unimateducation.com/en/technical-education-cnc/>
- <http://www.mimio.sk>
- www.tabule.sk
- www.gunt.de
- www.prometheanworld.com/int/english/education/home/
- www.skola.sk

Anna Maciąg

Instytut Historii i Stosunków Międzynarodowych, Wydział
Humanistyczny, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
E-mail: anamaciag@gmail.com

Obca praca, obce „ja”, obcy bóg –
wybrane aspekty teorii alienacji
w okresie od XVIII wieku do
współczesności / *Alien work, alien self, alien
god – chosen aspects of alienation theory from
the XVIII century to present times*

Abstract

The work is a critical analysis of writings of theoreticians dealing with alienation theory from the late eighteenth to the twentieth century. While in Karl Marx's theory the focus is on alienation of a man from the product of his work and work itself, other forms of the concept play an important role in fields like history, sociology, philosophy and psychology. Before Marx, the idea appeared in the writings of Rousseau, where it was understood as a result of human distance from nature. Hegel interpreted it as a sort of alienated reality that only man can assimilate. Feuerbach, on the other hand, believed that man alienates from a part of himself by creating the idea of God. Fromm and the Frankfurt School drew from Marx's writings, but for them the alienation was more about the mental sphere and it meant the alienation of the man from himself.

Keywords: alienation; self-alienation; labour; industrialism; Charles Marx; Erich Fromm; Frankfurt school.

1. WPROWADZENIE

Właściwą analizę pojęcia **alienacja** należy zacząć od operacjonalizacji samego słowa i dopiero wówczas szukać genezy jego powstania. Naukowe rozważania nad zjawiskiem alienacji znacznie odbiegały od potocznego rozumienia samego terminu. Oczywiście, kluczem do unaocznienia i opisanie, jak rozumiana była alienacja w dwudziestym wieku, będą poglądy Karola Marksa (1818–1883). On to pojęciu alienacji poświęcił wczesne lata swej twórczości, którą oparł na obserwacjach zmian, jakim uległo angielskie społeczeństwo epoki industrialnej. Ale nie tylko. Znaczenie dla powstania koncepcji Marksa mają teo-

rie alienacji powstałe w okresach wcześniejszych. Niektóre z nich, jak twórczość osiemnastowiecznego filozofa i pedagoga, Jean-Jacquesa Rousseau (1712-1778), niemieckiego filozofa – Georga Wilhelma Friedricha Hegla (1770–1831) i jego ucznia Ludwiga Andreeasa Feuerbacha (1804–1872) miały bezpośredni wpływ na twórczość Marksa. Pozostałe warte są zaprezentowania gdyż rozpatrują problem w innym świetle.

2. ALIENACJA PRZED MARKSEM

Alienacja (od łac. *alienus* – *obcy*, *alienatio* – *wyobcowanie*) oznacza wyobcowanie. *Słownik języka polskiego* słowo „obcy” tłumaczy jako „nienależący do jakiegoś kręgu osób, spraw, rzeczy, zewnętrzny względem czego, niewłaściwy komuś, nie objęty czymś zainteresowaniem, cudzy” (Doroszewski 1963: 425). Zatem potocznie słowem „wyobcowane” będziemy określać coś, co było do tej pory bliskie, znane, a co z jakichś powodów stało się dalekie. Może to dotyczyć elementów świata zewnętrznego bądź naszego wnętrza, osób jak i rzeczy, zjawisk, idei, pojęć. Wyobcowanie może przybierać różne formy – poczucia braku kontaktu z rzeczywistością i jej przedmiotami lub oddalenia od samego siebie.

Słownik historii doktryn politycznych podaje, iż alienacja powinna być rozpatrywana w kilku kategoriach. W kontekście filozoficznym, psychologicznym i teologicznym (w teologii protestanckiej i przy analizie grzechu pierworodnego) przede wszystkim jako jedno z najważniejszych pojęć nauk społecznych. Pierwotnie alienacja w terminologii prawniczej miała oznaczać „przeniesienie” własności czy majątku z jednej osoby na drugą. Starożytni, począwszy od Platona, alienację mieli tłumaczyć jako zjawisko „wyobcowania” rzeczywistego stanu człowieka od jego istoty. Takie tłumaczenie mieli przyjąć także myśliciele chrześcijańscy. Istota człowieka miała istnieć nie tylko w jego empirycznym byciu, ale także poza nim, a jej realizacja miała być procesem nieskończonym, wykraczającym poza własną naturalność (Jaskólski 1997: 54). Adam Schaff – autor książki szczegółowo omawiającej zjawisko alienacji – początki zjawiska datuje na okres starożytny i średniowiecze. Przeprowadza typologizację trzech, według niego, najmocniej zarysowanych ścieżek rozumienia tego pojęcia. Pierwsza teoria – teologiczna, nie używa jeszcze pojęcia *alienatio* ale *kenosis*. Św. Augustyn, cytując *List św. Pawła do Filipian* używa tego pojęcia dla określenia procesu wyzbycia się przez Ducha Bożego cech boskich, aby dokonać wcielenia w postać ludzką. Kolejna doktryna, na gruncie której użyty zostaje już termin *alienatio*, mówi o wyobcowaniu nie Boga, ale człowieka, choć co ważne, ma ono pozytywne znaczenie. Wyobcowanie odbywa się tutaj za pomocą ekstazy, w której człowiek wyzbywa się ciała i ograniczeń przez nie stwarzanych, by w uniesieniu móc połączyć się z Bogiem. W takim znaczeniu greckie słowo *allosis* występuje w *Państwie* Platona oraz w doktrynie kontemplacji św. Augustyna. *Alienatio mentis a sensibus corporis* oznacza tu, iż „w akcie ekstazy duch wznosi się od świata zmysłowego ku Bogu”. Trzecią drogą rozumienia alienacji jest relacja między człowiekiem a Bogiem i oznacza wyobcowanie człowieka grzesznego od Boga (Rottenstreich 1963, 551-552).

Z pewnością bliższa teorii Marksa i posiadająca bezpośredni na nią wpływ¹, była nauka Jeana-Jacquesa Rousseau (Shaff 1999: 15). Według Rousseau, stosunek człowieka do przyrody w świecie cywilizacji, instytucji i miast cechuje alienacja, a jej skutkiem jest upadek gatunku ludzkiego. Tak tę relację opisuje w studium na temat początków teorii alienacji Bogusław Drożdż:

Problematykę alienacji widać w poglądach Rousseau zwłaszcza w jego opozycyjności, a więc obcości człowieka wobec tego, co tworzy. Cokolwiek człowiek czyni, już jest jakąś zdradą samego człowieka, jego dobrego czystego stanu natury. Jest atakiem na jego naturalną wolność i równość. Tkwiąc w społeczeństwie, kulturze cywilizacji, człowiek się deformuje, doznaje alienacji. Dlatego jest nieszczęśliwy i znajduje się jednocześnie daleko od dobra. A to czyni go tym samym dalekim od moralności. Ponadto trzeba zawierzyć sercu, bo rozum na pewno jest narzędziem używanym do tego, aby człowieka zniewolić. Mimo, że siła rozumu jest wielka, to jednak zbyt łatwo rządzą nim namiętności, które człowieczeństwo w nadmiarze generuje. Refleksja daje wszelkie powody ku temu, aby człowieka wprowadzić w stan niewoli i nieszczęścia (Drożdż 2005, 35).

Człowiek ulega alienacji, kiedy sprzeciwia się naturze, która według Rousseau jest jedynym źródłem dobra. A odejście od dobra oznacza utratę moralności.

Bezsporną i, wydaje się, największą rolę jeśli chodzi o wpływ na marksistowską teorię alienacji, miała filozofia Hegla. Hegel to twórca idealistycznej filozofii niemieckiej – systemu zwanego idealizmem obiektywnym (Dębowski i Gawor 1999: 201-202), której prekursorem był Kant, a następcami, obok Hegla, J.G. Fichte (1762-1814), D.F. Schleiermacher (1768-1834), F.W.J. Schelling (1775-1854). Zresztą zarówno Fichte jak i Schelling i Schiller poruszali problem alienacji, choć nie używali tego terminu (Drożdż 2005: 35). W heglowskiej teorii alienacji odnajdujemy wszystkie wymienione dotychczas typy alienacji czyli: alienację jako wyobcowanie się Ducha, alienację jako wyobcowanie człowieka od jego istoty oraz utratę (oddanie) czegoś w sensie prawnym. Kluczowe jest jednak to, że alienacja w teorii Hegla ma charakter całkowicie obiektywny. Oznacza to, że rzeczywistość sama w sobie staje się obca wobec człowieka. Nie rozważamy tego, jak człowiek doświadcza i kształtuje swój stosunek do rzeczywistości, ale ją samą (Shaff 1999: 18). Hegel używa pojęcia „eksterioryzacja” (*entausserung*) w stosunku do świadomości (ducha). Duch ten eksterioryzuje się (wyodrębnia), czyli staje się czymś zewnętrznym wobec samego siebie po to, aby zasymilować sobie świat, przyswoić jego prawdy i znieść jego przedmiotowy charakter. Duch aktualizuje wszystko to, co do tej pory było tylko w jego możliwości – prawo, państwo, religię, naukę, filozofię, sztukę. Poznaje siebie i w efekcie rozpoznaje się w byciu, który do tej pory występował jako obcy. Następuje pojednanie świadomości z bytem. Hegel pisał:

Bezpośrednie istnienie ducha, świadomości, zawiera w sobie dwa momenty: moment wiedzy oraz moment negatywnej w stosunku do wiedzy przedmiotowości. [...] Nauka o tej drodze [ducha] jest nauką o doświadczeniach świadomości. [...] Duch staje się przedmiotem, ponieważ jest właśnie tym ruchem: ruchem stawiania

1 Zjawisko alienacji jednostki (bez użycia słowa „alienacja”) możemy znaleźć również w siedemnastowiecznych teoriach Szkoły Prawa Naturalnego i Umowy Społecznej, tam rozumianej jako akt przeniesienia władzy suwerennej nad swoją osobą na kogoś innego. Problem ten podjął m.in. Thomas Hobbes, który twierdził, że człowiek rezygnuje z wolności na rzecz zapewniającej bezpieczeństwo władzy, gdyż sam nie panując nad swoimi namiętnościami i egoizmem pogłębia się w anarchii, dąży ku upadkowi i śmierci (Althusser 2016).

się dla siebie czymś innym, tzn. przedmiotem swojej jaźni [...] (Hegel 1965: 48).

Podsumowując, Leszek Kołakowski tak określał stosunek Marksa do założeń teorii Hegla: „Wielkość heglowskiej dialektyki negatywności polega – zdaniem Marksa – na tym, że proces ludzkiego samostworzenia ujmując ją jako kolejne fazy alienacji i jej znoszenia.” (Kołakowski 2009, s. 129). W koncepcji Marksa człowiek nie jest tylko przedmiotem swojej twórczości, istotą przyrodniczą, ale jest także bytem samym dla siebie, tworzy siebie i przyrodę wedle swoich potrzeb. Oczywiście zależności i rozłączności w filozofii Hegla i Marksa jest dużo więcej. Na razie zatrzymamy się w tym miejscu, gdyż problem alienacji Marksa będzie omówiony w dalszej części pracy. Zainteresowanych założeniami filozofii Hegla odsyłam do bogatej literatury na ten temat².

Ludwig Andreas Feuerbach (1804-1872), którego założenia Marks skomentował w sławnych *Tezach o Feuerbachu* (1886), ale także w *Ideologii niemieckiej* (1886) czy *Ludwig Feuerbach i zmierzch klasycznej filozofii niemieckiej* (1886), problem alienacji ujmował ściśle w kontekście religii. Feuerbach twierdził, że człowiek tworząc ideę Boga przenosi na niego swoje przymioty gatunkowe, alienuje je, czyli w pewien sposób zubaża sam siebie w imię Boga. Zachodzi proces antropologicznej redukcji uznający istnienie świadomości Boga jako samoświadomość człowieka. „W tym zakresie istota Boga jest niczym innym niż istotą ludzką, jednakże wydobyta z tego, co indywidualne, i podniesiona do rangi bytu abstrakcyjnego, przeciwstawnego (Chmieliński, Sydor, Kulesza: 2011, 115). Jednocześnie człowiek świadomy swoich słabości oczekuje doskonałości od Boga, zespolenia z nim i spełnienia w przyszłości, w której pozbawiony ciała i odłączony od zmysłów odnajduje własną doskonałość. To jednakże powoduje poczucie **niewystarczalności** w życiu doczesnym i odseparowanie od siebie samego (Piechowiak 2008). „Każdy bóg – zaznacza Feuerbach – jest tworem wyobraźni, jest obrazem i to obrazem człowieka, tylko że obraz ten człowiek umieszcza na zewnątrz siebie i przedstawia sobie jako istotę samodzielną” (Feuerbach 1955: 211). Taki stan alienacji, według Feuerbacha, może być zniesiony wówczas, gdy człowiek odnajdzie w sobie cechy które przypisuje Bogu – wszechumiejętność, nieśmiertelność i doskonałość (Feuerbach 1988: 35 i n.). Stosunek Feuerbacha do Hegla tak nakreśla tłumacz francuskiego wydania *Rękopisów ekonomicznych – filozoficznych*, Emilie Bottigelli:

Feuerbach wziął proces alienacji od Hegla, ale odwracając go. Człowiek obiektywizuje swą własną naturę w przedmiotach, które są zewnętrzne w stosunku do niego. Ale przejawiając się w taki sposób nie tylko tworzy przedmioty; te stają się niezależne, obce, sprzeciwiają się mu, panują nad nim. Człowiek uzewnętrznił swe bogactwo w Bogu, zubożając się o tyle, o ile wzbogacił Boga (Bottigelli 1962: 20).

Marks zgadzał się z feuerbachowskim ujęciem religii jako najlepszym urzeczywistnieniem istoty człowieka i choć źródłem alienacji nie szukał w czystej świadomości, to uważał, że ta jest dopiero wtórnym produktem pracy. Natomiast teza o alienacji

2 Rozważania na temat teorii alienacji u Hegla i Marksa pojawiają się w obszernych opracowaniach m.in.: Schachta (1970), Szackiego (1983), Schaffa (1999), Drożdża (2005) i Kołakowskiego (2009).

wytworów ludzkich jest bezsprzecznie inspiracją do marksistowskiej teorii alienacji.

3. ALIENACJA W TWÓRCZOŚCI KAROLA MARKSA

Lata 1844-1845 były okresem pracy młodego Karola Marksa (1818-1883) nad pracą, która według wielu uczonych położyła podstawy pod cały filozoficzny system jego nauki i którego końcowy wyraz i rozwinięcie stanowił *Kapitał*. Wydane dopiero w 1932 roku *Rękopisy filozoficzno – ekonomiczne* były próbą filozoficznego scharakteryzowania stosunku człowiek – natura w kontekście socjalizmu, programem reformy politycznej i krytyką kapitalizmu jako systemu wiodącego do „zatracenia człowieka” (Kołakowski 2009: 128). Problem alienacji, dla której Marks używa wymiennie dwóch terminów *alienacja – Entausserung* oraz *wyobcowanie – Entfremdung*, jest rozważany na podstawie stosunków kapitalistycznych i oznacza odseparowanie, izolację, utratę kontroli robotników nad najistotniejszymi elementami ich życia (Wilde 2003: 542).

Dwie najważniejsze według Marksa formy alienacji to alienacja pracy i jej wytworów. Alienacja pracy rozumiana jest jako proces odseparowania aktu pracy od jej wykonawcy. Robotnik traci poczucie jedności z czynnością, którą wykonuje, zostaje ona uprzedmiotowiona, jest traktowana jako towar, który robotnik jest zmuszony sprzedać według praw rządzących rynkiem kapitalistycznym. Alienacja od wytworu pracy oznacza, że szeroko rozumiany twór pracy człowieka (nie tylko produkty materialne, ale także instytucje, produkty działalności naukowej, duchowej i społecznej), staje się zewnętrznym wobec niego, wymyka się spod jego kontroli, a nawet zwraca przeciwko niemu. Proces ten przypomina opisany przez Feuerbacha stan tworzenia Bogów przez ludzi (Kołakowski 2009: 134). Człowiek przyswajając i przekształcając naturę, początkowo na swój użytek, w konsekwencji pozbawia siebie środków do życia. Praca staje się towarem i sam robotnik staje się towarem, sprzedawanym wedle cen rynkowych. Praca jest przymusem, aktem niszczącym samego robotnika, nie wyrażeniem siebie, aktem twórczym, lecz procesem niszczącym. Nie zaspokaja samej potrzeby pracy, ale ma służyć utrzymaniu się przy życiu. W konsekwencji robotnik może odnaleźć wolność tylko w czynnościach takich jak: jedzenie, picie, płodzenie dzieci, które to oderwane od innych aspektów życia, są potrzebami zwierzęcymi (Kołakowski 2009: 134).

Tak proces ten opisuje Marks w *Rękopisach*:

Po pierwsze na tym, że praca jest dla robotnika *czymś zewnętrznym*, tzn. nie należy do jego istoty, że wobec tego robotnik nie potwierdza się w swojej pracy, lecz zaprzecza, nie czuje się zadowolony, lecz nieszczęśliwy, nie rozwija swobodnie energii fizycznej i duchowej, lecz umartwia swe ciało i rujnuje się duchowo. Robotnik czuje się zatem sobą dopiero poza pracą, a w procesie pracy nie czuje się sobą. Czuje się swobodnie, gdy nie pracuje, a gdy pracuje, czuje się skrupawany. Toteż praca jego nie jest dobrowolną, lecz narzuconą, jest *pracą przymusową*. Nie jest ona zaspokojeniem potrzeby pracy, lecz tylko *środkiem* do zaspokojenia potrzeb poza nią. Jej obcość uwidacznia się wyraźnie w tym, że gdy tylko nie ma przymusu fizycznego czy jakiegoś innego, człowiek ucieka od niej jak od zarazy. Praca zewnętrzna, praca, w której człowiek się alienuje, to składanie w ofierze siebie samego, umartwianie się. Wreszcie zewnętrzny w stosunku do robotnika charakter pracy uwidacznia się w tym, że nie jest ona jego własnością, lecz wła-

snością kogoś innego, że do niego nie należy, że nie należy on w procesie pracy do samego siebie, lecz do kogoś innego. Podobnie jak w religii własna aktywność fantazji ludzkiej, ludzkiego mózgu i ludzkiego serca wywiera wpływ na jednostkę niezależnie od niej, tzn. jako siła obca, boska czy diabelska, tak i działalność robotnika nie jest jego własną działalnością. Należy do kogoś innego, jest utratą samego siebie (Marks 1979, 98 n.).

Rozważania tych dwóch aspektów alienacji – jako wyobcowania zarówno od pracy jak i jej produktów – prowadzą Marksa do wyodrębnienia kolejnych sfer alienacji, które określał jako autoalienacja bądź samowyobcowanie. Wniosek, że praca prowadzi do zezwierzecenia człowieka, oznacza iż alienacja pracy jest także odczłowieczeniem – zredukowaniem człowieczeństwa do czynności biologicznych. W stanie tym egzystencja ogranicza się do walki o własne przetrwanie, robotnik staje się narzędziem do spełniania podstawowych potrzeb swojego ciała, traktowanego w sposób czysto przedmiotowy. Tym samym niemożliwa staje się koegzystencja z innymi ludźmi w społeczeństwie, to oznacza bowiem jedynie walkę. Człowiek będąc obcym wobec swojej pracy i jej wytworu, wyobcowuje się jednocześnie od życia gatunkowego, od innych ludzi i społeczeństwa (Kołakowski 2009: 135).

Świadoma działalność życiowa odróżnia człowieka bezpośrednio od działalności życiowej zwierząt. Właśnie tylko dzięki temu jest on istotą gatunkową. Czyli że jest istotą świadomą, tzn. jego własne życie jest dla niego przedmiotem właśnie dlatego, że jest on istotą gatunkową. Tylko dlatego jego działalność jest działalnością wolną. Praca wyobcowana odwraca ten stosunek w taki sposób, iż człowiek, właśnie dlatego, że jest istotą świadomą, czyni ze swej działalności życiowej, ze swej istoty, jedynie środek swej egzystencji (Kołakowski 2009: 100-101).

Tym samym dochodzimy do czwartego rodzaju alienacji wyróżnionej przez Marksa – alienacji człowieka od samego siebie, od swojego „ja”. Ostatnia faza alienacji, wynikająca z pozostałych, jest procesem oddzielenia człowieka od człowieka. „Gdy człowiek przeciwstawia się samemu sobie, to przeciwstawia mu się inny człowiek. [...] Twierdzenie, że człowiekowi stała się obca jego istota gatunkowa, znaczy, że jeden człowiek stał się obcy drugiemu, a każdy – istocie człowieczeństwa.” (Marks 1979: 106). Zatem to, co Marks nazywa niewolą społeczną ma swoje źródło w relacji pomiędzy robotnikiem a produkcją. Wytwory pracy i powstający z nich kapitał przejmują nad człowiekiem władzę, ponieważ stają się niezbędne do jego egzystencji, zaczynają nad nim panować. Im większa siła robocza tym większa władza produktu: „Urzeczywistnienie pracy występuje jako odrzeczywistnienie robotnika, uprzemysłowienie występuje jako utrata przedmiotu i dostanie się w jego niewolę, przyswojenie – jako wyobcowanie, jako alienacja” (Marks 1979: 547).

W relacje te są włączone wszystkie inne ogniwa społeczeństwa, które uczestniczą w obrocie pieniędzmi uzyskiwanymi ze sprzedaży pracy. Wydawałoby się zatem, że niedaleko alienacji Marksa od rozumienia heglowskiego. Jednak zasadnicza różnica tkwi w przedmiocie alienacji. U Hegla to „Duch”, u Marksa żywy człowiek – robotnik uwikłany w codzienność i jej materialne zależności (Lotar 2015: 153-170). Aby alienacja została przezwyciężona i zapanowała wolność, twierdzi Marks, musi nastąpić emancypacja całego społeczeństwa, która nie polega bynajmniej tyl-

ko na zniesieniu własności prywatnej i podziału pracy, ale „na ponownym przyswojeniu sobie przez człowieka jego własnej istoty gatunkowej, powrotem do siebie jako istoty społecznej (Juchniewicz 2014: 112). Likwidacja alienacji pracy na drodze rewolucji ma doprowadzić do powstania społeczeństwa „człowieka prawdziwego”. Podsumujmy zatem: Marks wyodrębnia cztery rodzaje alienacji, które są ze sobą powiązane i z siebie wynikają. Pierwsze dwa rodzaje wyobcowania Marks nazywa alienacją, dwa kolejne natomiast autoalienacją. Wspomniany już autor pozycji na temat zjawiska alienacji, Adam Schaff, proponuje podział na alienację obiektywną i subiektywną. Pierwsza odnosi się do alienacji pracy i jej produktu, druga do alienacji gatunkowej i alienacji człowieka od własnego „ja”. Zasadnicza różnica pomiędzy dwoma pojęciami dotyczy punktu odniesienia. W obu przypadkach mamy do czynienia z „wyobcowaniem”, przy czym obiektywność oznacza, że to przedmiot czy zjawisko zewnętrzne (praca) stają się obce wobec człowieka, subiektywność w drugim przypadku to proces, w którym to człowiek się wyobcowuje, tak wobec społeczeństwa, jak i samego siebie (Shaff 1999: 51-57).

Należy jednak zwrócić uwagę, na co wskazuje także Marks, że źródłem wszystkich wymienionych alienacji jest przede wszystkim relacja między człowiekiem a produktem jego pracy. Człowiek żyje w rzeczywistości, w której jego myśl zostaje uprzedmiotowiona (lub „zobiektywizowana”) w postaci wytworów pracy ludzkiej, które należy rozumieć jako wszelki wynik działalności, poczynając od przedmiotów użytkowych, po naukę, ideologię, politykę, państwo, wszelkiego rodzaju instytucje i prawo (Maryniarczyk 2003: 189). W relacji tej, zarówno człowiek jak i produkt są pojęciami w sensie filozoficznym. Marks nie rozpatruje relacji człowiek – produkt w sensie indywidualnym, ale poszukuje pewnej koncepcji człowieka jako istoty żyjącej w obiektywnym świecie. Jest to zjawisko ponadhistoryczne, konieczny element życia. Aby nastąpiła alienacja konieczne są dodatkowe warunki, które sprawiają, że produkt pracy staje się obcy, wrogi i dominujący w stosunku do twórcy. Problem ten należy już rozpatrywać w kontekście historycznym i jako zjawisko społecznie uwarunkowane.

4. ALIENACJA W TEORII ERICHA FROMMA.

Problem alienacji w innych kontekstach poruszany był także w teoriach postmarksiowskich. Na użytek tej pracy warto przybliżyć jeszcze jeden pogląd, którego wprawdzie podstawą była twórczość Marksa, ale której zasadniczym elementem jest myślenie, zarówno o człowieku jak i rzeczywistości, w sensie indywidualistycznym i krytyka kultury masowej.

Erich Fromm (1900–1980) był jednym z głównych przedstawicieli szkoły frankfurckiej. Tak zwaną szkołę frankfurcką stanowiła grupa filozofów skupionych wokół Institut für Sozialforschung na Uniwersytecie we Frankfurcie nad Menem, w latach 1923-1933. Jej reprezentację stanowili, aby wymienić tylko najważniejszych: Erich Fromm (1900-1980), Theodor Adorno (1903–1969) i Max Horkheimer (1895-1973).

Podstawą ich myśli była stworzona przez Horkheimera tzw. *krytyczna teoria*, nazywana tak dla odróżnienia jej od teorii tradycyjnej, kartezyjskiej, mówiącej o du-

alizmie przedmiotu i podmiotu w kierunku ich połączenia (Burdzik i Hylewski 2014: 116). Była to „teoria, skierowana przeciw wszelkiemu autorytaryzmowi, przeciw uniformizacji społeczeństwa, tak w kapitalizmie, jak i w komunizmie, przeciw technokratycznemu stylowi życia i kulturze masowej, przede wszystkim zaś przeciw dziedzictwu pozytywizmu – instrumentalnemu rozumowi, które miało zastąpić, zespolone z życiem myślenie indywidualistyczne.” (Aduszkiewicz 2004: 182). Szczegółowo teorię krytyczną omawia badaczka filozofii Maxa Horkheimera Halina Walentowicz w pracy *Program teorii krytycznej Maxa Horkheimera*. Twierdzi ona, że „celem teorii krytycznej jest emancypacja człowieka ze zniewalających go stosunków – rozumna organizacja ludzkiego życia. Teoria krytyczna określa siebie jako »intelektualną stronę historycznego procesu emancypacji.«” (Walentowicz 2001: 9).

Sam Fromm urodził się 23 marca 1900 roku we Frankfurcie nad Menem, a zmarł 18 marca 1980 roku w Muralto, w Szwajcarii. Z pewnością o Frommie można powiedzieć, że był zarówno socjologiem, jak i psychologiem, psychoanalitykiem, filozofem i twórcą psychologii humanistycznej. O swoich pierwszych doświadczeniach religijnych i zainteresowaniu filozofią pisał:

Gdy miałem trzynaście, czternaście lat, wizja uniwersalnego pokoju i harmonii pomiędzy narodami poruszyła mnie głęboko. Byłem wychowany w religijnej żydowskiej rodzinie i pisma Starego Testamentu oddziaływały na moją wyobraźnię i kształtowały ją bardziej niż cokolwiek - choć nie wszystkie w tym samym stopniu; byłem znudzony, a nawet zdegustowany historią podboju Kanaanu przez Hebrajczyków, nie trafiała do mnie historia Mordechaja czy Estery i nie potrafiłem jeszcze wtedy docenić Pieśni nad Pieśniami. Ale historia nieposłuszeństwa Adama i Ewy, błaganie Boga przez Abrahama o uratowanie mieszkańców Sodomy i Gomory [...] głęboko mnie poruszyły. Ale najbardziej proroctwa Izajasza, Amosa i Joela. Nie tyle z powodu zawartych w nich ostrzeżeń i przepowiedni nieszcześć, ile z powodu zapowiedzi Dni Ostatecznych, kiedy to narody przekują swoje miecze na lemiesz, a dzidy na sierpy; naród nie podniesie miecza przeciwko narodowi i wszelkie wojny ustaną, kiedy wszystkie narody będą w przyjaźni i kiedy ziemia wypełni się łaską Pana, tak jak woda wypełnia morze (Fromm 1992, 3).

Duży wpływ na intelektualny rozwój Fromma wywarł kontakt z frankfurckim rabinem N.A. Noblem, wokół którego skupiona była grupa młodych miłośników Talmudu i Biblii (Krąpiec 2002: 644-646). Studia Fromm rozpoczął na Wydziale Filozofii Uniwersytetu Frankfurckiego, następnie pracował naukowo w Monachium i Heidelbergu, gdzie otrzymał tytuł doktora nauk filozoficznych. W Berlinie swoje zainteresowania skierował w stronę psychoanalizy. Pod koniec lat dwudziestych XX stulecia wykładał w Instytucie Badań Społecznych, a także na uniwersytecie we Frankfurcie, w tym okresie był związany właśnie z tzw. szkołą frankfurcką działająca przy uniwersytecie. W 1932 rok wyjechał do Stanów Zjednoczonych na zaproszenie Chicagowskiego Instytutu Psychoanalitycznego. Ze względu na ówczesną sytuację w Niemczech i dojście Hitlera do władzy postanowił tam pozostać. Jego badania w tym okresie dotyczyły przede wszystkim psychoanalizy. Pierwsza, a zarazem najgłośniejsza praca Fromma *Ucieczka od wolności*, wydana została w 1941 roku. Kolejne dzieła to m.in.: *Niech się stanie człowiek* (1947); *Psychoanaliza a religia* (1950), *Zdrowe społeczeństwo* (1955), *O sztuce miłości* (1956), ogromną popularność zyskały *Rewolucja nadziei* (1968) oraz *Mieć czy być* (1976).

Pole zainteresowania Fromma stanowiła relacja między jednostką a społeczeństwem. Problem alienacji pojawił się w jego twórczości podczas pobytu w USA w okresie II wojny, gdzie mimo zmiany środowiska pozostał w nurcie myśli europejskiej, co w jego wydaniu oznaczało badanie psychoanalizy i marksizmu oraz ich wspólnych powiązań i różnic. Można śmiało dodać, że Fromm stał się tym, który upowszechnił teorie alienacji na gruncie amerykańskim, jednocześnie wpływając bardzo silnie na rozwój co niektórych koncepcji socjologicznych i psychologicznych. Okres w którym Fromm wydał w Stanach *Zdrowe społeczeństwo* (1955) zbiegł się z czasem o którym mówiono, że wybuchła moda na teorie alienacji (Shaff 1999: 159-160).

W przypadku Fromma trudno jednakże mówić o jednolitej koncepcji alienacji, tak jak możemy powiedzieć o teorii Marksa. Pisma Fromma są inspirowane w równym stopniu teorią psychoanalizy, jak i marksizmu, o czym sam zresztą pisze. „Rozważał wpływ kapitalizmu nie tylko na kulturę i system społeczny, ale także, a może przede wszystkim na osobowość, postawę oraz jakość życia człowieka” (Iwasiński 2015: 213).

Problem alienacji podejmuje Fromm w dziełach: *Ucieczka od wolności* (1941), *Niech stanie się człowiek* (1947) i *Zdrowe społeczeństwo* (1955) oraz w pracach z lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych poprzedniego wieku, jak *Rewolucja nadziei* (1968) oraz *Mieć czy być* (1976). Należy zaznaczyć, że w języku Fromma w zasadzie alienacja oznacza to, co my nazwalibyśmy autoalienacją (choć pojawiają się także fragmenty gdzie mówi o alienacji w sensie obiektywnym, jest ich jednak niewiele) (Shaff 2009: 159-160). Ze względu na ograniczony zakres tej pracy i szeroki zakres pojęcia w twórczości Fromma, skupię się na jednej jego pozycji, która chyba w największym stopniu porusza problem alienacji – *Ucieczce od wolności* (1941).

Na powstanie dzieła z pewnością miała wpływ sytuacja, w jakiej znalazł się Fromm. Konieczność emigracji i hitleryzm, któremu podporządkowały się tysiące Niemców stały się bodźcem do postawienia pytania: Co stało się, że człowiek podporządkowuje się systemowi totalitarnemu, władzy autorytarnej jednocześnie wyrzekając się swojej wolności? Postawa konformistyczna zwycięża z możliwością decydowania o sobie i swoim losie. Fromm, jako jeden z niewielu w tym okresie, usiłuje wytłumaczyć ten mechanizm za pomocą analizy psychiki człowieka, nie zaś tylko warunków politycznych, ekonomicznych czy społecznych. Fromm uważa bowiem, że wszystkie one mogą mieć miejsce jedynie w następstwie działania jednostek, których zachowanie zależy od charakteru, cech osobowości, psychiki i jej dostosowania do rzeczywistości. Fromm przeprowadza analizę jednostki w kontekście jej wolności osobistej na przestrzeni wieków, do czasów mu współczesnych. Twierdzi, iż człowiek doskonale nauczył się panować nad przyrodą, ale nie potrafi zapanować nad rozwojem społecznym. „Racjonalności technicznej strony produkcji towarzyszy irracjonalność systemu produkcji, jeśli idzie o jego społeczny aspekt; kryzysy ekonomiczne, bezrobocie, wojny są tego świadectwem.” (Shaff 2009: 161). Według Ericha Fromma to ludzie, jako indywidualności obdarzone zdrowiem psychicznym, którego cechami są wolność, rozum i świadomość

mość, decydują o kształcie społeczeństwa. Człowiek je tworzy, ale mechanizmy nim kierujące mogą także wpływać na człowieka zagrażając jego wolności. Fromm w *Ucieczce od wolności* pisze: „Człowiek sam zbudował swój świat, zbudował fabryki i domy, produkuje samochody i ubrania, uprawia pola i sady. Został jednak odsunięty od wytworów własnych rąk, przestał być panem świata, który zbudował; wręcz odwrotnie, ów stworzony przez niego świat, stał się jego panem, przed którym człowiek chyli czoła, który usiłuje ułagodzić albo manewrować nim możliwie najskuteczniej. Dzieło rąk własnych stało się jego Bogiem[...] Człowiek nie przestaje żywić złudzeń, że jest osiłą świata, a jednak ma intensywne poczucie własnej znikomości i bezsiły, jakiego niegdyś jego przodkowie doświadczali w stosunku do Boga.” (Fromm 1970: 123-124). Kluczowe w życiu staje się zatem „mieć”, które zaczyna mieszać się i rozmywać z „być”. Jeśli nie masz nic znaczy jesteś niczym – „Rzecz posiada mnie, gdyż moje poczucie tożsamości, mój normalny stan psychiczny wspiera się na moim posiadaniu rzeczy” (Fromm 1995: 134-135). W następstwie tego pojawia się odczucie niemożności działania i wpływania na pewne elementy rzeczywistości (kryzysy ekonomiczne, wojny) i następuje izolacja, *ucieczka od wolności*. Człowiek zostaje rozdarty pomiędzy chęć działania a bezsilnością, zarówno inne jednostki, jak i siebie zaczyna traktować jak rzeczy.

Następuje zjawisko, które Marks rozpatrywał jako, już wspomnianą, autoalienację. Jednak w koncepcji Fromma i szkoły frankfurckiej zarówno rzeczywistość kapitalistyczna jak i socjalistyczna są jej źródłem, zaś główny nacisk jest położony na sferę psychiczną człowieka, jego subiektywny stosunek do sytuacji, w której się znalazł.

Tak Fromm postrzega stosunek współczesnego człowieka do samego siebie:

Nie tylko ekonomiczne, ale i osobiste stosunki między ludźmi mają ten charakter alienacji; stosunki między istotami ludzkimi przybierają charakter stosunków między rzeczami. Ale najważniejszym być może i najbardziej odstrasającym przykładem tego ducha instrumentalizmu i wyobcowania jest stosunek jednostki do własnego <<ja>>. Człowiek sprzedaje nie tylko towary; sprzedaje siebie samego i sam czuje się towarem. Pracownik fizyczny sprzedaje swoją fizyczną energię; biznesmen, lekarz lub urzędnik sprzedają swoją <<osobowość>>, jeśli chcą sprzedawać swe wytwory albo usługi (Fromm 1970: 125).

W powyższym opisie możemy odnaleźć elementy alienacji zarówno obiektywnej jak i subiektywnej. Człowiek sam siebie traktuje jako towar, a następstwem tego jest utrata siebie czyli autoalienacja.

Alienacja w ujęciu Fromma jest zatem zjawiskiem płynnym, może wynikać z wyobcowania człowieka od produktu ale produktem może być także on sam, cały proces zachodzi zatem w jednostce, niekoniecznie w powiązaniu z czynnikami zewnętrznymi, choć w efekcie poprzez swą niemoc, niemożność kierowania swoim działaniem, brakiem możliwości w dokonywaniu wyborów – brakiem wolności – staje się on narzędziem w rękach sił zewnętrznych na gruncie kapitalizmu – zagubiony i bezwolny. Jak pisze Fromm „stał się wprawdzie jednostką, ale jednostka oszołomiona i niepewna” (Fromm 1970: 126). Fromm nie znajduje drogi wyjścia z tej sytuacji, ubolewa że nawet psychoanaliza jest narzędziem, którego zadaniem

jest przede wszystkim osadzenie człowieka w rzeczywistości, a nie praca nad jego prawdziwym problemem jakim jest autoalienacja.

4. PODSUMOWANIE

Przedstawione powyżej definicje i koncepcje wyjaśniające zjawisko alienacji są pewnego rodzaju próbą analizy i kategoryzacji. Elementy, które wybieramy i wkładamy w kategorie, są konstruktami sztucznymi, stworzonymi na użytek naukowy. Należy pamiętać, że stanowią one część całości, wpływają na siebie, co nie oznacza jednak, że ich wzajemny stosunek zawsze ma charakter przyczynowo-skutkowy. Uogólniając czy też kategoryzując, musimy pamiętać, że jest to zawsze pewna reprezentacja zjawiska bądź zjawisk, które mają zakorzenienie w danej rzeczywistości historycznej. Nawet jeśli założymy, że rzeczywistość, którą badamy jest komplementarna, nigdy nie będziemy w stanie zbadać wszystkich jej powiązań i aspektów. Dlatego dla pełnego zrozumienia zjawiska konieczne byłoby wyznaczenia fragmentów badanej rzeczywistości historycznej.

W ujęciu teoretycznym, alienacja, jak zostało to opisane powyżej, może być rozpatrywana zarówno od strony produktów ludzkiej działalności (alienacja obiektywna), jak i od strony człowieka i jego poczucia wyobcowania z rzeczywistości (alienacja subiektywna). Nie oznacza to jednak, że są to kategorie rozłączne. W myśli dwóch najbardziej charakterystycznych teoriach - Marksa i szkoły frankfurckiej, kategorie te są ze sobą ściśle powiązane. Alienacja jest wynikiem utraty łączności z własną pracą i jej produktem. Produkt ten stanowią wszelkie wytwory ludzkiej działalności – przedmioty, instytucje, miasta, ideologie, ale także obyczajowość i normy jako twór kultury. Jednym słowem wszystko, co pozostaje zewnętrzne do człowieka. Świat, który go otacza, sytuacja, która jest efektem polityki – to także produkt pracy, choćby intelektualnej. Człowiek, który nie odczuwa więzi między swoją pracą a jej efektem, jednocześnie może utracić poczucie przynależności do tego świata, do jego społeczeństwa, a także własnego „ja”.

LITERATURA

- Althusser L., Podziemny nurt materializmu, „Praktyka Teoretyczna” nr 19, 2016, s. 37-63.
- Bilicki T., Krytyka autorytetu w pedagogice radykalnego humanizmu Ericha Fromma, „Studia z Teorii Wychowania” nr 2, 2011, s. 73-79.
- Burdzik T., Hylewski M., Teoria krytyczna szkoły frankfurckiej jako krytyka kultury masowej, „Kultura - Historia – Globalizacja” nr 15, 2014, s. 115-137.
- Chmieliński M., Sydor P., Kulesza A., Religia a polityka i prawo w koncepcjach czołowych XIX-wiecznych bojowników ateizmu: Ludwiga Feuerbacha, Maxa Stirnera i Karola Marksa, „Studia Erasmiana Wratislaviensia” nr 5, 2011, s. 2-28.
- Drożdż B., Początki teorii alienacji, „Perspectiva. Legnickie Studia Teologiczno-Historyczne” nr 2, 2005, s. 27-44.
- Feuerbach L., Wykłady o istocie religii, przeł. E. Skowrona, T. Witwicki, Warszawa 1955.
- Feuerbach L., Zasady filozofii i przyszłości, w: L. Feuerbach. Wybór pism. Myśli o śmierci i nieśmiertelności, przeł. Jan Karłowski, Warszawa 1988.
- Fromm E., Mieć czy być, przeł. J. Karłowski, Poznań 2000.
- Fromm E., Ucieczka od wolności, przeł. O. Ziemińska, A. Ziemiński. Warszawa 1970.
- Fromm E., Zerwać okowy iluzji, przeł. J. Karłowski, Poznań 2002.

- Hegel G.W.F., Fenomenologia ducha. Tom I, przeł. A. Landman, Warszawa 1965.
- Iwasiński Ł., Konsumpcja jako źródło alienacji w teorii szkoły frankfurckiej, „Nowa krytyka” nr 34, 2015, s. 209-227.
- Juchniewicz N., Alienacja, fikcja, narracja – formy (o)powieści bytu społecznego, „Estetyka i Krytyka” nr 35, 2014, s. 107-126. Kołakowski L., Główne nurty marksizmu. Tom 1, Warszawa 2009.
- Mała encyklopedia filozofii, red. J. Dębowski, L. Gawor, Bydgoszcz 1999.
- Marks K., Rękopisy ekonomiczno-filozoficzne z 1844 roku, w: K. Marks. Pisma wybrane. Człowiek i socjalizm, przeł. J. Ładyga, Warszawa 1979.
- Myśliciele polityczni. Od Sokratesa do współczesności, red. D. Boucher, P. Kelly, Kraków 2008.
- Piechowiak M., Zmysłowy świat Ludwiga Feuerbacha, „Homines Hominibus” nr 1(4), 2008, s. 117-141.
- Powszechna Encyklopedia Filozofii, red. A. Maryniarczyk, Lublin 2003.
- Rasiński L., O przejrzystej ekspozycji, alienacji i pasożytniczym języku: Wittgenstein i Marks, „Principia” nr 59-60, 2014, s. 153-170.
- Rottenstreich N., On the ecstatic sources of the concept of „alienation.”, „Review of Metaphysics” nr 16, 1963, s. 550-555.
- Schacht R., Alienation, London 1970.
- Schaff A., Alienacja jako zjawisko społeczne, Warszawa 1999.
- Słownik filozofii, red. A. Aduszkiewicz, Warszawa 2004.
- Słownik historii doktryn politycznych, red. M. Jaskólski, Warszawa 1997.
- Słownik języka polskiego. Tom V, red. W. Doroszewski, Warszawa 1963.
- Szacki J., Historia myśli socjologicznej, Warszawa 1983.
- Walentowicz H., Program teorii krytycznej Maxa Horkheimera, „Nowa Krytyka” nr 12, 2001, s. 5-40.
- Wilde L., Wczesny Marks, w: Myśliciele polityczni od Sokratesa do współczesności, red. D. Boucher, P. Kelly, Kraków 2003.
- Wojtyszyn R., Szkoła prawa natury – od Hugona Grocjusza do Johna Locke’a, w: Wrocławskie Studia Erazmiańskie, Wrocław 2009.

Emilia Mihoková

College of health and social work at s. Elizabeth in Bratislava,
Slovakia

E-mail: emi.mihokova@gmail.com

Analysis of legislative background on the fight against human trafficking in the Slovak Republic

Abstract

Human trafficking crosses borders between regions, countries and continents. Taking into account this fact, it is clear that the effort to improve the fight against this unwanted phenomenon requires international cooperation between Member States. This post presents an analysis of the current legal status of the fight against trafficking in human beings in the Slovak Republic in accordance with the rules of the Council of Europe. To make the fight against trafficking in human beings, the authors of the article proposed in the Slovak Republic special legislation aimed at combating trafficking in human beings with an emphasis to deal with the coordination area, but also in the identification of victims of trafficking in human beings and the provision of aid to these victims.

Keywords: trafficking in human beings, the national coordinator, victim of human trafficking, identification of victims, victim assistance, support and protection of victims of trafficking in human beings, the national programme for the fight against trafficking in human beings, the law on the fight against trafficking in human beings.

Council of Europe Convention on action against trafficking in human beings (hereinafter referred to as “the Convention”) defines the obligation for the Contracting Parties to the Convention on the adoption of measures for the introduction or strengthening of national coordination between the various bodies responsible for preventing and combating trafficking in human beings. As a first step, to which the Slovak Republic has declared the fight against trafficking in human beings has been the resolution of the Government of the Slovak Republic No. 668 of the day 7. In September 2005, adopted the report on the activities of the Government of the Slovak Republic in 2005, aimed at preventing and combating trafficking in human beings. On the basis of the decision of the Government of the Slovak Republic was appointed national coordinator for the fight against trafficking in human beings was adopted by the first conceptual material at the national level in the form of a national action plan to combat trafficking in human

beings for the period 2006-2007. This document included among its primary tasks of creating a mechanism for the management and coordination of activities in the field of combating trafficking in human beings.

For the purpose of the fulfilment of the tasks set out at the end of 2006 was issued an internal regulation of the Ministry of Interior of the Slovak Republic on the establishment of the Expert group in the field of the fight against trafficking in human beings (hereinafter referred to as “the expert group”). This is a group of professionals, which is a consultative and coordinating body of the national coordinator, addressing the issue pro-actively, the fight against trafficking in human beings at the strategic level and composed of representatives of the relevant ministries, the Office of the Government of the Slovak Republic, the Office of representative Government of the Slovak Republic for Roma communities, the General Prosecution Office of the Slovak Republic, of the Association of towns and municipalities of Slovakia, the International Organization for Migration IOM and representatives of non-governmental organizations in Slovakia. With regard to the functioning of the expert group, the national coordinator of the roofing are its decisions binding on all of its members, and hence for the participating departments, offices, organizations and non-governmental organizations, which, however, is not explicitly expressed in the generally binding regulation.

For this reason, it is necessary to consider the drafting of the Bill, which would set a role for interested not only in the area of coordination, but also in other areas necessary to perform tasks in the fight against trafficking in human beings. On 23 July. In April 2008 the Government of the Slovak Republic approved the national programme for the fight against trafficking in human beings for the period 2008-2010 (hereinafter referred to as the “national program”). In terms of the performance of the tasks of the national programme are the Ministry of Interior of the Slovak Republic created the law of internal multidisciplinary working groups in the field of the fight against trafficking in human beings, which are focused on the provision of comprehensive care to people with prevention of trafficking victims of human trafficking and deal with problems arising from the “ad hoc” group in the field of the fight against trafficking in human beings, which are aimed at the prevention of trafficking in human beings and to provide comprehensive care for victims of human trafficking and deal with problems arising from the “ad hoc”.

In order to ensure a uniform procedure, published by the Ministry of Interior of the Slovak Republic in December 2006, the internal regulation of the security programme for the promotion and the protection of victims of trafficking in human beings (hereinafter referred to as “the programme”). It should be noted that the internal management of the Ministry of Interior of the Slovak Republic Act cannot bind other departments to carry out the tasks, therefore, recommends the adoption of a comprehensive legal norm of higher legal force, which ultimately derives from the draft assessment report of GRETA, in order to ensure an effective fight against trafficking in human beings with a multidisciplinary approach, as is apparent from the explanatory report to the Convention. It should also be taken of the extent of the phenomenon of trafficking in human beings, which requires

a response and countermeasures to comprehensive and systematic level, which implies the involvement of a wide range of public, private and third sector and their effective coordination, as defined in the current National program for the fight against trafficking in human beings for the years 2011-2014 which was approved by the Government of the Slovak Republic 16. February 2011.

Measures will be carried out in accordance with the performance of the tasks of the national programme to combat trafficking in human beings for the years 2011-2014 and in the framework of the implementation of the analysis of the situation in the area of prostitution and associated demand for sexual services in 2012 and the development of the conceptual material with suggestions for solutions; the implementation of the research focused on the lack of information concerning the forms of trafficking in human beings; increase awareness about trafficking in human beings on the demand side, as well as for potential offenders.

To ensure the prevention of trafficking in human beings demand used in the Slovak Republic the system of aid in material difficulty, which is a kind of safety net for people with low or absent TV. In Slovakia is composed of a wide range of measures, aid policy from the provision of direct financial transfers to increase income (e.g. assistance in material need, State social benefits) through a reduction in expenditure (material in the form of a subsidy for the child, the school, the provision of the services), to support active inclusion measures, direct access to employment, education and active participation in social life. The key is to ensure that income support measures (in particular families with children), promoting access to employment, education and integration into the labour market, access to public services and the development of human capital. The system of social protection (individuals, the family and its members) is ensured in particular through instruments assistance in material need. Within the meaning of the Constitution of the Slovak Republic to every person who is in need, have the right to such assistance, which is essential to ensure the basic living conditions of the above law is the constitutional guarantee — for every citizen. The goal is to aid in hardship should the nature of the preventive measures and temporary solution only for those whose potential can be activated. Families with children the State financially supports within the system of state social support and social benefits of the national recurrent lump.

The provision of benefits is governed by laws which lay down the legislative conditions for entitlement to individual benefits, their amount, method and procedure for their payment, including provisions aimed at minimizing the possible use of ineffective funds. According to the Act No 5/2004 Coll. on employment services and on amendments to certain laws, as amended by later regulations (hereinafter referred to as the “law on employment services”) is a citizen of the right to access to employment without any restrictions in accordance with the principle of equal treatment in labour relations and similar legal relations established by the anti-discrimination law. Control of illegal work and illegal employment is carried out and the penalties imposed by the Head Office of labour, social and Family Affairs (hereinafter referred to as “headquarters”) under the law on employment services

and labour inspectorates under the law No 125/2006 Coll. on labour inspection and on the amendment of the law on undeclared work and illegal employment. Control activities include, inter alia, permission to enter freely and at any time, subject to the control of illegal work and illegal employment and workplaces to the extent necessary to enter on private land and communications; to require proof of the identity of the natural person appearing at the workplace of the employer and an explanation of the reason for its presence. With a view to preventing and banning discrimination on the basis of sex, the Government of the Slovak Republic has adopted two strategic materials:

- The national strategy for the prevention and eradication of violence against women and in families
- The national strategy for gender equality

Of these strategic materials subsequently adopted action plans, which are based on the basic objectives and strategies formulated in specific tasks, including the determination of the responsibility of circuits for their implementation: The national action plan for the prevention and eradication of violence against women; The national action plan for the prevention and eradication of violence against women for years; National action plan on gender equality for the period.

The provision of education in any field is from the perspective of the subject of focus set out in law No 245/2008 Coll. on the upbringing and education (Education Act) and on the amendment of certain laws and from the perspective of the education they provide is the issue contained in Act No 317/2009 Coll. on the teaching staff and professional staff, and on amendments to certain laws. According to the Education Act, education in schools and educational establishments may be carried out solely on the basis of exchanges of socio-educational program. In the context of the Education Act, it is possible to distinguish between the State and the school teacher-training program. The State shall determine the content of the training programmes of education and training in schools under the law in order to obtain the necessary competences. These public education programs are published by the Ministry of education, science, research and the sport of the Slovak Republic (hereinafter referred to as “the Ministry”). If there was a specific national training program, where it would be possible to include the educational programmes in the field of combating trafficking in human beings, according to the Education Act, the scope of the competent central authority of the State Administration intended, within the scope of which the issue belongs in the cooperation with the Ministry. Public education programs are also the starting point for the development of school curricula, the creation and assessment of textbooks, instructional texts and a comprehensive assessment of the results achieved in the framework of the educational process. It is also the key for the content of individual items that make up the content of the lesson plans and curricula for individual schools according to § 9 of the Education Act. The school education program is the starting document, according to which education is carried out in a particular school and Director of the school after consultation in the Council of the school of education and the Council of the school. If you require a creator shall have the

right to approve of a particular school's curriculum. Maybe a tutorial on the fight against trafficking in human beings is not included in the national curriculum, and therefore cannot be included in the school curricula, which are concretization of state educational programs. Teaching-learning process in the field of combating trafficking in human beings, therefore, can be contained only within the curricula of selected specific socio-educational subjects, such as civics. For bodies which may provide different types of education is an essential Act of teaching staff and professional staff, which distinguishes between the different categories of educational and professional employees. In the framework of the teaching of the civil doctrine covering on the fight against trafficking in human beings, they play an essential role teachers, who must complete a course of study that focus so as required by law, or to continue in a continuous education, which is however voluntary and lies in the systematic acquisition of credits per unit completed the study programme. Just as it has in the educational process of the essential role of pedagogic assistant, or tutors.

An integral part of the problem of trafficking in human beings is the removal of organs. Its legal framework is in the conditions of the Slovak Republic provided for in title II of law no 576/2004 Coll. on health care, services related to the provision of health care and on amendments to certain laws, as amended by later regulations (hereinafter referred to as "the law of health care"). This law laid down all the essential attributes of a legal procedure to remove bodies (in particular the definition of entities which are authorized to undertake procurement, as well as the terms and conditions of the donation). Unauthorized subscription is included in the scope of the criminal law. In the case of the health care law provides that the removal of organs (as well as the donation, testing, processing, preservation, storage, transfer or distribution of organs, tissues or cells) may be carried out for the purposes of transplantation, as well as scientific research aims for just such a provider who has issued for these purposes, any authorization that is issued pursuant to the Act of 2004 on 578/health care providers, health care workers, trade organizations in the health sector and on amendments to certain laws, as amended by later regulations (hereinafter referred to as the "law on providers"). In accordance with the law on health care, it is forbidden to remove and transfer of organs, tissues and cells, as well as for the purpose of financial gain or other material benefit. The donation of organs, tissues or cells is voluntary and free of charge. The law clearly lays down the conditions for the care of the donation. Among the measures to facilitate the prevention of the establishment of a National Transplant Registry include the demand can be list of people waiting for a transplant, where the order of the medical aspect, and a list of potential donors exclusively. Also have a legal obligation to notify health care providers of all cases in which they have reasonable grounds for believing Also have a legal obligation to notify health care providers of all cases in which they have reasonable grounds to suspect that the damage to the health or death of a person may have the participation of the other person.

In addition to the already mentioned general binding rules are the professional guidelines issued by the Ministry of health of the Slovak Republic hereinafter provided for:

- donation, procurement of human organs from the bodies of the living and deceased donors, the donor testing and transfer of human organs to the recipient,
- transport in connection with the program of organ transplants, tissues, cells, and allocation of organs for transplant purposes,
- the choice of the recipient's body and mapping algorithm of the patients on the waiting list for transplantation

To prevent demand in relation to preventing sexual exploitation of children and adolescents, it is necessary to mention also the non-legislative measures, such as the publications concerning the syndrome CAN with an emphasis on how to prevent the sexual exploitation of children and adolescents.

The procedure for the identification of victims of trafficking in human beings in the Czech Republic, as well as their possible inclusion in the programme for the promotion and the protection of victims of trafficking in human beings is an essential part of the national frame of reference (i.e. the structure of cooperation, within which public authorities fulfil their obligation to protect the human rights of the victims of trafficking, and to coordinate these efforts in strategic partnerships with civil society). The basic aim is to ensure respect for the human rights of victims of trafficking in human beings and the provision of services. Secondary to the development of national policies and procedures can help for the victims of trafficking, such as the legalization of their stay, and then edit the for example legal establishment, their compensation and to provide protection. The provision of basic human rights and dignity of the victims shall be conditional upon their early identification, which is also a condition of their designation as victims. The measures must take into account the fact that the victims of trafficking in human beings often have problems relating to awareness of the situations in which they are located. Identify potential victim of trafficking in human beings may be any entity arising from public authorities or non-governmental organizations within the framework of the Slovak Republic, as well as from abroad, as well as the victim, and her family members through National help lines for victims of human trafficking 0800 800 818. Revealed potential victims are referred to the care of non-governmental organizations or IOM International Organization for migration in Slovakia, which initiate the procedure for the identification of potential victims of trafficking in human beings on the basis of the above initiatives through the identification of the questionnaire, the personal record of the client, which is based on the definition of trafficking in human beings. The Protocol to the Palermo international (additional protocol to prevent, Suppress and punish trafficking in persons, especially women and children, to the United Nations Convention against transnational organized crime).

In the scope of the current national programme to combat trafficking in human beings (hereinafter referred to as “NAP”) is:

- increasing the expertise of representatives of State and non-State actors working with “endangered” in relation to trafficking in human beings, groups
- ensure uniform identification of victims of trafficking by creating a single form of identification on the basis of which they will follow all the involved actors. Part of the tasks in this section also aims at improving and enhancing the ability of their own victims,
- coordination in the area of the stakeholders in the cases of trafficking in the case of a minor, and those aliens.

To facilitate the identification of victims of trafficking in persons Office of the International Organization for Migration IOM has developed a manual, which was approved by the Ministry of the Interior in Bratislava, the Slovak Republic and persons coming into contact with the victims was provide work activities has been explicitly included psychological counselling provided for victims of violence and has been processed “a methodical instruction to develop messages for psychologists and other professional staff, research and consultancy in the psychological services”.

The Act of teaching staff and professional staff provides an effective mechanism for the prevention, which consists of preventive measures in schools and educational establishments is carried out by psychologists, school psychologists, pedagogues, social educators, hospitals. The mechanism shall contribute to the early diagnosis of possible disturbances of behavior among children and students, who may be or are victims of trafficking in human beings. Professional staff to assist the process of identifying the victims of this serious crime. The identification of victims of trafficking in human beings is also possible in the framework of the curriculum, and it is therefore also important support activities of the teaching staff in the context of education.

In relation to the identification of victims of trafficking in human beings is a significant obligation to notify health care providers under the Act on providers. In addition to the provision of health care providers are required to notify the Prosecutor, investigator or police authority of reasonable grounds for believing that the damage to the health or death of another person, as well as participation might have suspected neglect, cruelty or abuse of a minor or other person, who is not eligible for legal acts or whose legal capacity has been restricted. This obligation covers only a limited part of the issues framed in trafficking in human beings. In addition to the above legal obligations is a professional guideline issued by the Ministry of health of the Slovak Republic prepared a procedure:

- health professionals in the provision of health care to a woman at risk of violence. It streamlines the procedure for acts of gender-based violence, which results in, or is directed to the fact that its result was a physical, sexual or psychological damage figures and women, including threats of such acts, coercion, or any suppression of freedom, whether in public or in private life;

- health care providers in cases of suspected sexual abuse of persons under eighteen years of age. Guidance builds on the mandatory reporting of health care providers within the meaning of section 79 (1). 2 of the Act on providers.

In order to ensure a uniform procedure for the entities involved in the identification of victims of trafficking, it is recommended to adjust the legislation to identify victims of trafficking in human beings in the field of health.

Generally binding legislation in the area of health, particularly in this area do not. Health activities are mainly focused on increasing the level of knowledge in the detection of possible victims of trafficking, as well as the ability to empathetic communication with victims, advisory services, and therapeutic options. Victims of trafficking in human beings, who are the beneficiaries of public health insurance, medical care is provided on the basis of law No 580/2004 Coll. on health insurance and on the amendment of Act No. 95/2002 Coll. on insurance and on amendments to certain laws, as amended by later regulations (hereinafter referred to as the “law about health insurance”) under the same conditions as the other policy holders. In the case of insurance claims incurred by the victims of trafficking in human beings, there is a possibility of an agreement with the health insurance company for rescheduling. At the same time, it is possible the agreement cancellation fee for late payment, interest on arrears, respectively.

Social and legal protection and social custody authority (the “authority” of social and legal protection) in the implementation of measures for the protection of victims of trafficking in human beings, in the meaning of socio legal of the Act No. 305/2005 Coll. on the protection of children and social custody and social and legal protection and on amendments to certain laws (hereinafter referred to as the “law for the protection of social and legal protection”), Act No. 36/2005 Coll. on the family and other applicable legal standards as well as in accordance with international conventions, which are Slovak Republic subscribes. Measures for the protection of children and social custody social and legal protection (hereinafter referred to as “social and legal“) shall be carried out for the child, a natural person, family, group and community an adult, in particular, through social work, methods, techniques and procedures appropriate to the knowledge of social sciences and knowledge on the status and the development of socio-pathological phenomena in the society. Authorities active in the provision of protection and social protection social and legal and social custody kids whose parents are unable or unwilling to discharge their parental rights and obligations, or whose parents are physically or psychologically or sexually abuse. Implementation of the measures for the protection of social and legal is focused on providing social counselling, social work, will be able to participate in the field programmes for assistance to victims of trafficking in human beings and, through advisory services provides, in particular, consultancy in the field of psychological treatise services and psychological assistance for the clean-up of the family. Enforcement authority performs the function of a guardian. In the performance measures for the protection of socio legal authority socio legal protection works closely with the police, the courts, the prosecution service, school, school facilities, municipalities, higher territorial

units, accredited bodies, medical devices, as well as other legal and natural persons operating in the area. From the point of view of the protection of social and legal protection we consider performance measures for minors victims of trafficking in human beings to be sufficiently modified, you need to use a sufficient amount of legislative instruments in the implementation of the measures for minors victims of trafficking in human beings.

In the field of international child abduction is the task of the States parties to the Convention on the civil aspects of international child abduction, and to protect children internationally from the harmful effects of their wrongful removal or retention and to establish procedures to ensure their prompt return to the country of their habitual residence. In the field of international adoption is for the States parties to the Convention on the protection of children and cooperation in inter-State adoption one of the main objectives the adoption of measures to ensure that, in order to act in the best interests of the child and the adoption of international respect for his fundamental rights and to prevent the abduction, sale or trafficking of children. The law on social services ensures and declares the fulfillment of the needs of victims of trafficking in the field of social services and, in particular, by ensuring the provision of specific forms of assistance and accommodation. Specifically for the dormitory room, shelter, emergency housing, which is also provided that the device is a physical person who is a victim of trafficking and the people and represents the most appropriate social services for victims of trafficking in human beings as a precaution against dangerous people by ensuring the confidentiality and anonymity of a natural person accommodation – victims of human trafficking. In the context of possible assistance to victims of trafficking in human beings, in respect of children or pupils in schools and school facilities are the essential provisions of the Education Act and the Act on teaching staff and professional staff, by means of which it is possible to help children or pupils if they are victims of trafficking in human beings. In the framework of the curriculum are the different forms of a specific way of schooling. It is possible to allow individual children education. In addition, if a student was abducted to a foreign country for the purpose of trafficking in human beings, and there are problems with its release to the home Member State, it is possible to ensure that the socio-educational process even in another State, the study results will be such a pupil. An important form of autonomous learning, which allows students to engage in a crime victim than a proper curriculum is an individualized learning plan that is an individual form of teaching-learning process and allows you to that is an individual form of teaching-learning process and enables students to engage in education and, therefore, is a form of assistance to the victim. The activity of the special educational establishments, which are diagnostic centre, re-education Centre and medical-education sanatorium is an essential form of assistance to victims. In the case of assistance to victims of trafficking in human beings can help educational staff and professional staff, its activities, and on the basis of the tasks entrusted to them in the context of education for teaching staff and professional staff laid down by law.

The internal legislation of the Ministry of Interior of the Slovak Republic, were created Programme for the promotion and the protection of victims of trafficking

in human beings (hereinafter referred to as “The Programme”). The Programme encompasses a wide range of assistance for victims of trafficking in human beings, as a Slovak, as well as foreign, whether stateless persons and entities involved in the fight against trafficking in human beings. The aim of the programme is to provide assistance to the victims, to ensure the protection of their basic human rights, freedoms and dignity, and to motivate the victim to witness statements, which make it easier for law enforcement authorities in the detection, prosecution and the perpetrators of the crime of trafficking in human beings reproof. For the effective functioning of the programme and qualified to provide services to victims according to their individual needs to conclude contracts with NGOs and the IOM in Bratislava on funding from the State budget. The recovery and reflection period under the Convention is seen in the Slovak Republic as a “recovery”, within the meaning of the internal law of the Ministry of Interior of the Slovak Republic lasts 90 days. During that period the foreign victim entitled to ensure comprehensive care, including legalization of stay on the territory of the Slovak Republic for a period of at least 90 days. Comprehensive care for victims of human trafficking – it is the citizens of the Slovak Republic, as well as foreigners granted during the period of crisis care and time to recover for a period of 90 days. After this time it is in the case of a decision on cooperation with law enforcement authorities, victims provided by the comprehensive care throughout the criminal proceedings. After the completion of the criminal proceedings, according to the needs of the care provided during the period of reintegration in the duration of 90 days. If the victim decides not to cooperate with law enforcement agencies in criminal proceedings is provided by the comprehensive care throughout the period of the criminal proceedings. After the completion of the criminal proceedings, according to the needs of the care provided during the period of reintegration in the duration of 90 days. If the victim decides not to cooperate with law enforcement agencies in criminal proceedings is provided by the comprehensive care of the victim, who is a citizen of the Slovak Republic during the period of 90 days and the reintegration of the victim of trafficking in human beings – an alien is provided during the period of preparation for the return to their country of origin.

Act No. 48/2002 Coll. on the residence of aliens and on amendments to certain laws (No 220/2010 Coll. full text of the law on aliens) deals with the permission of the tolerated residence permit, which is granted to an alien who is also, inter alia, the victim of a crime related to trafficking in human beings, where at least 18 years of age, to a maximum of 90 days. In the case of a minor alien be granted police permission to stay such an alien, if tolerated by the Department’s child found in the territory of the Slovak Republic. At the same time, the law also governs the issue of renewal of the authorization to stay for at least 180 days, tolerated and even repeatedly, if it takes the reason for which the authorization was granted and the presence of aliens in the territory of the Slovak Republic, it is necessary for the purposes of criminal proceedings. Authority or person entrusted with law enforcement by the Ministry of the Interior shall inform the alien, having been granted a tolerated residence permit on any programmes or projects whose aim is to enable its integration into the company during the duration of the stay. The

Ministry of the Interior may grant permission for permanent residence without fulfilling the conditions laid down in the law on aliens, if it is necessary for the provision of protection and assistance to witnesses under a special law (Act No. 256/1998 Coll. on the protection of witness in the wording of later regulations). Repatriation and return of victims of trafficking shall be carried out in accordance with the law on aliens (Act No. 48/2002 Coll. as amended) and the law on asylum (Act No. 480/2002 Coll., as amended). After the entry of the alien into the program it is the aid granted for the voluntary return to the country of origin, and mediation assistance service provider operating in the country of origin. Victims of human trafficking who are citizens or residents of the Slovak Republic that the usual competent authorities of another Member State identified as victims of trafficking and, subsequently, their repatriate in the Slovak Republic may apply for inclusion in the programme. Reintegration of victims into society is also subject to the provisions of the internal law of the Ministry of the Interior with respect to the specific needs of the particular victims of human trafficking. Due to the fact that the internal law of the Ministry of Interior of the Slovak Republic unable to commit to other entities involved in providing assistance to victims of trafficking in human beings, we recommend that you consider the edit area to fulfil the obligations for the provision of assistance to victims of trafficking in human beings, in the form of the legal act-the law.

Maria de Fátima Pinto Ribeiro

Portugal
E-mail: fribeirobranco@gmail.com

Ramiro Délio Borges Meneses

Portugal

Homem – realidade expectante e
projectiva em Pedro Laín Entralgo /
*Man - expecting and projective reality in Pedro Laín
Entralgo*

Abstract

Pedro Laín Entralgo, was born on 15-02-1908 in Urrea de Gaén (Teruel), descendant of province doctors (son and grandson), dedicated his life to the study of Philosophy, Science and History, becoming one of the Greatest thinkers of Spain. Considered a wise but modest man, he remained in the active until ninety-three years. Historian, humanist, physician and philosopher, must be seen and studied in the socio-political context of the time, although his work overcoming temporal barriers, leaving writings of great value to all who are interested in the study of the human person. He was a multidisciplinary scientist and an essayist and member of the Language Academies. Doctor of Medicine and a degree in Chemical Sciences. Doctor honoris causa by several Universities. His essays eventually led him from medicine to anthropology. He has authored many journalistic articles and more than forty essay books. Through the articulation between scientific knowledge and the most innovative impulses of contemporary philosophy, Laín Entralgo was able to keep the tradition of Spanish philosophy alive and prosperous and became a dedicated and vigorous teacher. Entralgo recognizes the intellectual debt he has with Xavier Zubiri, among others, but it is noteworthy that the former was able to autonomously pursue his line of thought.

Keywords: philosophy.

Pedro Laín Entralgo, nasceu em 15-02-1908 em Urrea de Gaén (Teruel), descendente de médicos de província (filho e neto), dedicou a sua vida ao estudo da Filosofia, da Ciência e da História, tornando-se um dos maiores pensadores de Espanha. Considerado um homem Sábio, mas modesto, permaneceu no activo até aos noventa e três anos. Historiador, humanista, médico e filósofo, deve ser visto e estudado no contexto sócio político da época, apesar de a sua obra ultrapassar barreiras temporais, tendo deixado escritos de grande valor para todos quanto se interessem pelo estudo da pessoa humana. Foi um cientista multidisciplinar e um ensaísta e membro das Academias da Língua. Doutor em Medicina e

licenciado em Ciências Químicas. Doutor *honoris causa* por várias Universidades. Os seus ensaios acabaram por o conduzir da medicina à antropologia. Foi autor de muitos artigos jornalísticos e mais de quarenta livros de ensaios. Através da articulação entre os conhecimentos científicos e os mais inovadores impulsos da filosofia contemporânea, Laín Entralgo conseguiu manter viva e próspera a tradição da filosofia espanhola e tornou-se num professor dedicado e vigoroso. Entralgo reconhece a dívida intelectual que tem com Xavier Zubiri, entre outros, porém é de salientar que o primeiro soube prosseguir autonomamente a sua linha de pensamento¹.

Pedro Laín Entralgo assume um pensamento humanista que apresenta o homem como uma realidade inquieta, insatisfeita e inacabada, uma realidade corpórea sempre em caminho, sempre em movimento, que crê espera e ama. Na opinião do autor a crença assegura a cada um a realidade do caminho da vida e da nossa realidade, enquanto vamos caminhando. A esperança concede-nos uma margem de confiança que nos permite acreditar que as nossas metas se realizarão mediante o esforço. Assim, na medida em que o sujeito se abre ao próximo e o transcende, pode também abrir-se ao absoluto de amor, perdão e futuro. Este acto de futuração é próprio, apenas, do ser humano. Deve ser analisada a espera humana, para ver como descobre o homem a realidade, como a realiza e como a constitui, e projecta.

O projecto é uma forma própria e primária da espera humana. E essa espera é um hábito da realidade psicofísica do homem, pois a mesma adquire carácter humano quando o homem ordena as possibilidades numa só e as converte em projecto. Todo o projecto, segundo Laín Entralgo resolve-se formulando uma quantidade de perguntas.

O estudo Antropológico de Laín Entralgo sobre a esperança é amplo em análise de elementos e diferentes aspectos. O homem não pode não esperar, porque a “espera” pertence à constituição mesma da sua existência, mas esta “espera” pode dar-se em esperança ou em “desesperança”. Por outras palavras, enquanto hábito de segunda natureza, a esperança pode adquirir-se ou perder-se.

A esperança, no processo vital de cada um, tem como sustento vivencial as suas crenças que têm um papel decisivo e fundamental na consciência da continuidade e do sentido da vida pessoal, assim como a aspiração naturalmente humana que se abre ao transnatural, ou sobrenatural.

REALIDADE EXPECTANTE E PROJECTIVA

O vocábulo “esperança”, do latim *sperantia*, traduz o desejo e a confiança do ser humano em alcançar um bem que deseja. O conceito de esperança está associado ao ser humano desde a sua existência inicial. De facto, só o homem tem a capacidade de esperar, pois sendo um ser inteligente não se acomoda e vive procurando conquistar sempre algo, vive na tentativa de concretizar o seu projecto.

1 LAÍN ENTRALGO, Pedro – *Corpo e Alma: Estrutura Dinâmica do Corpo Humano*. Coimbra: Livraria Almedina, 2003, pp.8-9

Emanuel Kant, um dos pensadores da Filosofia, na Introdução à Lógica, diz que a Filosofia visa responder a quatro questões: «Que posso saber?», «Que devo fazer?», «Que me é permitido esperar?» e «O que é o homem?». Segundo o filósofo de Königsberg, à primeira, responde a metafísica; à segunda, a moral; à terceira, a religião, e à quarta a antropologia, mas logo acrescenta que esta última reúne as outras três. Ou seja, segundo Kant, a antropologia sintetiza a três perguntas e deve reunir as outras três ciências, o que significa que para ele a esperança está intrinsecamente ligada ao ser humano. A esperança é constitutiva do ser humano².

Comentando esta posição, o pensador espanhol Pedro Laín Entralgo na sua obra sobre a esperança, com o título *La espera y la esperanza. Historia y Teoría del esperar humano*, considera que para Kant «o homem é um ser que, por imperativo da sua constituição ontológica, necessita saber, fazer e esperar», e acrescenta: «Um homem sem esperança seria um absurdo metafísico, como um homem sem inteligência ou sem actividade»³. Ora, a esperança não aponta para o imediato, ela implica o tempo futuro, a esperança implica esperar pelo tempo que está para vir.

A ESPERA E A REALIDADE

O acto de viver implica a visualização de um futuro, um futuro que envolve ciclicamente e ao mesmo tempo a morte do indivíduo e a permanência da espécie. Assim sendo, a futurição da existência animal traduz-se por uma espera que sendo considerada uma actividade primária do organismo animal, necessita da operacionalização de estruturas anatómicas variáveis com a espécie, sendo estas puramente bioquímicas nas espécies inferiores e neurológicas nas superiores. A espera requer também alguma constância do meio interno – homeostasia – uma vez que só assim se pode constituir a espera animal. A vida animal é obrigatoriamente vida em espera, sendo que a espera animal é a expressão de um tom vital vigilante mais ou menos formalizado: a temporalidade do animal. Deve sublinhar-se que a temporalidade do animal é antes de mais futuração específica e individualmente determinada e manifesta-se de modo primário com a espera e consecutivamente como memória e recordação. Segundo as palavras de Entralgo, «Enquanto fragmento do cosmos, o homem deve esperar, em certa medida aquilo que o cosmos lhe permite, ou aquilo a que o cosmos o obrigue»⁴.

Surge então a seguinte questão: O que espera realmente o animal? Espera viver concretizando a sua animalidade específica, porém no final morre sem que mais nada lhe traga à memória a sua vivência terrena em forma de tradição e história; e sem lembrança supra-terrena em forma de vida transmortal, pelo que a sua espera será uma “paixão inútil”⁵. Pode-se afirmar que a existência humana dá sentido ao reino animal, na medida em que funciona como suporte físico e precedente a uma

2 LAÍN ENTRALGO, Pedro - *La espera y la esperanza. Historia e Teoría del esperar humano*. Madrid:Revista de Occidente, 1957, pp.13- 14

3 Ibidem p.14: «El hombre es un ser que, por imperativo de su propia constitución ontológica, necesita saber, hacer y esperar, y todo ello dentro de ciertos límites y conforme a ciertas normas. Un hombre sin esperanza sería un absurdo metafísico, como un hombre sin inteligencia o sin actividad.»

4 Ibidem, p. 452: «En cuanto fragmento del cosmos, el hombre debe esperar, en cierta medida, aquello a que el cosmos le permita o aquello a que el cosmos le obligue».

5 Cf. Ibidem, p. 467.

realidade que o excede, de facto, se o homem não tivesse existido o reino animal teria sido uma paixão inútil.

Ao observar a conduta humana, verifica-se que o homem, tal como outros animais, sente, recorda, procura, espera, joga e comunica, aprende e inventa. Então o que é especificamente humano? No desempenho dessas actividades o homem mostra que é qualitativa e essencialmente distinto do animal. Uma das características é a *liberdade*: porque é capaz de dizer não aos instintos, optar e escolher, o homem é um ser livre e moral⁶. A vida humana tem como base a liberdade e capacidade de criação, para além das actividades orgânicas. A espera real e física de um indivíduo psicossomático, a “esperança” humana tem necessariamente uma biologia. A sua existência consiste em esperar atentamente o futuro imediato (tal como o animal); porém a sua conduta revela duas posturas totalmente diferentes da animal: a resistência às sugestões de ordem instintiva oferecidas pelo meio e a autodeterminação da própria conduta num futuro remoto, totalmente distinto do presente entendido como o momento em que essa resolução foi tomada.

“A *vida no real*: ao contrário do animal, não vive na imediaticidade dos estímulos, distancia-se e vive no mundo enquanto conjunto de coisas reais, sendo ele próprio animal de realidades”⁷.

Poder-se-á dizer que a diferença existente entre a espera animal e a espera humana, consiste na renúncia às satisfações instintivas que o meio oferece e o corpo apetece, isto é, uma espera radicalmente supra-instintiva. Por sua vez, o homem pode também esperar acontecimentos absolutamente diferentes do conteúdo próprio da situação em que se encontra, que torna a espera supra situacional. Acrescente-se ainda que, no seio de uma situação determinada e sem sair dela a espera humana pode optar por um indefinido número de possibilidades. Cada situação particular permite-nos esperar uma verdadeira infinidade de eventos diferentes tornando-se espera indefinida.⁸

O ser humano, graças à sua inteligência, toma conta da sua situação, ordena as indefinidas possibilidades que esta lhe oferece, e selecciona uma entre todas elas para poder seguir vivendo. Tudo isto leva a que permaneça indefinidamente aberta, a até então fechada, relação do animal com o seu meio. Para poder subsistir este vê-se forçado a viver na sua situação, desde fora dela. Por isso diz-se que o homem é um animal descentrado pela sua inteligência — “excêntrico” — e portanto biologicamente inseguro⁹.

“O homem nunca está satisfeito, acabado, *a inconclusão* das suas acções e de si mesmo manifesta que a sua temporalidade e o seu ser têm um a estrutura essencialmente aberta, de tal modo que se deve dizer que o homem é simultaneamente

6 LAÍN ENTRALGO, Pedro – *O que é o homem: Evolução e sentido da vida*. Lisboa: Editorial Notícias, 2002, p.8

7 Cf. *Ibidem*, p. 8

8 Cf. LAÍN ENTRALGO, Pedro - *La espera y la esperanza. Historia e Teoria del esperar humano*, p. 469

9 Cf. *Ibidem*, p. 470

o animal que projecta, que antecipa, que transcende sempre e que nunca está concludido”¹⁰.

O homem enquanto animal vive esperando, a sua futuração que consiste genericamente na espera. Levanta-se a seguinte questão: qual é a estrutura da espera humana? Laín Entralgo considerou sete momentos distintos:

- 1° *A finitude*: só um ser finito e inteligente é capaz de perguntar e portanto de esperar de modo humano; o facto de esperar perguntando revela a própria finitude: uma finitude de índole muito peculiar que não se conforma com seu próprio limite e que enquanto inteligente aspira a “tudo”.
- 2° *O nada*: a possibilidade que tem a questão dilata um “não saber” ameaçada pela resposta negativa. Portanto, a minha espera põe-me ante o “não ser”, faz-me existir dentro do horizonte do “nada”.
- 3° *A realidade*: a minha pergunta apoia-se sempre sobre uma base de crenças e pode-se dizer que a crença é a via pela qual a inteligência humana vive a sua constitutiva relação metafísica com a realidade. Enquanto espera o homem encontra-se na realidade
- 4° *O ser*: a “realização” da possibilidade implícita numa pergunta é sempre uma “entificação criadora” da realidade. Enquanto actividade conseguida, a espera humana, é a conversão sucessiva da realidade em ser.
- 5° *A infinitude*: todo o desejo da espera é a criação, toda a espera alcançada é para o homem uma abertura à infinitude. Esperar de modo confiante, e satisfatoriamente é sentir que se é de algum modo infinito.
- 6° *A abertura ao fundamentante*: o fundamento último da realidade não é só fundamental, mas também fundamentante. A quem sabe esperar, a existência abre - se-lhe ao descobrimento da sua constitutiva “religação”.
- 7° *A comunidade*: quem pergunta coexiste; quem espera co-espera. A espera humana não é um empenho individual, mas sim comunitário»¹¹.

A espera é uma atitude e uma actividade inerentes ao ser humano. Na espera constitui-se e manifesta-se algo intrinsecamente pertencente à realidade terrena do homem tal como a sua temporalidade. Enquanto ser vivente, o homem não pode não esperar, existe e tem que existir esperando. Enquanto hábito biológico da nossa existência, a espera traduz-se na vontade de seguir vivendo humanamente — instinto humano da conservação. Na sua espera o homem pretende existir no futuro sendo ao mesmo tempo “homem” e “ele mesmo” e quem diz “no futuro” diz “sempre”. A minha espera faz-me desejar e seguir vivendo “como homem” e “como eu” realizando situações em que se articulem uma pergunta e a antecipação mais ou menos acreditada e confiada de uma resposta congruente e desejando por sua vez que essas situações não deixem de ser “minhas”¹². Quem espera, move-se, actua, porque a sua espera não é nunca passiva nem é muda expectativa. Dormindo ou em vigília, viver é para o ser humano esperar e esperar viver em movimento

10 Cf LAÍN ENTRALGO, Pedro – *O que é o homem: Evolução e sentido da vida*, p.9

11 Cf. LAÍN ENTRALGO, Pedro - *La espera y la esperanza. Historia e Teoria del esperar humano*, pp., 511-512

12 Cf. *Ibidem*, p. 515

lutando por diversas paixões. Esperando, o ser humano actua sobre a “realidade”. No acto de espera há que distinguir o momento em que o esperante recebe da realidade e o que lhe dá — o assumido ou apropriado e o estritamente criado. Há ocasiões em que a espera aparenta ser de pura e passiva recepção, no entanto, enquanto se espera, o homem pode entregar-se, e entrega-se sempre à actividade de projectar o que poderá ser o seu futuro, a sua vida, quando alcançar o esperado. A recepção do esperado não é nunca pura adição mecânica, mas sim incorporação vivente, apropriação e recriação. Noutras ocasiões predomina a operação criadora, pois é necessário que o homem actue na “realidade”, que conceba os factores para actuar humanamente.

Quer seja expectativa ou criação, a actividade da espera humana acaba sendo “recriação” — elaboração original de algo recebido e já de algum modo elaborado¹³.

A actividade de esperar pressupõe uma “entrega”. O simples acto de esperar, faz com que o esperante esteja comprometido, empenhado, entregue. Perguntando eu comprometo-me a esperar a resposta, e esse é o primeiro conteúdo da minha promessa à pessoa do interrogado.

O homem existe estando na “realidade” e aberto a ela. Porém a inteligência do homem é capaz de esgotar a realidade. Se a nossa inteligência fosse completa e evidente, a realidade deixaria de ser “crendada” e prometedora e seria “intelecta e concebida”; com ela o futuro se tornaria em eterno presente. Entendendo humanamente a realidade, possuímo-la, fazemo-la nossa, tornamo-la possível. Toda a história do mundo moderno é uma aventura presidida pela convicção de que conhecer é possuir. A realidade, em suma, é ao mesmo tempo mistério e problema. Não há realidades puramente misteriosas, nem puramente problemáticas. Uma mesma realidade será mistério para mim quando a vejo assombrosa e inesgotável e problema quando a olho como inteligível e resistente.

O meu contacto com a realidade mostra-a iniludível, resistente, assombroso, inteligível e possível. A minha vida, por outro lado, é futuração e é-o de um modo constitutivo e radical. Sou e tenho que ser sucedendo até ao futuro com um movimento duplo, cósmico e espiritual, contínuo e instantâneo. Qual deverá ser, segundo isto, o modo do meu contacto com a realidade? O projecto é a resposta dada por Laín Entralgo¹⁴.

O PROJECTO E A PERGUNTA

O projecto constitui a forma própria da espera humana. Tal como a vida do animal, a vida do homem é constitutivamente espera, mas com a capacidade de formalização e a inteligência próprias do ser humano, o que até ele vinha sendo “espera instintiva” — ou se se quiser “espera reflexiva” — dá um súbito salto até um novo nível que se traduz em “espera projectiva”. A espera projectiva do homem pode ser estudada desde a intimidade, mas também é possível estudá-la desde as estruturas anatómicas e funcionais - neurofisiológicas — que a exigem e a tornam

13 Cf. *Ibidem*, p. 519

14 Cf. *Ibidem*, pp.481-484

possível. Através da via pneumatológica (do espírito) é possível aceder ao estudo da esperança. Não se trata, todavia de analisar a esperança desde a nossa intimidade espiritual, mas sim de contemplar “desde fora” teoreticamente, o modo da realidade que chamamos “espírito” e de conjecturar qual pode ser o género da sua relação com o futuro¹⁵.

A adivinhação, a magia e a ciência são actividades humanas muito distintas entre si. Mas por baixo das suas grandes diferenças, as três são expedientes de uma mesma pretensão, o domínio e o conhecimento do futuro, e nelas se revela a condição espiritual do homem.

O homem demonstra que a sua inteligência é capaz de envolver o cosmo e de contemplá-lo desde fora, quer seja de modo parcial ou abrangente. Demonstra deste modo, que é espírito além de ser corpo material. Devemos aceitar a sucessão temporal do nosso próprio corpo — com suas idades, seus ritmos vitais e seus processos fisiológicos — e propormo-nos dentro dela uma meta até a qual pode chegar a nossa liberdade finita e encarnada. Por uma exigência inexorável da sua realidade o espírito encarnado vê-se obrigado a existir, projectando o seu próprio futuro. «O corpo humano “exige” que a espera humana seja um projecto, e o espírito humano — espírito encarnado — “vê-se obrigado” a esperar o seu futuro concebendo-o como projecto. O projecto — um projecto obrigatoriamente ligado às possibilidades da realidade corpórea em que o espírito humano se encarna — é, pois, a forma própria e primária da nossa espera»¹⁶.

O projecto é uma volição e uma pergunta. Quando delinheiro o meu projecto eu quero algo da realização compreendida e do meu próprio ser e pergunto algo. Desde o seio mais íntimo e livre da minha vontade aspiro a ser: “Ser” é o que eu quero da realidade, chegar a “ser”. Portanto, por necessidade, terei de perguntar e perguntar-me acerca do modo de poder sê-lo.

O carácter imprevisível e inseguro da nossa relação com a realidade cobra a sua expressão lógica na pergunta. Por isso todo o projecto deve resolver-se apenas formulando uma imensidão de interrogações. Assim sendo, o projecto e a pergunta são indissociáveis, pois se o projecto contém sempre a pergunta, esta por sua vez inclui o projecto.

A minha vivente e constitutiva necessidade de futuração e o modo da minha relação com a realidade são a causa de que a minha existência seja projecto e pergunta. Viver humanamente é projectar e perguntar; quem projecta pergunta e quem pergunta, projecta¹⁷.

«Etimologicamente, “perguntar” significa, “sondar o fundo de um rio” (...) e por extensão metafórica “sondar o interior de um homem”. Quem pergunta algo a ou-

15 Cf. *Ibidem*, p.476

16 *Ibidem*, p. 480: «... el cuerpo del hombre “exige” que la espera humana sea un proyecto, y el espíritu humano — el espíritu encarnado — “se ve obligado” a esperar su futuro concibiéndolo como proyecto. El proyecto — un proyecto forzosamente atenido a las posibilidades de la realidad corpórea en que el espíritu humano se encarna — es, pues, la forma propia y primaria de nuestra espera.»

17 Cf. *Ibidem*, p.485

tro sonda verbalmente a sua alma, com o objectivo de saber se nela existe ou não uma resposta adequada à sua interrogação»¹⁸. No entanto nem todas as perguntas têm resposta. Há perguntas cuja resposta é humanamente impossível e outras em que é mais ou menos possível uma resposta congruente. Frente às perguntas absurdas, as perguntas viáveis — aquelas para as quais sabemos possível uma resposta idónea — não dão cuidado, porque põem em jogo a nossa própria existência; o qual vale tanto como afirmar que o sujeito da possibilidade a que elas se referem é, no último extremo, a existência mesma do interrogante na sua relação com a realidade. A pergunta de resposta possível é uma via para que eu “seja”; a área de possibilidades que abre pertence à minha própria possibilidade de ser uma coisa e não ser as restantes. Saber a resposta é para mim um novo modo de ser; a minha pergunta expressa uma pretensão de “ser”.

“Ser algo mais” — será que o homem no curso da sua vida poderá chegar a “ser mais” do que era? Para Laín Entralgo “ser mais” equivale a realizar mais acabadamente a própria vocação.

Viver humanamente neste mundo é projectar, projectar é perguntar e perguntar é querer ser algo¹⁹.

Toda a pergunta assenta numa trilogia um “quem”, um “quê” e um “a quem”. No nosso caso: quem pergunta? — Eu, tu ou o outro; um homem concreto. O que pergunta esse homem? — Pergunta o modo de chegar a ser algo do que ele realmente quer ser. A quem pergunta? Pergunta à realidade, à sua própria realidade e à do mundo. Perguntando o homem pretende ser algo do que quer e pode ser. Mas bastam estas palavras — “pode ser” — para advertir que a resposta também conduz a “não ser” aquilo que se pretendia ser. Três eventualidades distintas: fracasso, morte e despersonalização, podem fazer com que eu “não seja” o que aspirava a ser. A minha possibilidade de ser encontra-se circunscrita e ameaçada pela minha variada e constante possibilidade de não ser. Mais concisa e geral: a pergunta é uma pretensão de ser que inclui a possibilidade de não ser. A pergunta abre a mente humana à perspectiva da sua própria finitude e ao nada, posto que nada é não ser. Toda a interrogação humana traz implicitamente uma dupla discriminação: no momento de perguntar, o interrogante sabe quase sempre a quem ater-se a respeito da possibilidade ou impossibilidade da resposta e tanto de modo genericamente humano, como no que diz respeito à sua pessoal existência e à sua ocasional situação²⁰.

A pergunta abre à mente humana a perspectiva da sua finitude e do nada, mas também revela uma parte das crenças sobre a qual se apoia a existência interrogante. A crença é o estado mental ou a função cognitiva da realidade. No acto de crer anula-se a consciência humana “a agitação teórica” própria da dúvida e da investigação e a existência do crente apoia-se calmamente na realidade em que crê.

18 Ibidem, p. 486: «Etimológicamente, “preguntar” significa, en consecuencia. “sondear el fondo de un río [...], y por extensión metafórica, “sondear el interior de un hombre”. Quien pregunta algo a otro sondea verbalmente su alma, con objeto de saber si en ella existe o no existe una respuesta adecuada a la interrogación.»

19 Cf. Ibidem, p. 488

20 Cf. Ibidem, p. 490

Segundo Laín Entralgo, para W. James, «a crença é um elemento constitutivo e radical da vida humana: “Só deixamos de crer uma coisa quando cremos mais firmemente outra que contradiga a primeira... Creamos tanto, como podemos. Se pudéssemos, acreditávamos tudo... O facto principal da crença é que a crença é a nossa primitiva credulidade (ingenuidade). Começamos por acreditar em tudo; tudo o que é, é verdade”»²¹. Num primeiro momento, a nossa atitude consiste em acreditar nas nossas crenças e só posteriormente pensamos e reflectimos; construimos uma realidade mais ou menos racional, mas que tem sempre como base aquilo em que acreditamos.

Por sua vez, Ortega diz: “as crenças são por oposição às ideias”; o continente das nossas vidas são, por outro lado, as ideias que somos, “não as ideias que temos”; vivemos delas, estamos nelas e não nos encontramos com elas, senão nelas, em nossas crenças, vivemos, nos movemos e somos, elas operam já no fundo de nós quando nos pomos a pensar sobre algo e por isso não sabemos formulá-las. Só que nos contentamos em aludir-lhes, contamos com elas e elas constituem a base da nossa vida²².

Devemos definir o conceito de crença desde o ponto de vista psicológico, moral e metafísico. Psicologicamente a crença é um componente fundamental e latente da existência humana, conexo com a afectividade, a vontade e a inteligência, por obra da qual discernimos o que para nós é real do que não é. Moralmente chamamos crença à nossa relação com tudo aquilo pelo qual somos capazes de sofrer e, em casos mais graves até de morrer. O que se crê define-se na ordem moral, porque não sabemos viver sem ele. Metafisicamente é uma estrutura básica e prejudicial da existência humana, por obra da qual o homem sente como “realidade efectiva” a constitutiva “abertura à realidade” do seu ser e descobre que além do limite da sua própria finitude há necessariamente algo sem o qual não seria possível existir. Essa necessidade do ser humano é subjectiva e constitutiva, psicológica e ontológica. Esta tripla concepção da “credencidade” humana permite compreender claramente o decisivo e fundamental papel que as crenças desempenham na consciência da continuidade e no sentido da vida pessoal. Só através da perduração de um sem número de crenças básicas posso sentir-me hoje “o mesmo” que ontem e pelo contrário sente-se o homem “outro” diferente do que era quando muda o conteúdo das suas crenças²³.

O acto de perguntar não é importante apenas em relação à crença, também assume especial relevância relativamente à ligação com a criação. Todo o acto humano pessoal é um acto de criação, desde o de fazer “meu” o conteúdo de uma resposta à mais quotidiana das perguntas, até os de escrever um poema ou um novo sistema filosófico. Qualquer que sejam a seu nível e a seu modo, são fontes de novas possibilidades para a existência humana, novas possibilidades de fruição estética,

21 Ibidem, p. 491: «es la creencia un elemento constitutivo y radical de la vida humana: “Sólo dejamos de creer una cosa cuando creemos más firmemente otra que contradice a la primera... Creemos tanto como podemos. Si pudiéramos, lo creeríamos todo... El hecho rector de la creencia es nuestra primitiva credulidad. Comenzamos por creerlo todo; todo lo que es, es verdad.”

22 Cf. Ibidem, p. 491

23 Cf. Ibidem, pp. 493-994

de saber filosófico, de inteligência do universo, de satisfação da sede de nos enfrentarmos com o futuro ou mais genericamente de “ser”. Novos modos de ser, isto é, novos seres²⁴.

O ser humano tem a capacidade de criar novas possibilidades de contemplar e manusear a realidade, novos modos de ser nela e com ela.

A crença abre a existência concreta do homem à realidade em que ele constitutivamente está; a criação põe-no imediatamente diante da novidade do ser. Criar humanamente, significa executar uma acção com originalidade, ousadia, gratuidade; é a contingência da abertura à infinitude e ao gozo doloroso. A criação é a actividade pela qual o homem mais se assemelha a Deus (Deus Criador) e é também a operação em que mais directa e pragmaticamente se lhe evidencia a religação, a constitutiva implantação da sua realidade e da realidade das coisas na trans-realidade infinita, frontal e fundamentante de Deus.

Toda a pergunta implica a existência de outrem a quem se coloca a questão. Pergunto a “outro” e a minha interrogação é uma das formas em que se expressa verbalmente essa estrutura radical da existência humana a que chamamos “coexistência” e “convivência”. Quando interrogo convivo relaciono-me. O sujeito da interrogação é o “eu” do interrogante, mas um eu constitutivamente implicado numa relação “eu-tu”. No entanto, há perguntas que o homem formula na mais completa solidão — o artista, o filósofo e o homem de ciência perguntam, isoladamente, pelo caminho que os conduz aquilo a que aspiram. Mas não perguntam a si próprios. Esses homens perguntam à realidade que não são eles, perguntam ao “outro”. E em “o outro” não está acaso implicado “o outro” com um género de implicação distinto do que relaciona o eu com a realidade cósmica? Se o homem está só e sente a sua solidão (de maneira penosa ou não) é porque constitutivamente existe no âmbito da coexistência. Ser homem é estar aberto aos outros, “é ser com-os-outros”²⁵.

O horizonte da nossa “coexistência” está definido pela nossa “co-hombridade”, porque quer se queira quer não começamos a viver o nosso encontro com um radical “nós físico”, isto é, não nos podemos esquecer da nossa comum condição de homens²⁶.

O Mundo que eu tenho em comum com o outro é o decurso da co-possibilidade até ao co-projecto e até à decisão em que este se actualiza e revela²⁷.

A ESPERANÇA

Esperar é projectar e perguntar, e o projecto e a pergunta assentam sempre sobre uma confiança mais ou menos firme e segura no alcance efectivo do que como mera possibilidade de ser se projecta. Confiança mais ou menos firme, nunca absolutamente certa.

24 Cf. *Ibidem*, p. 501

25 Cf. *Ibidem*, p. 509

26 LAIN ENTRALGO, Pedro – *Teoría y realidad del otro*. Madrid: Alianza Editorial, 1988, p.439

27 Cf. *Ibidem*, p. 442

A esperança é a “espera confiada” e espera confiada é despreocupação. Viver “despreocupado” é esperar o futuro tranquilamente com o ânimo isento da preocupação que o futuro dá. Trata-se da confiança de quem espera “ser sempre”.

Laín Entralgo chama esperança a um hábito da segunda natureza do homem, por obra do qual este confia de modo mais ou menos firme na realização das possibilidades de ser que pede e brinda a sua espera vital (hábito de 1ª natureza) e diz que a “desesperança” consiste em desconfiar de modo mais ou menos extremo do alcance do ser a que a espera tende. Nem a esperança é uma “segurança positiva” na conquista do que se espera, nem a desesperança pode ser uma “segurança negativa”, uma e outra são formas de tensão “segurança-insegurança”, isto é, quem espera não o pode fazer totalmente confiante na possibilidade de obter o esperado, porque não há espera inteiramente isenta de insegurança e de “desesperança”; assim como esta, nunca está também totalmente isenta de uma confiança de se vir a obter algo. Assim a dualidade segurança e insegurança associam-se e articulam continuamente

O esperançado é portanto um homem que ao longo da sua vida se habituou a confiar no bom êxito da conquista do futuro.

A primeira pretensão da espera é vivida confiadamente na existência concreta quando a “fiança” que aquela inclui se transforma de maneira habitual em “confiança”. Espera e confiança são, pois, os elementos básicos da estrutura antropológica da esperança²⁸.

Na esperança há maior liberdade interior e o seu futuro é um tempo aberto a um horizonte de possibilidades não previsíveis: assim, esperar “algo” supõe esperar “tudo” mesmo que o esperante não o sinta expressamente e esperar “tudo” só seja possível concretizando o “tudo” numa série indefinida de “algos”.

Todo o projecto supõe uma margem de gratuidade; e para ser “meu”, na minha existência terrena, todo o gratuito tem de se transformar em projecto. “O mais certo do futuro é sempre algo incerto”²⁹.

A esperança, refere-se sempre a um “ser feliz” e a um “ser sempre”, porque uma e outra têm por base um acto pessoal. É a meta dos que projectam, calculam e triunfam, se o gozo de triunfar não se converter em soberba.

Quando eu “creio” que me é possível alcançar o que a minha espera vital deseja e pretende, essa crença é a minha confiança. O confiante é o homem que sem menosprezar as previsões e as cautelas aceita no contexto da sua vida a pretensão de seguir sendo, que reside no fundo do seu ser. Confiança é entrega, descanso naquele que se confia; o confiante confia ao mesmo tempo na sua virtude própria e na eficácia da virtude alheia. Com a margem de reservas e cautelas que a nunca excluível “difiança”³⁰ imponha, confia na realidade, em todo” o real. A minha

28 Cf. LAIN ENTRALGO, Pedro – *La espera y la Esperanza*, p. 546

29 Cf. *Ibidem*, p. 548

30 Laín Entralgo utiliza este neologismo em complemento da palavra desconfiança, já que para ele esta é confiança perdida, enquanto que “difiança” é carência de confiança por nun-

confiança num futuro concreto exige necessariamente a confiança noutros futuros relacionados com aquele. Mas não há verdade para o homem cujo conhecimento não comporte alguma segurança para o futuro próprio de quem a conhece e possui, isto é, alguma confiança. Só pôde existir confiança no ser humano se o conhecer, logo para confiar é necessário conhecer. A sua estrutura material compreende, num primeiro exame, o universo inanimado, a esfera do vivente e o mundo humano. A confiança em “algo” implica obrigatoriamente a confiança no cosmos, na vida biológica e nos homens. A confiança de um homem noutro torna-se eminente e expressa-se na “confidência”, no facto de ao homem se poder confiar. A crença peculiar que é a confiança revela optimamente o seu alcance real nos actos de autêntica criação. A actividade “pessoal” do homem — que para ser verdadeiramente “pessoal” tem que ser nalguma medida “criadora” — torna patente que aquele em quem confia a confiança é algo ao qual correspondem as seguintes notas: a gratuidade, a condição fundamentante, a transcendência e a finitude. Por tudo isto a realidade é “crendada” e o homem confia nela. A essencial gratuidade do acto criador constitui a prenda ou a oferta com que a realidade se nos mostra merecedora de crédito — “acreditada”, digna da nossa confiança³¹.

O que é o que o esperançado espera? Espera sempre “algo” e “tudo”. Espera a alegria da possibilidade concreta de ser, que ele projectou, para nela seguir sendo o mesmo todo ou o plenamente possível que a sua existência terrena o permita. Desde a sua concreta situação pessoal o esperançado confia em “ser homem”, “ser ele mesmo” e “ser mais” numa situação futura.

Lain Entralgo diz sobre o esperançado «...no “caminho do ser” que minha pessoa anseia e projecta desde o fundo de si mesma: existir no mundo é “estar sendo” em caminho ou em pretensão de “ser plenamente”. Se não fosse assim, eu não teria esperado verdadeiramente aquele “algo”. Espero, em suma, “seguir sendo eu mesmo” e “possuir a minha própria vida” de um modo cada vez mais rico, profundo e lúcido»³².

O crescimento biológico e psíquico de um indivíduo humano é o curso de uma “luta pela auto realização”, luta na qual se vai conquistando a paulatina conversão do “eu ideal” no “eu real”; quando eu espero “algo”, e independentemente do particular conteúdo desse “algo”, a minha esperança move-se até à meta sucessiva e ascendente chamada “auto-realização”. Do ponto de vista subjectivo, essa meta tem um nome muito preciso e específico é a “felicidade”. O homem espera a sua felicidade através dos sucessivos “algos” a que os seus projectos conduzem. A índole da existência terrena do homem, a condição - ontologicamente necessitada e “precária” da vida humana, fará mais ou menos dolorosa e áspera essa felicidade. O nosso desejo de alcançar a felicidade projecta-nos sempre até à transcendência, mesmo quando parece mais perdurável, porque as nossas aspirações só são

ca a haver chegado a ter.

31 Cf. *Ibidem*, p. 551

32 *Ibidem* p. 553: «... en el “camino de ser” que mi persona ansía y proyecta desde el fondo de sí misma: existir en el mundo es “estar siendo” en camino o en pretensión de “ser plenamente”. Si no friera así, yo no hubiera esperado verdaderamente aquel “algo”. Espero, en suma, “seguir siendo yo mismo” y “poseer mi propia vida” de un modo cada vez más rico, profundo y lúcido.»

verdadeiramente pessoais, isto é, criadoras, quando secretamente aspiram a “ser sempre” e a “ser tudo”. E estas expressões, não serão então modos humanos de evocar o transcendente? O bem que o homem espera é sempre o “sumo bem”, um bem completo e total, de outro modo esse homem não seguiria esperando depois de ter conseguido o bem particular de uma de suas “esperanças determinadas”. Mas o “sumo bem” é por definição infinito e quem espera é uma pessoa individual e finita. Por isso, ele sente a necessidade de uma participação plena num “sumo bem” transcendente da realidade humana, a plena posse do “tudo o que ele pode ser” no seio de um Bem que é “Sumo” porque envolve e fundamenta todo o ser possível”. O homem espera por natureza algo que transcende a sua natureza: o natural no homem é abrir-se ao transnatural. A condição de “sumo bem” que o objecto da esperança possui, revela muito claramente que esse objecto não é um bem individual, senão compartilhado. O “sumo bem” ultrapassa e transcende todos os bens particulares e esperanças sucessivas, os que, por sua vez, se transformam sempre em real e forçosa dependência mútua com os que em suas respectivas existências se tenham proposto e venham a propor aos outros homens.

CONCLUSÃO

Sabendo-o ou não, o homem aspira a uma felicidade em que viver seja conviver. “Convívio” também na ordem da mera natureza é a esperança em que confluem todas as minhas esperanças e as esperanças de todos os homens. Quem espera na esperança humana? Espera o homem. Espera um ente finito e inteligente que não se conforma com a sua própria finitude, que é, portanto, “precário”. Enquanto conhecedor inteligente da sua própria finitude e por ser conhecedor não se contenta com ela, o homem é um ente cujo modo primário de ser é a prece. Viver humanamente é viver precariamente, na plenitude que se espera. O projecto, a pergunta e a criação são as formas naturais da precariedade humana; a oração é a sua forma religiosa³³.

Espera, pois, o ente inteligente, finito e futurizador a que chamamos “homem”. Mas o que é que no interior deste espera? Posto que a esperança é um movimento do ânimo até ao bem futuro, na estrutura psicofísica do ser humano esperam de maneira específica aquelas “faculdades” cuja actividade consiste num apetecer o futuro: o apetite sensível e a vontade. O homem espera com o seu apetite sensível e com o seu apetite racional ou vontade, desejando e querendo o objecto da esperança; espera com inteligência movendo-se intelectivamente até à concepção dos projectos de ser em que essa esperança se concretiza; espera também com o seu corpo, pondo em actividade as estruturas funcionais neuroendócrinas, aspirando a uma imortalidade definitiva; espera, enfim, com a sua memória enquanto que com ela actualiza entre tudo o que ele já foi, aquela parte que melhor pode servir para o alcance do que esperançadamente quer³⁴.

Mesmo que o indivíduo esperante não o sinta assim, a sua espera é sempre uma “co – espera”: sua esperança é “co-esperança”, um duplo e muito profundo sentido: desde o ponto de vista do esperado, porque o bem que constitui o objecto da

33 Cf. *Ibidem*, p. 557

34 Cf. *Ibidem*, p. 558

esperança genuína é, como sabemos, um bem compartilhado; e desde o ponto de vista de quem espera porque sua existência é em todo o momento co – existência.

Existindo, co-existo com todos os homens; esperando co-espero com os homens todos. A minha esperança faz-me amar os homens porque partilhamos juntos a espera. O sujeito que espera não está só: o objecto esperado é compartilhado e a existência de quem espera é coexistência. Existir é co-existir; o meu amor pelos homens faz-me esperar com eles. A través de cada ser humano espera o mundo inteiro³⁵.

BIBLIOGRAFÍA

- GRACIA, Diego - *La empresa de viver: Estúdios sobre la vida y la obra de Pedro Laín Entralgo*. Barcelona: Círculo de Lectores, 2003.
- LAÍN ENTRALGO, Pedro - *La espera y la esperanza. Historia e Teoria del esperar humano*. Madrid: Revista de Occidente, 1957.
- LAÍN ENTRALGO, Pedro – *Teoria y realidad del otro*. Madrid: Alianza Editorial, 1988.
- LAÍN ENTRALGO, Pedro – *O que é o homem: Evolução e sentido da vida*. Trad. do espanhol por Anselmo Borges; Daniel Serrão; João Maria André. Lisboa: Editorial Notícias, 2002.
- LAÍN ENTRALGO, Pedro – *Corpo e Alma: Estrutura Dinâmica do Corpo Humano*. Trad. do espanhol por Miguel Pereira. Coimbra: Livraria Almedina, 2003.

35 Ibidem, pp.561-562

Magdalena Rudnicka

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach
Instytut Nauk Społecznych i Bezpieczeństwa, Poland
E-mail: magdalena.rudnicka@onet.eu

Kobiety terrorystki potencjalnym
zagrożeniem bezpieczeństwa
międzynarodowego / *Terrorist women
potentially international hazardous hazard*

Abstract

The article presents silhouettes of female terrorists, but also motives for their actions or ways of recruiting new fighters. The author highlights the reasons for women becoming women in the structure of terrorist groups and analyzes the motives of unlawful behavior of women. The fact is that in today's world there are significant numbers of Islamic terrorists. Therefore, it is important to pay attention to the role played by women in society and other aspects of life as well as in terrorist organizations.

Keywords: woman, terrorist groups, terrorism, theme.

WSTĘP

Udział kobiet w działalności organizacji terrorystycznych nie należy do nowych zjawisk. Aby osiągnąć zakładane przez siebie cele, każdy naród ucieka się do przemocy. Zamachy terrorystyczne, jak również samo zjawisko terroryzmu, stanowią część dziejów ludzkości. Jednakże terroryzm zazwyczaj jest kojarzony z reżimem, który uciska ruchy oporu, czy nawet powstania. Na burzliwych kartach historii kobiety zazwyczaj zapisywały się jako ofiary, ale w ostatnich latach to one często stawały się sprawczyniami zamachów terrorystycznych. W organizacjach i sieciach terrorystycznych zaczynają odgrywać coraz większą i coraz bardziej zróżnicowaną rolę. Celem artykułu jest przybliżenie etiologii wstępowania kobiet w struktury grup terrorystycznych. Analizie poddane zostaną także motywy bezprawnych zachowań kobiet. Jako główną tezę przyjęto, że nie istnieje jeden, główny motyw decydujący o wstąpieniu danej kobiety do organizacji terrorystycznej, której zadaniem jest pozbawianie życia innych ludzi. Cel autora stanowi również przybliżenie kwestii roli kobiet w działalności organizacji terrorystycznych. Prześladowcze cechy religijne bądź społeczne w niektórych kręgach kulturowych sprzyjają wykorzystywaniu kobiet jako wsparcia ideologicznego, ale

zapewne nie na wykorzystywaniu ich w roli bojowników. Zwłaszcza radykalne nurty islamskie sankcjonują udział kobiet w szeregach organizacji terrorystycznych. Dyskusyjność kobiety jako bojownika jest przede wszystkim związana z czystością seksualną. Warte podkreślenia jest to, że kobiece akty terrorystyczne przyciągają o wiele większą uwagę mass mediów, niż te, które są efektem działań mężczyzn. Implikuje to do włączania kobiet w skład organizacji terrorystycznych. Strategie, które są opracowane pod kątem zwalczania terroryzmu, charakteryzują się ignorowaniem płci jako istotnego elementu, przez co ich największa uwaga skoncentrowana jest wokół terroryzmu stosowanego przez mężczyzn. Zasadne jest, by organizacje powstałe na rzecz walki z terroryzmem, odnosiły się - zarówno na poziomie strategicznym jak i operacyjnym - także do kwestii płci.

ROLE KOBIEŃ W ORGANIZACJACH TERRORYSTYCZNYCH. TOŻSAMOŚĆ PŁCI.

W ujęciu tradycyjnym tożsamość oznacza niezmienną jednakowość, której podstawę stanowi przede wszystkim kod genetyczny. Termin ten, używany w socjologii czy psychologii, podkreśla niepowtarzalności jednostki bądź grupy społecznej. Tożsamość jednostki tworzona jest pod wpływem panującej kultury w konkretnej grupie. Człowiek pozbawiony jest możliwości tworzenia obrazu siebie samego, koncepcji lub też identyfikowania się z kimś, jeżeli nie ma żadnej grupy odniesienia, czyli osób ważnych dla siebie oraz dziedzictwa kulturowego (Nikitorowicz, 2007: 15-17). W definicji przynależnej socjologii, pojęcie tożsamość, jest manifestowaniem samemu sobie i innym jednostkom partycypacji z elementami rzeczywistości społecznej, również umożliwieniem innym tego zidentyfikowania, zdefiniowania i rozpoznania danego obiektu dzięki pewnym cechom charakterystycznym dla danego obiektu (Olechnicki, Załęcki, 2007: 22-26). Kształtowanie osobowości jest niezwykle istotne dla ludzkiego życia - jego wartości i przebiegu, jednakże jeśli chodzi o wstępowanie do różnych grup, w tym również grup terrorystycznych, nabiera szczególnego znaczenia.

Różnice pomiędzy mężczyzną a kobietą zdecydowanie mają miejsce w kręgu zainteresowań literatury przedmiotu. Obie płcie są do siebie podobne ze względu na przynależność do jednego gatunku *Homo sapiens* (Moir, Jessel, 2003: 32). Jednakże problem przystępowania kobiet do organizacji terrorystycznych, biorąc pod uwagę różnice płci, nie był kwestią podejmowaną często w badaniach empirycznych. Mężczyzna i kobieta stanowią dwa odmienne sposoby egzystencji. Różna jest etiologia konfliktów osobowościowych między płciami, przede wszystkim należałoby wskazać na różnice fizyczne, lecz w kontekście przynależności do organizacji terrorystycznych, jako dominujące należy przyjąć różnice w sposobie przyjmowania oraz przetwarzania informacji. Różnice pomiędzy kobietami a mężczyznami spowodowane są czynnikami społecznymi jak również psychologicznymi czy biologicznymi. Pośród czynników społecznych, jako istotne można zasygnalizować różne oczekiwania społeczne względem kobiet i mężczyzn, wytyczane z różnych stron. W celu zachowania tradycyjnych ról kobiet i mężczyzn, współczesność wytycza im nowe wymagania i obowiązki, nieraz wypierające ale często i wzbogacające sferę działań oczekiwanych w perspektywie kobiet i mężczyzn. System ról

płciowych i ich wspólnych relacji ma odniesienie do wszystkich wymiarów ludzkiego życia, w tym również do bezpieczeństwa jak i przemocy politycznej (Alison, 2004: 437-463). Z tą logiczną całością łączą się także pewne wyobrażenia, które powszechnie funkcjonują w poszczególnych kręgach kulturowych. Wszelkie kultury, posiadające swój wyraz choćby w języku, przekładają się na to, co jest męskie a co kobiece, bowiem płeć stanowi kategorię o bardzo dużej wyrazistości i znaczeniu, które uwzględnia także oczekiwania w kontekście zachowań. Oczekiwania takie przejawiają się również w postaci stereotypów płciowych, odnoszących się niejednokrotnie do różnorodnych cech związanych z płcią (Berko, 2010: 43). Takie stereotypy pojawiają się w medialnym wizerunku kobiety-terrorystki i sugerują pewne odchylenie od normy. Jednakże badania komparatystyczne przeprowadzone przez Karen Jacques i Paula. J. Taylora dotyczące opisu życia 222 kobiet i 269 mężczyzn powiązanych z ugrupowaniami terrorystycznymi pochodzącymi z różnych nurtów, udowadniają, że wśród kobiet nie występuje żadna aberracja. Nie potwierdził się medialny obraz kobiety niewykształconej, upokorzonej, z niemal psychopatologicznymi zaburzeniami, która wstępuje do organizacji terrorystycznej, poszukując akceptacji. Analiza badaczy przeświadcza o tym, iż środowisko społeczne może stanowić czynnik sprzyjający wstępowaniu kobiet w szeregi organizacji terrorystycznych, jednakże ważnym predykatorem może być także ich wcześniejsze zaangażowanie w życie polityczne (Jacques, Taylor, 2013: 35-44).

Kobiety wstępują do organizacji terrorystycznych, których zasięg terytorialny obejmuje cały świat i reprezentują różnorodne nurty ideowe, począwszy od lewicowych, poprzez narodowowyzwoleńcze, aż po nurty religijne, w tym także sunnickie, szyickie oraz apokaliptyczne. Również role odgrywane w nich przez kobiety są różne. Możemy do nich zaliczyć: logistyczne, rekrutacyjne, bojowników, męczenników, przywódcze a także ideologiczne. Zdaniem R. Kim Cragin i Sary A. Daly działania logistyczne to nic innego jak serwis kurierski, działania opiekuńcze łączą się z udzielaniem schronienia, odwiedzaniem aresztów śledczych i zakładów karnych, w których przebywają skazani celem przekazania im informacji, transport zamachowców i akcesoriów do miejsca docelowego. Działania rekrutacyjne związane są z bezpośrednimi kontaktami personalnymi nawiązanymi w celu identyfikacji i werbunku nowych członków do organizacji oraz z akcjami propagandowymi, tj. tworzeniem nowych stron internetowych dotyczących organizacji terrorystycznych a także ścisła kontrola ich funkcjonowania. Rola męczennika powiązana jest z przygotowaniem zamachu samobójczego oraz jego finalizacją, natomiast rola bojownika polega na czynnym udziale w walce zbrojnej, która z reguły oparta jest na koncepcji partyzantki miejskiej. Rola przywódcza łączy się z funkcją decyzyjną w aspekcie planowania prowadzonej strategii oraz taktyki walki a także z kontekstem wykonawczym polityki organizacji, natomiast rola ideologiczna powiązana jest ściśle z wyznaczaniem ogólnych kierunków rozwoju organizacji jak również jej bazy ideowej (Cragin, Daly, 2009: 62-64).

MOTYWY WSTĘPOWANIA DO ORGANIZACJI TERRORYSTYCZNYCH

Należy zaznaczyć, że kwestie motywacyjne są tematem spornym w kontekście nauk prawnych, jak i psychologicznych (Hołyst, 2003: 126). We współczesnej psychologii odchodzi się od posługiwania terminem „motyw” stosowanym w aspekcie czynników, które inspirują i profilują ludzkie zachowanie, natomiast coraz częściej pojawiają się pojęcia „motywacja”, „proces motywacyjny”. Proces motywacyjny nie zawsze jest elementem, który zachodzi przy pełnej świadomości sprawcy. Spośród czynników motywacyjnych można wyodrębnić będące elementem podstawowym oraz takie, które pochodzą z głębszego podłoża, stanowiącego o ludzkim działaniu. Idąc za H. Janowską, można wyróżnić motyw pierwotny oraz motyw wtórny (Janowska, 1974: 20-25), zaś K. Gierowski akcentuje rolę motywów bezpośrednich oraz tła motywacyjnego. Do grupy motywów bezpośrednich należą: emocjonalne (zazdrość, poczucie krzywdy, chęć zemsty, permanentne poczucie zagrożenia), psychopatologiczne (urojenia), racjonalne (ekonomiczne, seksualne). Natomiast na tło motywacyjne składają się: czynniki osobowościowe (niedojrzałość emocjonalna, obniżona samoocena) jak również czynniki sytuacyjne (nagła zmiana sytuacji życiowej, problemy z zaspokojeniem podstawowych potrzeb fizycznych i psychologicznych, narastający konflikt) (Gierkowski, 1989: 18-20). Nagromadzenie czynników występujących w procesie motywacyjnym może doprowadzić do zachowań agresywnych.

Przejawy agresji są rozpatrywane głównie w aspekcie podziału ról społecznych. W ich świetle mężczyzna jawi się jako obrońca rodziny i wojownik, kobieta natomiast jako opiekunka dzieci i stróż ogniska domowego. Wynikiem takiego rozgraniczenia jest społeczna akceptacja agresywnych zachowań mężczyzn i kontestacja dla analogicznych zachowań kobiet. W świadomości społecznej dopuszczalne jest agresywne zachowanie kobiet tylko i wyłącznie w sytuacji zagrożenia wartości rodzinnych.

Terroryzm to zjawisko, które obecnie cieszy się intensywnym zainteresowaniem badaczy. Sam pojęcie „terroryzm” nie posiada jednoznacznej definicji, pomimo tego, że często jest definiowane (Indecki, 2005: 6). Dominujący wpływ na taki stan rzeczy wywiera dynamika czasowa jak również przestrzenna tego zjawiska. Aktualnie do jego zmian z pewnością przyczynia się swobodny przepływ osób, który zjawisko terroryzmu czyni umiędzynarodowionym. Autonomiczny przepływ osób implikuje także do powstawania znacznych skupisk imigrantów, co pociąga za sobą odcinanie się tych osób od pozostałej części społeczeństwa i zamykanie się w obrębie swoich własnych zwyczajów kulturowych. Skutkiem tego jest min. wzrost przestępczości wśród imigrantów bądź wstępowanie niektórych z nich do organizacji terrorystycznych (Pływaczewski, 2009: 217-218). Należy zauważyć, że zjawisko terroryzmu podlega ciągłym przemianom, dlatego też poczynione ustalenia i interpretacje w tym zakresie dokonane w określonym czasie, pomimo niewątpliwej poprawności tracą na znaczeniu (Aleksandrowicz, 2007: 8). Bezspornym przykładem takich przemian jest przyjmowanie kobiet w szeregi organizacji terrorystycznych.

Współczesny terroryzm kojarzony jest przede wszystkim z ugrupowaniami islamskimi oraz mężczyznami. Wykreowany przez mass media wizerunek terrorysty to: mężczyzna, zwykle fanatyk religijny, ubrany w odzież koloru białego lub czarnego, z przepaską na głowie, wyposażony w kałasznikowa i kamizelkę z materiałami wybuchowymi. Jednak, jak poświadczają zaistniałe w ostatnich latach zdarzenia, terrorysta to nie tylko mężczyzna. Przeprowadzony w 2002r. przez czeczeńskie komando atak na moskiewski teatr na Dubrowce ukazał przejmującą rzeczywistość - wśród zamachowców były kobiety, ubrane w czarne burki, które miały na sobie ładunki wybuchowe. Cały glob obieżyła informacja o desperackim działaniu „szahidek” (Jusik, 2006: 21-36), kobiet terrorystek.

Istnieją organizacje terrorystyczne, które w swe szeregi chętnie włączają kobiety, jednakże organizacje o pochodzeniu palestyńskim czy czeczeńskim dezaprobuje wstępowanie kobiet w świat terroryzmu. W Europie, pomijając Irlandię Północną, niemal każda organizacja terrorystyczna do swoich szeregów wlicza kobiety (Hołyst, 2003: 127).

Przyczyny, które sprzyjają partycypacji kobiet w strukturach organizacji terrorystycznych, wynikają z kilku kontekstów, możemy do nich zaliczyć (Kędzierska, 2011: 144):

- niestabilną sytuację gospodarczą kraju;
- brak perspektyw rozwoju przed młodymi ludźmi;
- patriarchalny charakter ogólnie panującej kultury, wiejskie obyczaje;
- stosowanie przemocy domowej
- wykluczanie kobiety przez rodzinę (ściśły związek z przemocą seksualną);
- względy religijne;
- słabą lub wcale niewystępującą edukacją kobiet.

Jako jeden z głównych aspektów wstępowania kobiet w szeregi organizacji terrorystycznych przyjmuje się dążenie do zemsty (pobudka polityczna w działalności przestępczej kobiet wynika z pragnienia zdobycia władzy dla siebie lub partnera). Zemsta stanowi stereotypowy motyw w przestępczości kobiet. Motywacja o takim charakterze do swojego składu zalicza kilka elementów, z których jeden z uwzględnienia zemstę w działaniach odwetowych. Jednostka funkcjonująca w szeregach organizacji terrorystycznej jest zobowiązana swoim działaniem podporządkować się ogółowi, dlatego kobieta, będąc członkiem organizacji, także przyjmuje motywację polityczną jako priorytet. Najczęściej jednak, indywidualne aspiracje kobiety są tożsame z działaniami odwetowymi środowiska polityczno-zbrojnego, do którego ona aktualnie przynależy. Zarówno organizacja, jak też kobieta, będąca jej członkiem, skupiającą się na dokonaniu zemsty na wrogim ugrupowaniu. W związku z powyższym jest jednoznaczne, że korelacja pomiędzy motywacją przestępczości kobiet a przesłankami działania organizacji terrorystycznych sprowadza się tylko do motywu zemsty.

W literaturze przedmiotu można odnaleźć stwierdzenie, że jedną z przyczyn wstępowania kobiet do organizacji terrorystycznych może być aspekt miłosny, czyli

angaż emocjonalny i podążanie z partnerem (Nacos, 2005: 52). Coraz częściej w mediach pojawiają się informacje o kobietach, zazwyczaj młodych Europejkach, które stają się nowo nawróconymi islamistkami, członkiniami Al-Kaidy i często wychodzą za mąż za muzułmanów. Muriel Degauque to nawrócona na islam Europejka, która jako pierwsza w historii nowożytniej, w listopadzie 2006 roku przeprowadziła zamach samobójczy. Była Belgijką wychowaną na spokojnym przedmieściu nieopodal Brukseli i dorastała w wierze rzymskokatolickiej. Prowadząc auto, wypełnione ładunkami wybuchowymi, wjechała w amerykański patrol w Iraku, raniąc amerykańskiego żołnierza (Von Knop, 2007: 397-414). W ujęciu tradycyjnym, z powodu miłości do dziecka albo partnera, kobiety dopuszczają się popełnienia różnych czynów o charakterze przestępczym. Kłamią, a nawet popełniają morderstwa, ponieważ priorytetem jest dla nich ochrona ukochanej osoby lub zapewnienie jej godnego, dostatniego życia. Czy zatem można twierdzić, że istnieje związek pomiędzy miłością a wstępowaniu kobiet w szeregi organizacji terrorystycznych? Aby odnaleźć prawidłową i jednoznaczną odpowiedź, należałoby przyjrzeć się historiom innych kobiet -terrorystek.

Terroryzm, stosowany przez kobiety cechuje się tendencją wzrastającą. W latach 1985-2006 zostało odnotowanych 225 przypadków zamachów samobójczych, których dokonały kobiety. Żeby zrozumieć stosowany przez nie terroryzm, należy wziąć pod uwagę wielopostaciowość czynników, jakie sprzyjają temu zjawisku. Pośród nich wydają się najistotniejsze takie czynniki jak: indywidualne, organizacyjne i polityczne.

Państwa, w których kobiety odgrywają znaczącą rolę w strukturach organizacji terrorystycznych, to Palestyna i Czeczenia (Von Knop, 2007: 397-414). W centrum zainteresowań kobiet tak jak i mężczyzn, jest władza. Ataki terrorystyczne można przyłączyć do sfery publicznej, czego dowodem jest ich medialny charakter. Już samo zachęcanie mężczyzn do wstępowania i brania czynnego udziału w organizacjach o charakterze terrorystycznym, otwiera kobiecej społeczności wejście w kulary przestrzeni publicznej. W społecznościach, w których dominuje fundamentalizm, kobieta to osoba drugiej kategorii. „Jako pośredniczki przemocy, kobiety nie są już określane przypisywanymi im ze względu na płeć rolami” (Von Knop, 2007: 397-414). Z uwagi na fakt, iż kobietom brakuje wzorca do naśladowania, jakim mógłby być przykład wyzwolonej przedstawicielki kobiecej społeczności, sądzą, że jedyną drogą prowadzącą je do wolności oraz służącą podniesieniu ich pozycji społecznej, są zachowania o brutalnym zabarwieniu.

MĘCZEŃSTWO DROGĄ DO RAJU.

Terrorystyczny akt samobójczy wywiera ogromny wpływ psychologiczny na ogół społeczeństwa, powoduje strach, często doprowadza do paniki. Jeśli dokonuje go kobieta, jego wydźwięk społeczny oraz medialność są jeszcze większe. Do 2000 roku zamach samobójczy, który byłby dokonany przez muzułmańską kobietę, był mało prawdopodobny, a profil kamikadze w żaden sposób nie odpowiadał stereotypowi kobiety, która przecież stanowi symbol delikatności, wrażliwości, osoby nieskłonnej do stosowania przemocy. Tego typu stanowisko powodowało, że żeńska część populacji raczej nie była w kręgu zainteresowań policji i w związku,

z tym, kobiety rzadziej były przeszukiwane. Sytuacja ta świadczyła o dużej przewadze taktycznej grup terrorystycznych.

W świetle badań naukowych kobiety są bardziej zdeterminowane w dążeniu do celu niż mężczyźni, odznaczają się większą niż oni wytrzymałością na cierpienia fizyczne i psychiczne. Potrafią poświęcić wszystko dla idei, którą uważają za słuszną, szczególnie wówczas, gdy idea staje się sensem ich życia.

Proces radykalizacji i indoktrynacji kobiet, potencjalnych terrorystek ma dość intensywny i wręcz globalny przebieg, a stosowane przeciw niemu środki prewencyjne są mało efektywne. Wynika to min. z faktu, iż zjawisko kobiecego dżihadu nie zostało jeszcze skrupulatnie zbadane. Zamachom samobójczym trudno jest przeciwdziałać, a jeśli wykonawcą jest kobieta, to poziom ich powodzenia wzrasta ogromnie.

Działania terrorystyczne oparte na samobójstwie, których podejmują się kobiety, mogą wynikać z chęci pomsty za śmierć najbliższych członków rodziny - rodziców, męża, braci czy synów. O tego typu motywacji mówią czeczeńskie „Czarne Wdowy” (Kędzierska, 2011: 144). Są to czeczeńskie kobiety, często dziewczęta, niewiele starsze od nastolatek. Były one siostrami, matkami, żonami mudżahe-dinów, których zabili Rosjanie. Męczeństwo stało się dla nich osobistą zemstą, a jednocześnie świadczy o ich oddaniu fundamentalistycznej ideologii. Pod koniec lat dziewięćdziesiątych rosyjski kontrwywiad wojskowy, dowodzony przez Siły Federalne Kaukazu, w Groznych, stolicy Czeczenii odkrył bazę szkoleniową, która została utworzoną dla młodych kamikadze. Zgodnie z informacją podana przez kontrwywiad, w bazie mogło zostać przeszkolonych ok. 1500 młodych ludzi, w tym również nieletnich. Szkolenie miało na celu przygotowanie do śmierci męczeńskiej (Jusik, 2006: 21-36).

Wieloaspektowe prace badawcze, których głównymi bohaterkami stały się czarne wdowy, powstały po wspomnianym już wcześniej, spektakularnym zamachu na teatr na Dubrowce. Wśród zamachowców znajdowało się kilka kobiet, które miały na sobie ładunki wybuchowe. Kobiety usiadły wśród widzów, a następnie zagrożono, że w przypadku szturm na teatr, odpalą one bomby. W 2004 roku doszło do ataku na szkołę w Biesłanie. Wtedy to osoby, zdawałoby się, walczące o wolność Czeczenii, dopuściły się niewyobrażalnego okrucieństwa. Terrorysty jako zakładników wykorzystali dzieci, które w efekcie finalnym stały się ich ofiarami. Zamach ten, w którym czynnie brały udział dwie kobiety, był przełomem w kwestii oczekiwania terrorystów. Liczyli oni na utożsamienie się ogólnoswiatowej opinii publicznej z ich sprawą, a w konsekwencji spotkali się z powszechnym potępieniem. W powszechnej świadomości funkcjonuje pogląd, że kobieca natura jest przeciwna krzywdzeniu dzieci, jednak rzeczywistość pokazała, że może być zupełnie inaczej. Uczestniczenie kobiet w zamachach samobójczych nadały tej kwestii nowego znaczenia.

Sformułowanie „narzeczony Allaha” prawdopodobnie powstało podczas akcji terrorystycznej, która rozegrała się podczas zajęcia teatru na Dubrowce, kiedy to jeden z terrorystów zawołał: „Gdzie to wesele?” - mając na myśli zamach. Kobiety

podczas takiego „wesela” są narzeczonymi Allaha. Jeśli popełnią samobójstwo, idą prosto do nieba (Jusik, 2006: 21-36).

Analizując męczeńską śmierć w kręgu kultury krajów muzułmańskich, należy podkreślić, że taka forma utraty życia często nie jest pochwalana. Wystarczy tu porównać zamachy samobójcze kobiet palestyńskich z samobójczymi zamachami kobiet czeczeńskich. W świadomości Palestyńczyków przynależność do organizacji terrorystycznych jest koniecznością związaną z obowiązkiem interakcji na przemoc ze strony Izraela. Męczennicy są bohaterami, którzy ponieśli śmierć w obronie narodu, a pragnienie oddania życia za Allaha oraz Palestynę jest krzewione w umysłach dzieci już od ich najmłodszych lat. Natomiast w Rosji męczennicy są objęci społecznym milczeniem. Krewni zmarłych kobiet nie opowiadają o ich tragicznej historii. W Palestynie bycie terrorystką-samobójcą jest traktowane jak swoista chwała, w Rosji natomiast, jak największa hańba (Jusik, 2006: 21-36). W innych częściach świata terroryzm samobójczy stosowany przez kobiety traktuje się jako przejaw nowej strategii w walce prowadzonej przez organizacje terrorystyczne. Początkowo terroryzm samobójczy był domeną mężczyzn, dopiero w Czeczenii to właśnie kobiety zainicjowały walkę w tej postaci. Można konkludować, że jest to związane ze swoistym kodeksem honorowym, który obowiązuje w kulturze tego narodu. Zgodnie z nim, śmierć winna być pomszczona śmiercią, a zemsta za wyrządzone krzywdy powinna być jak najszybciej wykonana. Kobiety mogą dokonać aktu zemsty w pojedynkę tylko i wyłącznie w sytuacji, gdy w ich rodzinie nie ma żadnych mężczyzn. Fakt ten, zapewne ma duży wpływ na to, że „czarne wdowy” są kobietami, które straciły mężów lub synów. Aby dokonać szczegółowej analizy postępowania terrorystek z Czeczenii, należy wziąć pod uwagę, specyficzne środowisko, nacechowane okrucieństwem konfliktu rosyjsko-czeczeńskiego, w którym żyją od lat. Motywy działania kobiet terrorystek, pomimo wykazywania wielu cech wspólnych, nie pozwalają na sprecyzowanie jednego, ogólnego, uniwersalnego profilu.

PODSUMOWANIE

Podsumowując powyższe rozważania, trudno jest przychylić się tylko do jednej, z zaprezentowanych w artykule hipotez. Analiza literatury przedmiotu wykazuje, że na kobiety wstępujące w szeregi organizacji terrorystycznych znaczący wpływ ma złożona i skomplikowana interakcja czynników o charakterze psychologicznym, socjologicznym i politycznym, które stanowią konsekwencję traumy i desperacji jak również indoktrynacji religijnej. Każda z tych kobiet dźwiga na sobie bagaż tragicznych doświadczeń, jednak na każdą z nich wpływa zupełnie inna przyczyna, która prowadzi do tak skrajnego zachowania, jakim jest działalność terrorystyczna. Trudno pogodzić się z faktem, że kobiety, uosobienie wrażliwości, świadomie i dobrowolnie w imię religii czy Allaha stają się morderczyniami innych ludzi, w tym również dzieci, Nic i nikt nie jest w stanie ich usprawiedliwić, ponieważ żadna idea czy religia nie dają przyzwolenia zabijania.

Okoliczności towarzyszące procesowi podatności na fascynację terroryzmem, a w rezultacie podejmowania działań terrorystycznych, są liczne i jednocześnie złożone. Z pewnością nie tworzą także katalogu zamkniętego. Pomimo podję-

tych licznych prób, wciąż nie udało się stworzyć adekwatnego profilu terrorysty. Kiedy media informują o ataku, który przeprowadziła kobieta, opinia publiczna wyraża zdumienie i zaskoczenie. Bardzo często w życiu takiej kobiety doszukuje się traumatycznych doświadczeń, które budzą u wielu ludzi współczucie. Trauma może stanowić czynnik inicjujący, ale w przypadku mężczyzn może też być czynnikiem decydującym. Jednak opinia publiczna nie odczuwa i nie manifestuje współczucia dla mężczyzny terrorysty. Współczucie dla kobiet jest operatywnie wykorzystywane przez organizacje terrorystyczne, które umacniają swoją pozycję w społeczności referencyjnej. Medialność ataków terrorystycznych promuje sprawę i tym samym zachęca inne kobiety do tego typu działań.

Partycypacja kobiet w szeregach organizacji terrorystycznych wymaga szczególnych analiz psychologicznych. Zamachy samobójcze dokonywane przez palestyńskie kobiety postrzegane są na Bliskim Wschodzie jako akty heroizmu i oddania, natomiast media Zachodnie przedstawiają je jako zachowanie amoralne.

W indywidualnej motywacji kobiecej przestępczości, jak ukazuje artykuł, przeżywają się zemsta i miłość. Jednakże te pobudki mogą mieć różne tło motywacyjne i całkowicie odrębny cel fizyczny zamachu. Biorąc pod uwagę tradycyjną przestępczość, można konstatować, że kobieta, w wyniku nagromadzenia negatywnych emocji, zabija zazwyczaj jedną osobę. W przypadku kobiety terrorystki, która w swoim postępowaniu kieruje się zemstą bądź miłością, tło motywacyjne tkwi w głęboko zakorzenionym zwyczaju kulturowym, a cel fizyczny jej działania stanowi zabicie jak największej liczby osób.

W literaturze przedmiotu, prezentowane wyniki badań dość jasno określają przesłanki kierujące mężczyznami, którzy dokonują zamachów terrorystycznych. Wydaje się, że w tym aspekcie kobiecy terroryzm ma zdecydowanie bardziej heterogeniczne oblicze.

BIBLIOGRAFIA

- Aleksandrowicz, T. (2007). *Współczesny terroryzm międzynarodowy - nowe zagrożenia, nowe wyzwania*. W: J. Szafranski, J. Kosiński, *Współczesne zagrożenia terrorystyczne oraz metody ich zwalczania*. Szczytno.
- Alison, M. (2004). *Women as Agents of Political Violence: Gendering Security*. *Security Dialogue* vol 35 nr 4, 437-463.
- Berko, A. (2010). *Droga do raj: świat wewnętrzny zamachowców samobójców*. Poznań.
- Cragin, R. G., Daly, S. A. (2009). *Woman as Terrorism: Mothers, Recruiters and Martyrs*. Santa Barbara, Denve, Oxford.
- Gierkowski, J. K. (1989). *Motywacja zabójstw*. Kraków.
- Hołyst, B. (2003). *Psychologia kryminalistyczna*. Warszawa.
- Indecki, K. (2005). *W sprawie definicji normatywnej terroryzmu*. W: E. W. Pływaczewski, *Przestępczość zorganizowana. Świadek koronny, terroryzm. W ujęciu praktycznym*. Kraków.
- Jacques, K., Taylor, P. J. (2013). *Myths and Realities of Female - perpetrates Terrorism*. *Law and Human Behavior* vol 37, strony 35-44.
- Janowska, H. (1974). *Zabójstwa i ich sprawcy*. Warszawa.
- Jusik, J. (2006). *Narzeczone Allaha. Terrorystki samobójczynie z Czeczenii*. Katowice.

- Kędzierska, G. (2011). *Kobiety terrorystki. Etiologia i fenomenologia zamachów samobójczych. Przegląd Policyjny nr 2*, str. 144.
- Moir, A., Jessel, D. (2003). *Płeć mózgu*. Warszawa.
- Nacos, B. L. (2005). *The Portrayal of Female Terrorist In the media: Similar Framing Patterns In the New Coverage of Women In Politics and In Terrorism*. Routledge Taylor and Francis Group.
- Nikitorowicz, J. (2007). *Edukacja międzykulturowa*. Gdańsk.
- Olechnicki, K., Załęcki, P. (2007). *Słownik socjologiczny*. Toruń.
- Pływaczewski, E. W. (2009). *Relacje pomiędzy zjawiskiem nielegalnej imigracji a przestępczością oraz innymi przejawami zachowań patologicznych w różnych ich postaciach*. W: M. Zdanowicz, *Polska w Schengen*. Białystok.
- Von Knop, K. (2007). *The Female Jihad: Al Qaeda's Women. Studies In Conflicts and Terrorism*.

Jakub Skwierczyński

Uniwersytet Przyrodniczo Humanistyczny w Siedlcach
Wydział Nauk Ekonomicznych i Prawnych, Poland
E-mail: jak2121@o2.pl

Rola finansowania bankowego w zarządzaniu polskimi przedsiębiorstwami / *The role of bank financing in the management of polish companies*

Abstract

Managing a business is a great challenge that requires the owners, shareholders, or employees themselves to enormous effort and commitment. These companies have encountered a number of problems throughout their operation. Among the most important ones are the problems related to financing the business. At present, a very large percentage of companies use not only their own funds in financing their activities, but also involve foreign funds, among which the most common choice is bank credit. The purpose of this article is to indicate the importance of bank credit financing in business management. This article presents the results of research conducted on enterprises from the SME sector in the group 1210, which are intended to indicate the importance of financing the bank's source of business activity in Poland.

Keywords: Source of financing, Financing, Own financing, Foreign financing, Bank loan.

WSTĘP

Srodki stanowiące wewnętrzne źródła finansowania prowadzonej przez przedsiębiorstwo działalności nie w każdym przypadku są dostateczne w realizacji wszystkich powstających potrzeb firmy. W związku z taką sytuacją przedsiębiorstwa chcąc nadal funkcjonować i się rozwijać muszą poszukiwać „zewnętrznych” źródeł pokrywania bieżących oraz przyszłych wydatków wynikających z działania firmy na rynku.

POJĘCIE ORAZ KLASYFIKACJA PODMIOTÓW GOSPODARCZYCH

Przedsiębiorstwo jest podmiotem, które znajduje się w kręgu zainteresowań wielu dyscyplin naukowych, wśród których wymienić można m.in.: zarządzanie, psychologię, prawo, ekonomię czy też socjologię (Porada - Rohoń 2009). Objęcie tej definicji przez tak wiele nauk powoduje sporo trudności we wskazaniu tej „uni-

wersalnej” odnoszącej się do terminu przedsiębiorstwo. Zadania jednolitej regulacji nie ułatwia również różnorodność w zakresie niezależności decyzyjnej, na którą ma wpływ w znacznym stopniu ustrój polityczno- gospodarczy poszczególnych państw, jak również wielkość i rodzaj podmiotu gospodarczego (Ostrowska, Niedźwiedzka 2015).

Wśród tak wielu twórców odpowiedniej definicji znalazł się również Marian Walczak, który określił przedsiębiorstwo następującą definicją (Kuryłek 2015): *Przedsiębiorstwo jest traktowane jako wyodrębniony z otoczenia społeczno- gospodarczego samoorganizujący się układ zasobów ludzkich rzeczowych i finansowych. Zasoby te są powiązane łańcuchem oddziaływań przyczynowo- skutkowych, sterowanych - za pomocą informacji - w celu uzyskania złożonego stanu tych zasobów lub określonego wyniku finansowego* (Walczak 2007).

Zasadniczym celem funkcjonowania przedsiębiorstwa jest przetrwanie i rozwój firmy. Bezpośredni wpływ na realizację tych zamierzeń ma dostęp do źródeł finansowania.

Źródła finansowania zajmują szczególne miejsce w prowadzeniu firmy. Prawdą jest, iż przedsiębiorstwa z utrudnionym dostępem do kapitału zewnętrznego nie zawsze mają możliwość realizowania inwestycji (Rajan Zingales 1995). Wpływ na te realizacje ma wykorzystanie Dźwigni finansowych, która wpływa na tempo oraz dynamikę rozwoju firmy.

Oparcie działalności przedsiębiorstwa o kapitał obcy pozwala zwiększyć przychody ze sprzedaży, w porównaniu do tych, jakie możliwe byłyby do osiągnięcia przy wyłącznym finansowaniu działalności o własny kapitał. Wspomniana wcześniej Dźwignia finansowa daje możliwość wzrostu aktywów, bez konieczności ponoszenia tych kosztów kapitałem własnym. Jednocześnie metoda ta pozwala obniżyć podatek dochodowy dzięki tzw. Tarczy podatkowej. Tarcza podatkowa działa w taki sposób, iż zapłacone odsetki kredytowe stanowią koszty uzyskania przychodów przez co powodują obniżenie podstawy opodatkowania.

Zewnętrzne finansowanie daje przedsiębiorcy szansę na rozwój firmy, idący za tym wzrost skali, co w dalszej części także może przełożyć się na podniesienie wartości przedsiębiorstwa.

Kapitał obcy niestety niesie ze sobą pewne wady, największą spośród nich jest przede wszystkim obowiązek regularnej spłaty odsetek za zaciągnięte zobowiązania. Wzrastające po przez kredytowanie koszty finansowe mogą przekładać się w szczególności na spadki zysku. Niestety w ostateczności mogą one doprowadzić do utraty kontroli nad samą firmą, a nawet jej bankructwa (Nehrebecka, Białek-Naworska, Dzik- Walczak, 2016).

ŹRÓDŁA FINANSOWANIA

Prowadzenie działalności gospodarczej to niezwykle wyzwanie wymagające od przedsiębiorcy fachowej wiedzy na wielu płaszczyznach. Osiągnięcie sukcesu na rynku niejednokrotnie uprzedzone jest dostępem do zróżnicowanych źródeł fi-

nansowania. Odpowiedni dobór może stać się jednym z kluczowych czynników decydujących o sukcesie podjętego przedsięwzięcia, pośrednio decydując również o zdobyciu tak istotnej przewagi konkurencyjnej (Duliniec, 2007). Literatura nie definiuje w sposób jednoznaczny terminu źródło finansowania, w szczególności z punktu widzenia z zakresu przedmiotowego. W zasadzie możliwe jest utożsamianie definicji źródło finansowania z terminem źródło kapitału, które niejednokrotnie traktowane są jako synonimy (Ickiewicz, 2001).

Dostępna obecnie literatura przedmiotu pozwala na dokonanie podziału źródeł finansowania uwzględniając różnorodne kryteria (Skowronek- Mielczarek, 2003), do których można zaliczyć:

- Prawo własności dzielące kapitały na własne i obce,
- Źródło pochodzenia : zewnętrzne i wewnętrzne,
- Czas dysponowania : krótkoterminowe i długoterminowe,
- Powód (cel) finansowania : finansowanie pierwotne bieżącej działalności oraz rozwoju (Gajdka, 2002) (Ickiewicz, 2001).

Podziału w zakresie praw własności oraz źródeł pochodzenia dokonał Janusz Ostaszewski. Zgodnie z jego koncepcją wśród źródeł finansowania wyszczególnić można:

- finansowanie zewnętrzne,
- samofinansowanie,
- finansowanie dłużne,
- finansowanie hybrydowe (Ostaszewski, 2000).

Finansowanie zewnętrzne odnosi się do kapitałów, które zostały udostępnione przedsiębiorstwom przez inne podmioty, które w ten sposób wykorzystują: nadwyżki środków finansowych czy też kapitał rzeczowy na czas z góry określony, jak również nieokreślony czasowo. Finansowanie zewnętrzne można podzielić na własne oraz obce.

Finansowaniem własnym można określić między innymi: wpłaty na kapitał zakładowy, emisję akcji, czy dopłaty do kapitału (Grzywacz, 2008). Finansowanie zewnętrzne obce jest nieco bardziej zróżnicowane. Można w tym przypadku dokonać podziału na długo oraz krótkookresowe, które występować mogą w postaci zobowiązań podmiotów rynku finansowego¹ oraz kontrahentów². Wśród konkretnych rodzajów zobowiązań wymienić należy: faktoring, franchizing, dotacje, subwencje, środki z funduszy pomocowych oraz rezerwy (Szyguła 2012).

Hybrydowe instrumenty finansowania są bardzo obszerną paletą produktów finansowych posiadających różne właściwości. Stanowią one połączenie dwóch głównych rodzajów finansowania, a więc: obcym i własnym. Formy hybrydowe bazują na korzystaniu z kapitału własnego oraz kapitału zewnętrznego. Konstrukcja ta pozwala pokonać bariery, jakimi niewątpliwie są niedobory finansowe, ja-

1 Kredyty, pożyczki, dłużne papiery wartościowe, leasing.

2 Zobowiązania wobec dostawców.

kich nie jest przedsiębiorca uzupełniać środkami własnymi (Wrońska-Bukalska 2014).

Zobowiązania finansowe jakie podejmują przedsiębiorcy do prowadzenia działalności to zobowiązania, które dostosowane są do potrzeb klienta. W celu sprostania oczekiwaniom klientów możliwe jest zaciąganie kredytów bankowych o charakterze krótko oraz długoterminowym.

Kredytami bankowymi krótkoterminowymi są udzielone przez bank środki pieniężne, gdzie na podstawie pisemnej umowy kredytowej zawartej pomiędzy bankiem, a przedsiębiorcą musi nastąpić spłata zobowiązania w przyjętym z góry terminie, który nie przekracza 12 miesięcy. Stawka zapłaty wymagana jest bez względu na cel oraz walutę na jakie został zaciągnięty kredyt (<http://prawo-podatkowe.pl/finansowe/kredyty-bankowe-krotkoterminowe>).

Kredytem długoterminowym z kolei są tak jak w przypadku definicji kredytu krótkoterminowego środki pieniężne, które udziela bank na mocy zawartej umowy kredytowej. Umowa ta różni się umowy zawieranej do kredytu krótkoterminowego terminem spłaty, który przekracza okres 12 miesięcy. Ten rodzaj zobowiązania powinien zostać wykazany, bez względu na jego przeznaczenie, czy walutę³ (<http://prawo-podatkowe.pl/finansowe/kredyty-bankowe-dlugoterminowe>).

Znając bliżej definicje poszczególnych rodzajów źródeł finansowania działalności przedsiębiorstw należy zastanowić się nad tym, jakie znaczenie dla istniejących podmiotów prowadzących działalność ma finansowanie tym właśnie źródłem.

KREDYT BANKOWY

Prowadzenie działalności gospodarczej przez przedsiębiorstwa niesie ze sobą wiele trudności, do najczęstszych należy zaliczyć, przede wszystkim trudności ekonomiczno-finansowe, które towarzyszą firmom na każdym z etapów ich rozwoju. Analizując polskie realia gospodarcze można zauważyć, iż mamy do czynienia z problemami w kwestii decyzji w zakresie doboru źródeł finansowania oraz zasadności finansowania przez podmioty zewnętrzne, którymi najczęściej są banki komercyjne.

Jednym z zewnętrznych źródeł finansowania działalności gospodarczej są kredyty bankowe. Decyzje o udzieleniu wsparcia podejmowane są przez banki w drodze dogłębnej analizy zdolności kredytowej wnioskującego podmiotu. Uzyskane w ten sposób informacje pozwalają zdobyć swoisty obraz kondycji przedsiębiorstwa, jednocześnie przewidując ewentualne trudności w spłacie zaciąganych zobowiązań kredytowych (Szyguła 2012).

Dokonując zdefiniowania kredytu należy w szczególnym stopniu zwrócić uwagę na fakt, iż kredyt jest możliwy do udzielenia wyłącznie przez instytucję bankową. Pozostałe zaś możliwości zaciągania zobowiązań finansowych uregulowane zostały na mocy Ustawy z dnia 12 maja 2011 r. *O kredycie konsumenckim* kredytów lub pożyczek konsumenckich. Regulacje prawne pozwalają zdefiniować pojęcie

3 Kredyty inwestycyjne i obrotowe zaciągnięte na okres przekraczający 12 miesięcy.

kredytu, które możemy określić jako: *Oddanie do dyspozycji kredytobiorcy na czas oznaczony w umowie kwoty środków pieniężnych z przeznaczeniem na ustalony cel, a kredytobiorca zobowiązuje się do korzystania z niej na warunkach określonych w umowie, zwrotu kwoty wykorzystanego kredytu, wraz z odsetkami w oznaczonych terminach spłaty oraz zapłaty prowizji od udzielonego kredytu* (art. 69, Ustawy Prawo Bankowe).

Znając zatem teorię kredytowania możemy zrozumieć istotę zasadniczego problemu przedsiębiorstw, którym niewątpliwie jest konieczność zwrotu zaciągniętych zobowiązań. Wykorzystywanie kapitału związane jest z odsetkami, które korzystający ma obowiązek zapłacić, w zamian za udostępnione mu środki.

Każdy z przedsiębiorców doskonale zdaje sobie sprawę, iż zadłużanie się stanowi swego rodzaju koszt działalności (McCrary 2011). Istotne jednak jest, by koszty te nie doprowadziły do upadku przedsiębiorstwa, chociażby przez towarzyszące mu trudności finansowe. Niezwykle ważne w prowadzeniu działalności jest podejmowanie racjonalnych decyzji w gospodarowaniu i zarządzaniu zarówno finansami, jak i całą firmą. Brak racjonalnych kroków prędzej czy później może spowodować, iż całe przedsiębiorstwo będzie zmuszone do opuszczenia rynku, co może być poniekąd spowodowane wspomnianym już samo wyniszczeniem wynikającym z nieracjonalnych postępowań zarządzających.

BADANIA

Pośród wielu istniejących źródeł, czy podmiotów zajmujących się udostępnianiem pieniędzy dla podmiotów gospodarczych, największym zainteresowaniem może cieszyć się kapitał pochodzenia bankowego (Nowak 2014), (Smolarek, Dzieńdziora 2011).

W II kwartale bieżącego roku przez Warszawski Instytut Bankowości (<http://www.wib.org.pl/>) oraz Centrum Badań Marketingowych Indicator (<http://indicator.pl/>) przy jednoczesnym wsparciu Związku Banków Polskich (<https://zbp.pl/>) zostały przeprowadzone badania na przedsiębiorcach.

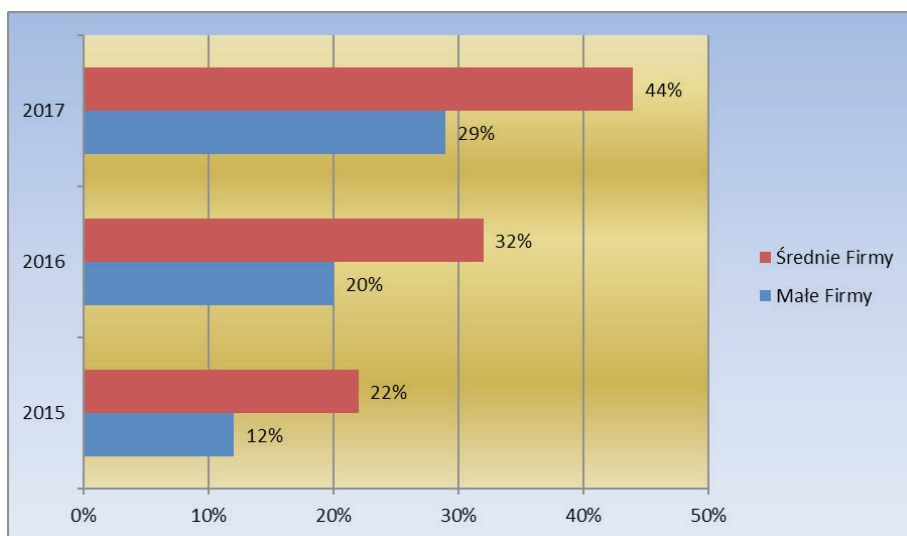
W badaniu tym wzięła udział grupa badawcza w liczbie 1210 firm z sektora Mikro, Małych oraz Średnich przedsiębiorstw. Grupę tworzyło odpowiednio: 606 Małych⁴ oraz 604 Średnich firm^{5 6}.

W badaniu zadano przedsiębiorcom 90 pytań, których celem było zbadanie podejścia przedsiębiorców do kwestii finansowania działalności firmy.

4 O obrotach do 3,6 mln. PLN

5 O obrotach od 3,6 mln do 30 mln. PLN

6 Badanie zostało przeprowadzone w mikro, małych i średnich przedsiębiorstwach, których obroty (przychody ze sprzedaży netto) w 2016 roku nie przekroczyły 30 mln złotych. Wszystkie z ankietowanych przedsiębiorstw rozpoczęły działalność przed 31.12.2015r. Wywiad został przeprowadzany z właścicielem, współwłaścicielem, dyrektorem, lub głównym księgowym firmy.

Wykres 1. Wykorzystanie Kredytów Inwestycyjnych przez Małe i Średnie Firmy w Latach 2015-2017.

(Opracowanie własne na podstawie: *Polscy przedsiębiorcy o usługach bankowych*, dostęp 29.08.2017r.)

Wśród zadanych pytań znalazło się min. dotyczące bieżącego wykorzystania kredytów inwestycyjnych przez przedsiębiorców. Ujęte na Wykresie 1 dane obejmują dla porównania odpowiedzi przedsiębiorców na przestrzeni 3 lat: 2015, 2016 oraz 2017.

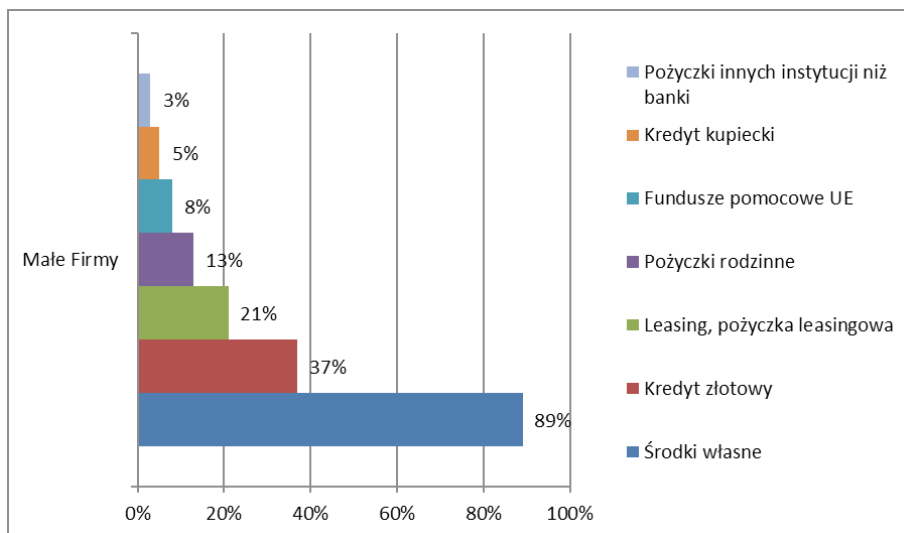
Zauważyć można iż na przestrzeni badanego okresu znacząco zmieniała się kwestia bieżącego korzystania z zewnętrznego źródła finansowania jakim był kredyt bankowy, a konkretnie w tym przykładzie- kredyt inwestycyjny. Odpowiedzi respondentów zarówno przedstawicieli Małych jak i Średnich firm wskazują, iż firmy znacząco zwiększyły wykorzystanie kredytu inwestycyjnego w prowadzeniu działalności. Obserwując odpowiedzi Małych firm widzimy, iż w 2015 roku zadeklarowało korzystanie z kredytu inwestycyjnego zaledwie 12% respondentów, na przestrzeni dalej badanych lat- 2016 oraz 2017 mieliśmy do czynienia z wzrostową tendencją, co obrazują prezentowane odpowiedzi w wysokości przez 20%, w roku 2016, po 29% korzystających w roku bieżącym.

Odpowiedzi udzielane przez przedsiębiorców Średnich firm również wskazują iż wykorzystanie kredytu inwestycyjnego w ich firmach zwiększyło się. Przedsiębiorcy Ci w 2015 roku wskazywali, iż na 584⁷ badanych zaledwie 22% z nich korzystało aktualnie z finansowania kredytem inwestycyjnym, na przestrzeni kolejnych lat wartości te zwiększały się, po przez 32% w roku 2016, po aż 44% w roku 2017. Widząc te wartości, które wskazują respondenci możemy zauważyć, iż wykorzy-

⁷ W badaniu wzięło udział:

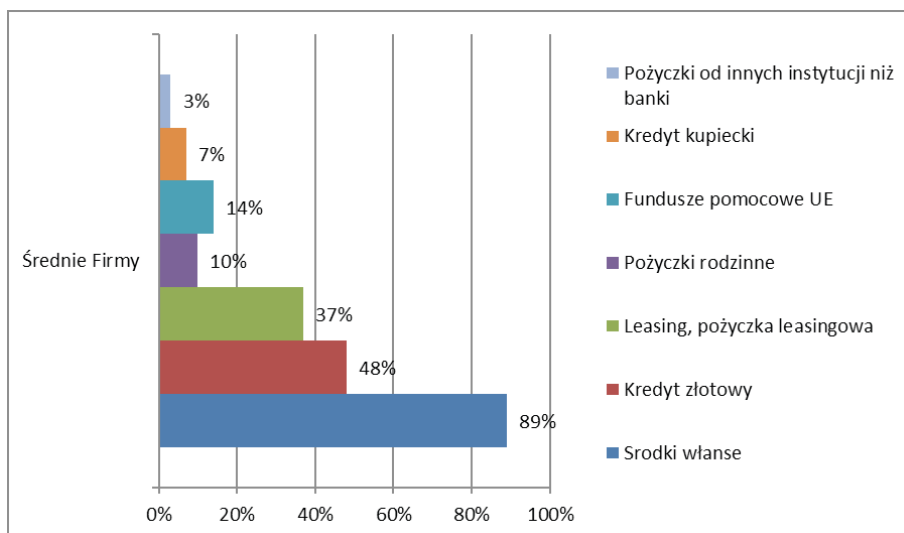
- w 2015 roku: 630- Małych Firm, 584-Firm Średnich,
- w 2016 roku: 607- Firm Małych oraz 607 Firm Średnich,
- w 2017 roku 606-Małych Firm i 604 Firm Średnich.

stanie kredytu w Małych Firmach wzrosło ponad dwukrotnie, z kolei w przypadku firm Średnich dokładnie 2x więcej firm od roku 2015 korzysta aktualnie z kredytu inwestycyjnego. Obserwując trendy wykresów widzimy jednostajną tendencję wzrostową, która występuje zarówno wśród Małych jak i Średnich Firm. Analizując wzrosty jakie widzimy na przestrzeni tych trzech badanych lat, możemy przypuszczać, iż wzrosty wartości będą również występowały w kolejnych latach.

Wykres 2. Źródła finansowania działalności Małych przedsiębiorstw.

(Opracowanie własne na podstawie: *Polscy przedsiębiorcy o usługach bankowych*, dostęp 29.08.2017r.)

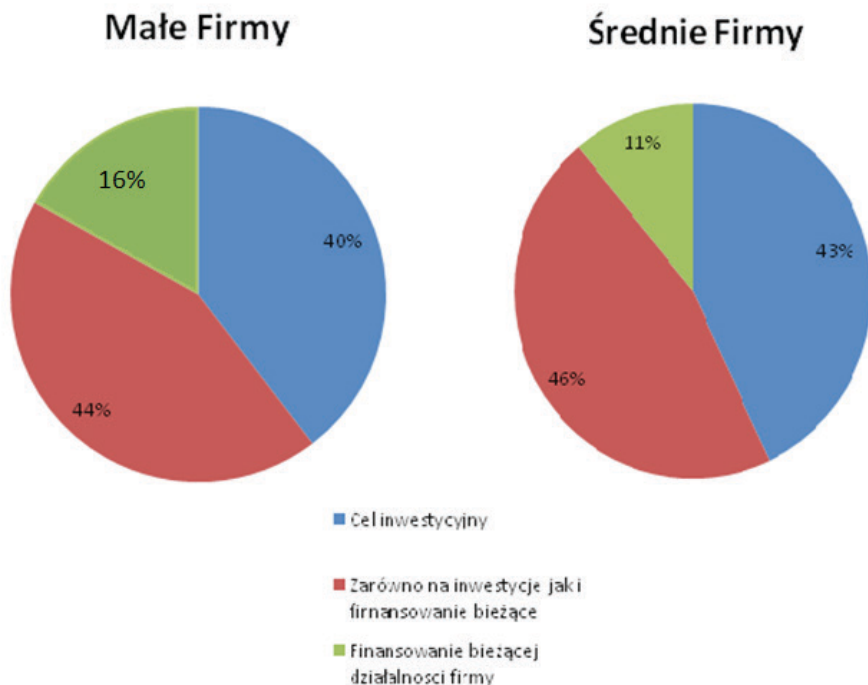
Wykres 3. Źródła finansowania działalności Średnich przedsiębiorstw.

(Opracowanie własne na podstawie: *Polscy przedsiębiorcy o usługach bankowych*, dostęp 29.08.2017r.)

Kolejnym z niezwykle istotnych pytań było odnoszące się do dotychczasowych źródeł działalności firmy. Przedsiębiorcy w pytaniu tym mieli za zadanie wskazać, dotychczasowe źródła finansowania prowadzonej działalności.

Na pytanie te odpowiedzi niemalże jednoznacznie wskazały, iż głównym źródłem finansowania jest źródło jakim są środki własne. Pytani przedstawiciele zarówno Małych jak i Średnich firm wskazali zgodnie, iż 89% z nich aktualnie prowadzi działalność gospodarczą angażując w to środki własne. Kolejnymi źródłami jakie wykorzystywane są przez przedsiębiorców okazały się: kredyt złotowy, którego bieżące wykorzystywanie zadeklarowało 37% Małych firm i aż 48% firm Średnich. Na trzecim miejscu wskazane zostało również bardzo popularne źródło, jakim jest Leasing. Respondenci zadeklarowali, że aktualnie 21% z Małych i 37% firm Średnich aktualnie wykorzystuje go w prowadzeniu działalności. Kolejne, już mniej znaczące miejsca zajęły: pożyczki rodzinne (13% Małych firm i 10% Średnich), Fundusze Pomocowe UE (8% Małe firmy, 14% firmy Średnie) oraz Kredyt kupiecki (5% firmy Małe, 7% firmy Średnie). Jednym z najmniej istotnych źródeł okazały się Pożyczki innych instytucji niż banki. Źródło te zostało wykorzystane zaledwie w 3% przez Małych i Średnich przedsiębiorców.

Analizując wykresy przedstawiające źródła finansowania możemy zauważyć, iż to środki własne są podstawą w prowadzeniu działalności. Zwrócić można również uwagę na bardzo wysokie miejsce, jakie zajmują również kredyty, które stanowią bardzo istotne źródło prowadzonej działalności. Przedstawione wykresy pozwalają zwrócić uwagę na Średnie firmy, które w znacznie wyższym stopniu w prowadzeniu działalności opierają się także o Fundusze pomocowe UE. Oprócz wspomnianych Funduszy pomocowych struktura wykorzystania kolejnych źródeł jest zarówno w przypadku jednych i drugich firm niemalże taka sama. Ostatnie miejsce na zamieszczonych wykresach zajmują Pożyczki pochodzenia innych instytucji niż banki, ich tak niewielki odsetek wskazuje, iż w prowadzeniu działalności gospodarczej niemalże wszyscy przedsiębiorcy wykorzystują pewne źródła, nie darząc zaufaniem tychże instytucji.

Wykres 4. Cel zewnętrznego finansowania działalności Małych i Średnich przedsiębiorstw.

(Opracowanie własne na podstawie: *Polscy przedsiębiorcy o usługach bankowych*, dostęp 29.08.2017r.)

Wśród 90 zadanych przedsiębiorcom pytań znalazło się również pytanie: *Na co w przypadku pozyskania zewnętrznego źródła finansowania przeznacziliby środki?* Przedsiębiorcy mieli za zadanie wskazać jedną z trzech odpowiedzi, którymi były: Cel inwestycyjny, Zarówno inwestycje jak i finansowanie bieżące oraz Finansowanie bieżącej działalności firmy. Pytanie te miało za zadanie ukazać z jednej strony sytuację ekonomiczną przedsiębiorców, ich priorytety w prowadzeniu działalności, jak również w pewnym stopniu cele i plany na przyszłość związane z prowadzoną przez nich działalnością.

Pytanie te zostało zadane zarówno przedstawicielom Małych firm, jak i Średnich. Odpowiedzi prezentowały się w następująco: Mali przedsiębiorcy wskazali, iż w momencie uzyskania środków przeznacziliby je najczęściej: zarówno na cele inwestycyjne jak i finansowanie bieżące, odpowiedź tą wskazało 44% ankietowanych, drugie miejsce zajęłyby sam cel inwestycyjny, który został wskazany przez 40% respondentów. Pozostałe 16% to odpowiedzi, które wskazywałyby przeznaczenie źródła na finansowanie bieżącej działalności.

Na podstawie odpowiedzi Średnich firm możemy zauważyć, iż układ odpowiedzi: *Zarówno na inwestycje jak i finansowanie bieżące oraz celu inwestycyjnego* przedstawiały się bardzo podobnie jak w przypadku Małych firm. Odpowiednio 46%

przedsiębiorców średnich firm wskazało jako przeznaczenie rozdysponowanie środków zarówno na cel inwestycyjny jak i bieżące finansowanie, 43% pozostałych odpowiedziało, iż pozyskane środki przeznaczyłoby na cel inwestycyjny, a zaledwie 11% przedsiębiorców udzieliło odpowiedzi, iż pozyskane środki przeznaczyłoby na finansowanie bieżące firmy.

Widząc tą sytuację możemy zauważyć, iż przedsiębiorcy Średni nieco chętniej podjęliby kolejne inwestycje a niżeli przedsiębiorcy Małi. Odpowiedzi te mogą wynikać poniekąd z doświadczenia przedsiębiorców, znacznie więcej firm Średnich w swojej działalności opierało się i nadal opiera o zewnętrzne źródła. Przedsiębiorstwa te zdobyły w ten sposób zarówno większe doświadczenie, zaufanie jak i pewność w działaniu. Przedsiębiorcy ci jak można zauważyć, myśląc o dodatkowych środkach dostrzegają kolejne potencjalne szanse rozwoju ich firmy.

PODSUMOWANIE BADAŃ

Zamieszone powyżej wykresy pozwalają zauważyć, iż Średnie firmy są znacznie bardziej otwarte na różne źródła finansowania działalności. Przedsiębiorcy Ci w wielu przypadkach nie wahają się sięgać po finansowanie obce pod postacią: kredytów, czy leasingów, których istota na przestrzeni chociażby analizowanych trzech lat z Wykresu 1 wyraźnie wzrosła. Obserwując obecna sytuację oraz tendencje wzrostowe w wykorzystywaniu kredytów w finansowaniu działalności przedsiębiorstw można przypuszczać, iż na przestrzeni najbliższych lat będziemy mieli do czynienia z dalszym wzrostem istotności finansowania obcego działalności gospodarczych. Podejrzewać można także, iż najbliższe lata mogą ukazać wyraźny rozwój polskich przedsiębiorstw, o czym może świadczyć min. prezentowane nastawienie przedsiębiorców, którzy deklarują wolę rozwoju swoich firm. Znając opinię oraz nastawienie firm możemy przypuszczać, iż ponoszone dotychczas oraz ponoszone w przyszłości inwestycje i kroki w zarządzaniu firmą mogą przyczynić się ku znacznemu rozwojowi polskich przedsiębiorstw.

ZAKOŃCZENIE

Widząc udzielone przez przedsiębiorców odpowiedzi można zauważyć swoistą zależność, w której to bardzo istotne znaczenie ma wielkość przedsiębiorstwa. W badaniu zwraca uwagę fakt iż przedsiębiorstwa Średnie w porównaniu z firmami Małymi są znacznie bardziej skłonne do wykorzystywania różnorodnych źródeł finansowania pochodzących z poza własnego budżetu, można przypuszczać, iż firmy te, ich właściciele, czy też udziałowcy na przestrzeni być może dłuższego okresu funkcjonowania firmy, czy chociażby większego- zdobytego wdzięki prowadzonej działalności posiadli znacznie większą wiedzę, na podstawie której dostrzegają znaczny potencjał rozwojowy przedsiębiorstwa.

Układ ten oraz odpowiedzi przedsiębiorców z Małych firm może wynikać z posiadanego znacznie mniejszego doświadczenia, czy też ze wspomnianej trudności w pozyskiwaniu kapitału. Młodzi często dopiero wkraczający na tzw. „własną działalność” nie mają często możliwości, czy też argumentacji, by przekonać in-

stytucje finansowe, iż ich pomysł oraz sama firma jest dostatecznym dowodem dającym gwarancję ich słowom.

Obserwując obecną sytuację, gdzie dąży się do wspierania przedsiębiorczości w Polsce można przypuszczać, iż z biegiem lat finansowanie kredytowe może w jeszcze większym stopniu zwiększać swoje znaczenie dla przedsiębiorców.

Analizując ukazane dane można potwierdzić, iż prowadzenie, czy też zarządzanie działalnością to wielkie wyzwanie, niosące ze sobą również bardzo wysokie ryzyko. Ryzyko te zwiększa się wraz z wykorzystywaniem zewnętrznych źródeł finansowania, stąd też część przedsiębiorców nie jest w stanie zdecydować się na tego typu kroki. Przykład, który dają nam przedsiębiorstwa, które w swojej działalności zdecydowały się skorzystać, to dowód odwagi i dużej determinacji rozwoju. Ich obecność i kondycja na rynku to uzasadnienie, iż w wielu sytuacjach wykorzystanie możliwości kredytowania, mimo idącego z nim ryzyka jest poniekąd grą, która może się jednak opłacić.

BIBLIOGRAFIA :

- M. Porada-Rohoń, Geneza i pojęcie przedsiębiorstwa, red. J. Engelhardt, CeDeWu, Warszawa 2009.
- D. Ostrowska, E. Niedźwiedzka, Podstawy Finansów Przedsiębiorstw, Difin, Warszawa 2015.
- Z. Kuryłek, „Mezzanine Capital, Nowoczesne finansowanie przedsiębiorstw, CeDeWu, Warszawa 2015.
- M. Walczak red., Analiza finansowa w zarządzaniu współczesnym przedsiębiorstwem, Difin, Warszawa 2007.
- R. G. Rajan, L. Zingales, What Do We Know about Capital Structure? Some Evidence from International Data, The Journal of Finance 1995, Vol. 50, Issue 5.
- N. Nehrebecka, A. Bialek-Jaworska, A. Dzik-Walczak, Źródła finansowania przedsiębiorstw stan badań i ich metaanaliza.
- A. Dulinić, Finansowanie przedsiębiorstwa, PWE, Warszawa 2007.
- J. Ickiewicz, Pozyskiwanie, koszt i struktura kapitału w przedsiębiorstwach, SGH, Warszawa 2001.
- A. Skowronek-Mielczarek, Małe i średnie przedsiębiorstwa, Źródła finansowania, C.H.Beck, Warszawa 2003.
- J. Gajdka, Teorie struktury kapitału i ich aplikacja w warunkach polskich, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2002.
- J. Ostaszewski, Źródła pozyskiwania kapitału przez spółkę akcyjną, Difin, Warszawa, 2000.
- J. Grzywacz, Kapitał w przedsiębiorstwie i jego struktura, SGH, Warszawa 2008.
- A. Szyguła, Finansowanie działalności przedsiębiorstw ze źródeł bankowych, Zastosowanie systemu wczesnego ostrzegania Z_{H} w ocenie zdolności kredytowej, Difin, Warszawa 2012.
- E. Wrońska-Bukalska, Hybrydowe źródła finansowania działalności rozwojowej przedsiębiorstwa – studium przypadku, Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego nr. 802 Finanse, Rynki Finansowe, Ubezpieczenia nr 65/ 2014.
- B. Baran, K. Biernacki, A. Kowalska, A. Kowalski, Leasing, Kredyt, Faktoring jako formy finansowania przedsiębiorstw, Analiza porównawcza i korzyści przedsiębiorcy, Difin, Warszawa 2015.
- S. A. McCrary, Podstawy Finansów Przedsiębiorstw, Praktyczny przewodnik po najważniejszych metodach i narzędziach, Wolters Kluwer, Warszawa 2011.
- M. Nowak, Zarządzanie Finansami Małych Przedsiębiorstw, CeDeWu, Warszawa 2014.

- M. Smolarek, J. Dzieńdziora, Wybrane zewnętrzne źródła finansowania rozwoju Małych i Średnich przedsiębiorstw w Polsce, Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Humanitas. Zarządzanie, Sosnowiec 2011.
- Artykuł pt. „Kredyt bankowy nadal najczęstszą formą finansowania zewnętrznego wśród przedsiębiorstw”. (<https://zbp.pl/wydarzenia/archiwum/wydarzenia/2017/lipiec/kredyt-bankowy-nadal-najczestsza-forma-finansowania-zewnetrznego-wsrod-przedsiębiorstw>), [29.08.2017r.].
- Strona internetowa Warszawskiego Instytutu Bankowości (<http://www.wib.org.pl/>).
- Strona internetowa Centrum Badań Marketingowych Indicator (<http://indicator.pl/>).
- Strona internetowa Związku Banków Polskich (<https://zbp.pl/>).
- Indicator, Warszawski Instytut Bankowości, Związek Banków Polskich, Polscy przedsiębiorcy o usługach bankowych, Warszawa 3.07.2017, (https://zbp.pl/public/repozytorium/wydarzenia/images/lipiec_2017/INDICATOR_dla_ZBP.pdf), [30.08.2017r.].
- Ustawa Prawo Bankowe (Dz.U. 1997 nr 140 poz. 939).
- Ustawa z dnia 12 maja 2011 r. O kredycie konsumenckim (Dz.U. 2014, poz. 1497, ze zm.).
- Strona internetowa (www.prawo-podatkowe.pl).

Informacja dla Autorów

Redakcja „SIE” zaprasza do współpracy Autorów, którzy chcieliby publikować swoje teksty na łamach naszego pisma. Uprzejmie informujemy, że przyjmujemy do publikacji artykuły nie dłuższe niż 20 stron znormalizowanego maszynopisu (1800 znaków ze spacjami na stronę), a w przypadku recenzji – niż 8 stron. Do artykułów prosimy dołączyć streszczenie w języku polskim i angielskim (wraz z angielskim tytułem artykułu) o objętości do 200 słów. Prosimy o niewprowadzanie do manuskryptów zbędnego formatowania (np. nie należy wyrównywać tekstu spacjami czy stosować zróżnicowanych uwypukleń, wyliczeń itp.). Sugerowany format: czcionka Arial, 12 pkt., interlinia 1,5. Piśmiennictwo zawarte w artykule należy sformatować zgodnie z tzw. zapisem harwardzkim, zgodnie z którym lista publikacji istotnych dla artykułu ma być zamieszczona na jego końcu i ułożona w porządku alfabetyczny. Publikacje książkowe należy zapisywać:

Fijałkowska B., Madziarski E., van Tocken T.L. jr., Kamilska T. (2014). Tamizdat i jego rola w kulturze radzieckiej. Warszawa: Wydawnictwo WSM.

Rozdziały w publikacjach zwartych należy zapisywać:

Bojan A., Figurski S. (2014). Nienowoczesność – plewicz czy grabież. W.S. Białokozowicz (red.), Nasze czasy – próba syntezy. Warszawa: Wydawnictwo WSM.

Artykuły w czasopismach należy zapisywać:

Bobrzyński T.A. (2009). Depression, stress and immunological activation. British Medical Journal 34 (4): 345-356.

Materiały elektroniczne należy zapisywać:

Zientkiewicz K. Analiza porównawcza egocentryka i hipochondryka. Żart czy parodia wiedzy? Portal Naukowy „Endo”. www.endo.polska-nauka.pl (data dostępu: 2014.07.31).

W tekście artykułu cytowaną publikację należy zaznaczyć wprowadzając odnośnik (nazwisko data publikacji: strony) lub – gdy przywołane jest nazwisko autora/nazwiska autorów w tekście – (data publikacji: strony), np.: Radzieckie władze „[...] podjęły walkę z tamizdaten na dwóch płaszczyznach: ideologicznej i materialnej” (Fijałkowski i wsp. 2014: 23). lub: Radziecka prasa, jak stwierdzają Fijałkowski i współnicy, „łżyła autorów druków bezdebitowych” (2014: 45). W przypadku przywoływanych tekstów, gdy nie ma bezpośredniego cytowania, należy jedynie podać nazwisko i rok publikacji (bądź sam rok, jeśli nazwisko autora pada w tekście głównym). W odnośnikach w tekście głównym należy w przypadku więcej niż dwóch autorów wprowadzić „i wsp.”, np. (Fijałkowski i wsp. 2014). W tekście piśmiennictwa (tj. alfabetycznie ułożonej literaturze) prosimy wymienić wszystkich autorów danej publikacji. Więcej o zasadach stylu harwardzkiego m.in. na Wikipedii (http://pl.wikipedia.org/wiki/Przypisy_harwardzkie). Uwaga, przypisy krytyczne, inaczej tzw. aparat krytyczny, prosimy w miarę możliwości zredukować do minimum i wprowadzać do głównego tekstu manuskryptu.

Zaznaczamy, że Redakcja nie płaci honorariów, nie zwraca tekstów niezamówionych oraz rezerwuje sobie prawo do skracania tekstów.

Texty prosimy przesyłać drogą elektroniczną za pomocą formularza na stronie WWW: <http://humanum.org.pl/czasopisma/humanum/o-czasopismie> lub na adres e-mailowy: biuro@humanum.org.pl

Do tekstu należy dołączyć informację o aktualnym miejscu zamieszkania, nazwie i adresie zakładu pracy, tytule naukowym, stanowisku i pełnionych funkcjach. Każdy tekst przesłany pod adres Redakcji z prośbą o druk na łamach czasopisma podlega ocenie. Proces recenzji przebiega zgodnie z założeniami „double blind” peer review (tzw. podwójnie ślepej recenzji). Do oceny tekstu powołuje się co najmniej dwóch niezależnych recenzentów (tzn. recenzent i autor tekstu nie są ze sobą spokrewni, nie występują pomiędzy nimi związki prawne, konflikty, relacje podległości służbowej, czy bezpośrednia współpraca naukowa w ciągu ostatnich 5 lat). Recenzja ma formę pisemną i kończy się stwierdzeniem o dopuszczeniu lub niedopuszczeniu tekstu do druku.

W związku z przypadkami łamania prawa autorskiego oraz dobrego obyczaju w nauce, mając na celu dobro Czytelników, uprasza się, aby Autorzy publikacji w sposób przejrzysty, rzetelny i uczciwy prezentowali rezultaty swojej pracy, niezależnie od tego, czy są jej bezpośrednimi autorami, czy też korzystali z pomocy wyspecjalizowanego podmiotu (osoby fizycznej lub prawnej).

Wszystkie przejawy nierzetelności naukowej będą demaskowane, włącznie z powiadomieniem odpowiednich podmiotów (instytucje zatrudniające Autorów, towarzystwa naukowe itp.).

Do przedłożonych tekstów z prośbą o druk, Autor tekstu jest zobowiązany dołączyć:

1. Informację mówiącą o wkładzie poszczególnych Autorów w powstanie publikacji (z podaniem ich afiliacji oraz kontybutcji, tj. informacji, kto jest autorem koncepcji, założeń, metod, protokołu itp. wykorzystywanych przy przygotowaniu publikacji), przy czym główną odpowiedzialność ponosi Autor zgłaszający manuskrypt.
2. Informację o źródłach finansowania publikacji, wkładzie instytucji naukowo-badawczych, stowarzyszeń i innych podmiotów.

HUMANUM

Instytut Studiów Międzynarodowych
i Edukacji w Warszawie